„Maradjon emléközet?”

A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben

Baumann Tímea

PhD disszertáció

Pécsi Tudományegyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Kultúratudományi Doktori Program

Témavezető: Kovács Éva Judit, C.sC.

habilitált egyetemi docens

Köszönettel tartozom

kopácsi beszélgetőtársaimnak (különösen „Zsuzsi néninek”),
akiknek a hozzájárulása nélkül
ez a kutatás nem jöhetett volna létre;

témavezetőmnek, dr. Kovács Éva Juditnak,
aki bevezetett a biográfiakutatás
és a közösségkutatás rejtelmeibe;

páromnak, Lévai Gábornak,
aki nemcsak személyes jelenlétével és bíztatásával,
de fotóival is támogatta munkámat.

Tartalomjegyzék

I. fejezet *„Mindönt meg kell írni, hogy maradjon emléközet!”* 5

1.1. Bevezetés 6

1.2. A kutatás elméleti háttere: A délszláv háború emlékezete 7

1.3. A kutatás tere és alanyai: Kopács és közössége 24

II. fejezet *„A háborúról? Arról nem szeretnék beszélni.”* 37

2.1. Emlékezetkutatás a terepen 38

2.2. A háborúról beszélni – Etikai és reflexív gondolatok 47

III. fejezet *„Itt voltak. Itt a házunk előtt a tank.”* 53

3.1. A tér és a helyek szerepe az emlékezetkutatásokban 54

3.2. Az emlékezet helyei Kopácson 60

3.3. Térbeliség az elbeszélésekben 72

IV. fejezet *„…akkor együtt a háború”* 85

4.1. A narratív biográfiai interjú 86

4.2. Egy otthon maradó élettörténete: „Ilonka” 94

4.3. Egy hazatért menekült élettörténete: „Ágnes” 108

4.4. Egy letelepedett menekült élettörténete: Mária 122

4.5. A három élettörténet összevetése: Tanulságok 140

V. fejezet *„Mindönt meg kell írni…”* 145

5.1. „Írógép kellene.” Az írásba foglalás mint az emlékek elbeszélésének egy lehetséges módja. 146

5.2. „A könyvbe’ van az írásod” Egy kopácsi háborús napló élete. 156

5.3. „ez a könyvem a mi vándortarisznyánkba kerül” Pataky András „szabálytalan naplója” 178

VI. fejezet *„Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!”* 197

6.1. A háború időszakának emlékei: hétköznapi beszélgetések és visszatérő narratív sémák 198

6.2. „És -- akkor kezdődött a háború.” Emlékek a háború kitöréséről..... 201

6.3. „Ő itthon maradt. Mi elmentünk.” Életstratégiák elbeszélése..... 206

6.4. „… az olyan ideiglenes volt”. Az átmeneti állapot rendje a kopácsi közösségben.... 213

6.5. „Én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.” Találkozás az idegennel 224

6.6. „visszajövünk, hogyha lehet” Az átmeneti állapot vége: a közösség reintegrációja.. 240

VII. fejezet Összegzés..... 249

Felhasznált szakirodalom..... 257

Melléklet 273

I. fejezet

„Mindönt meg kell írni, hogy maradjon emléközet!”

1.1. Bevezetés

> *„… vállalkozom, krónikása leszek elfogyó népemnek. Annál is inkább teszem ezt, lám, fülembe cseng egy néhai kopácsi halász intése:*
> *- Mindönt meg kell írni, hogy maradjon emléközet! Utódainknak kell ez az írás, mi úgysem feledhetjük életünk múltáig az elmúlt hónapokat. Vagy éveket?”* (Pataky 1997: 5)

A fenti sorok Pataky Andrástól, kopácsi tanítótól és helytörténésztől származnak „szabálytalan” naplójából. Az idézetet azért választottam mottónak e fejezet elé, mert arra a dilemmára adja meg saját válaszát, amelyet én is körül szeretnék járni. Vagyis: *Kell-e és ha igen, miért kell a drávaszögi magyarok délszláv háborús (traumatikus) tapasztalatairól és emlékeiről könyvet írni?* Pataky András az újabb generációk és a régi történetek fennmaradása iránt érzett felelősséggel indokolja emlékeinek irodalmi szövegbe való átfordítását. Azonban az emlékek megőrzése, az „emléközet” írásba foglalása több pusztán történetírásnál: gyakorlat arra, hogy az elfojtott és/vagy a közösségben kommunikáció során fenntartott történetek kanonikus formát, sémát nyerjenek. Út eljutni az elsődleges tapasztalattól az emlékezésig, és az emlékezéstől a történelemig. Amikor kulturális antropológus kezd el e témával foglalkozni, az a közösséget másként, mélyebben érintő esemény. A kutató ugyanis nem saját traumáját óhajtja feltárni (különben is csak halvány gyermekkori emlékei vannak a vizsgált időszakról), hanem kérdez. Kérdései személyes történetek elbeszélésére sarkallják beszélgetőtársait a délszláv háborúról és a Krajinai Szerb Köztársaság időszakáról, annak mindennapjairól, anekdotikus és tragikus eseményeiről. Megnyílásuk egy számukra idegen kérdező előtt és életük elbeszélése azzal a felelősséggel ruházza fel ezt a kérdezőt/hallgatót, hogy a felszínre került történeteket – a személyes adatok bizalmas kezelése mellett – arra használja, amire elbeszélői kérték: „Mindönt meg kell írni, hogy maradjon emléközet!” Tehát a Pataky András művéhez hasonló eszközzé válik a kutató és munkája is – az írásos, a kanonizált emlékezet létrehozója lesz. Vagyis olyan fordítóvá válik, aki egységes szöveggé alakítja azokat az elbeszéléseket, amelyek maguk is az elsődleges tapasztalatokból formálódott emlékek fordításai csupán. Tehát egy ilyen szöveg többszörös és több szubjektum verbalitásán keresztül kialakult fordítási művelet (Bhabha, 1996). Írásom főcímében (Maradjon emléközet?) mégis kissé kifordítom ezt az idézetet, amikor kérdéssé formálom azt. Ezzel jelzem, hogy munkám fő kérdése, hogy miként marad meg egy közösségben az emlékezet a délszláv háborúról, és hogyan alakul (át) a diskurzusok hatása alatt. Másrészt önmagamat

kérdőre vonom ezzel, mivel kérdéses, hogy írásom akaratlanul is mennyiben járul hozzá ehhez a folyamathoz.

Doktori disszertációm célja tehát, hogy egy emlékezetközösség társadalmi gyakorlatait, illetve az emlékezetközösség sajátjának tekinthető társadalmi emlékezet alakulását vizsgáljam és elemezzem. A társadalmi emlékezet tárgya az 1991 és 1995 zajlott, Jugoszlávia felbomlását kísérő ún. délszláv háború horvátországi baranjai eseményei és azok (egyéni és társadalmi) következményei. A kutatás alanyai pedig egy mikroközösség tagjai: a horvátországi Baranjában, Kopácson (horvát nevén Kopačevo) élő, magukat zömében magyar nemzetiségűnek valló emberek.

Az I. fejezetben szeretném felvázolni azt az elméleti hátteret, mely megalapozza az empirikus kutatás során nyert adatok elemzését. Továbbá bemutatom a kutatás terét és alanyait, vagyis a falut és közösségét

1.2. A kutatás elméleti háttere: A délszláv háború emlékezete

1.2.1. Diskurzusok a délszláv háborúról és hatásuk a kopácsi emlékezetközösségre

Ahhoz, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, hogy miként emlékeznek a horvátországi magyarok a délszláv háborúra, egy tágabb elméleti keretbe kell helyezni a kutatást. Ehhez a kerethez Michel Foucault diskurzuselméletét (lásd Foucault, 1998; 2000; 2001) vettem alapul, hogy az általa javasolt eljárásmódok segítségével elemezhessem, milyen diskurzusok hatásában jöhet létre a kopácsi magyar emlékezetközösség társadalmi emlékezete a háborúról. A következőkben tehát Foucault elméletét követve szeretnék rámutatni arra, hogy milyen magasabb szintű diskurzusok hatásában lehetséges egyáltalán a kopácsi magyarok számára saját emlékeik elbeszélése. Hangsúlyoznom kell, hogy elemzésem kizárólag a horvátországi magyarok sajátos helyzetére igyekszik rávilágítani ebben a diskurzusrendszerben. Így tehát nem kívánom elvégezni a délszláv háború mint történeti esemény és beszédesemény teljeskörű archeológiai vizsgálatát.

Kutatásom elméleti alaptézise, hogy a kopácsi magyarok délszláv háborúval kapcsolatos emlékei és azok elbeszélése narratív sémákat igényel. Ám ezeket a narratív sémákat a közösség sajátos etnikai, geopolitikai helyzeténél fogva nem kölcsönözheti a délszláv háborúról szóló beszédet uraló, magasabb rendű diskurzusoktól, hanem ezek ellenében, ám

hatásában kell kialakítania saját beszédmódját. E nehezített feladat miatt „űr” tátong az elbeszélés helyén, melyeket az emlékezetközösség tagjai különböző stratégiák segítségével igyekeznek betölteni, amint ezt a következő ábrán bemutatom:

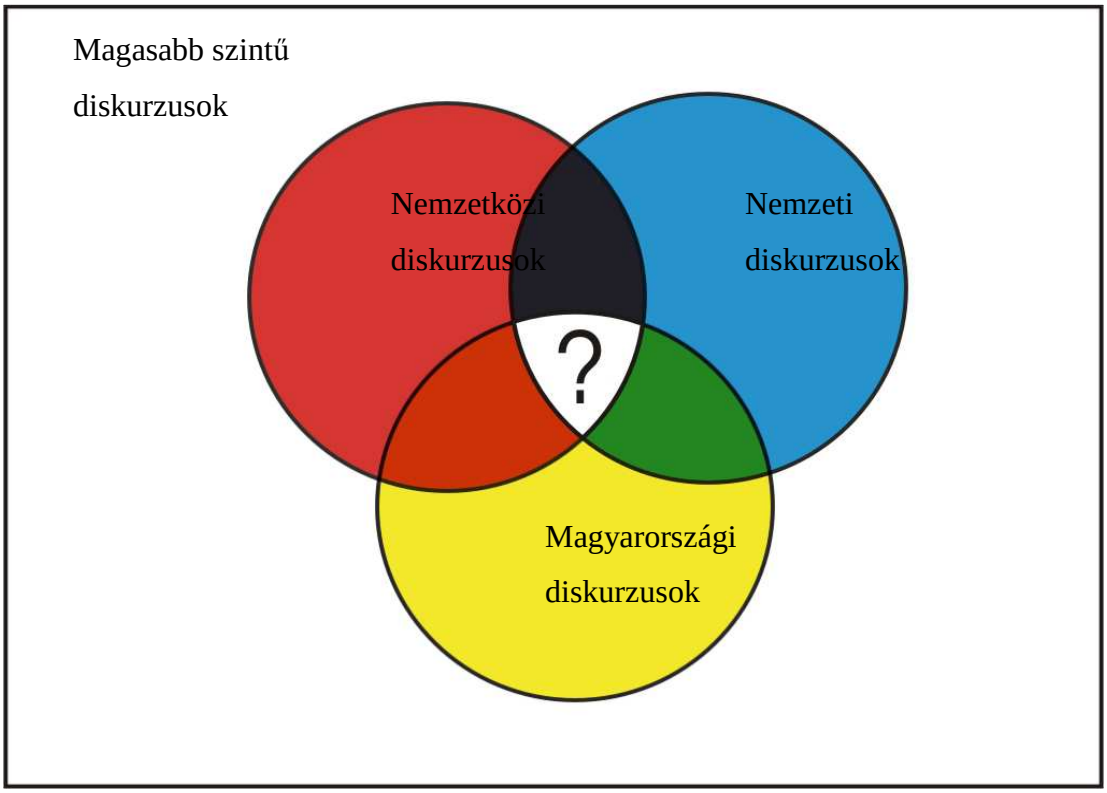

Ahhoz, hogy megértsük ezeknek az uralkodó diskurzusoknak a természetét és hatásmechanizmusat, szükségünk van Foucault módszertanára, melyet a „A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája” (2000)[1], és a „A tudás archeológiája” (2001)[2] című műveiben, valamint „A diskurzus rendje” (1998) című székfoglaló beszédében[3] fejtett ki részletesen. Ezekben az írásaiban Foucault egy új történettudományt hirdet meg, amely a sorozatokat, a felosztásokat, a határokat, a szintkülönbségeket, az eltolódásokat, illetve a lehetséges viszonytípusokat vizsgálja. Ennek a fajta a kutatásnak az alapja a beszédesemény vizsgálata, illetve a kijelentések közötti kapcsolatok elemzése. Így tehát Foucault javaslata: „a beszédeket – többé már ne – jelek (olyan jelölő elemek, amelyek tartalmakra vagy reprezentációkra utalnak) halmazaiként tárgyaljuk, hanem gyakorlatokként, amelyek megadott rendszer szerint alakítják ki a tárgyakat, amelyekről beszélnek” (Foucault, 2001: 66). Ezt az új szemléletű elemzést szolgálja az archeológiai leírás, amely – szemben az eszmetörténettel – „nem a beszédben elrejtőző vagy megnyilvánuló gondolatokat,

[1] A mű eredeti megjelenése: Foucault, 1961.
[2] A mű eredeti megjelenése: Foucault, 1969.
[3] A beszéd 1970. december 2-án hangzott el a Collège de France-ban. Eredeti megjelenése: Foucault, 1971.

reprezentációkat, képzeteket, tételeket, kísértéseket kívánja meghatározni, hanem magukat ezeket a beszédeket, mégpedig annyiban, amennyiben szabályoknak engedelmeskednek" (Foucault, 2001: 178). Tehát „olyan diszkurzív gyakorlatokra irányul, amelyekre az egymásra következtetések tényeit vonatkoztatnunk kell" (Foucault, 2001: 184). Foucault a diskurzusok vizsgálatánál négy alapelvet határoz meg:

(1) a megfordítás elvét, amely szerint nem a diskurzus eredetét és folytonosságát kell kutatni, hanem ritkításának negítav hatását;

(2) a diszkontinuitás elvét, amely szerint „a diskurzusokat megszakított, egymást keresztező, néha egymást erősítő, máskor egymásról nem tudó és kölcsönösen kizáró gyakorlatként kell kezelnünk" (Foucault, 1998: 65);

(3) a specialitás elvét, amely szerint „a diskurzust nem kell feloldani előzetes jelentések terében" és „olyan erőszakként kell felfognunk, amit a dolgokon követünk el, mint valami általunk a dolgokra erőszakolt gyakorlatot, és a diskurzus eseményei e gyakorlatban találják meg szabályszerűségük elvét" (Foucault, 1998: 65);

(4) végül pedig a külsőlegesség elvét, amely azt írja elő, hogy „a diskurzus alapján, megjelenéséből és szabályszerűségéből kiindulva haladjunk a külső lehetőségfeltételek felé, amelyek helyet adnak az események véletlenszerű sorozatának, kijelölve határaikat" (Foucault, 1998: 65-66).

Ezeknek az alapelveknek a figyelembe vételével Foucault az archeológiai elemzés során két csoportot határoz meg. Egyrészt a kritikai csoportot, amely a megfordítás elvét alkalmazva „igyekszik körülhatárolni a kizárás és kisajátítás (…) formáit" (Foucault, 1998: 68). Másrészt a geneológiai csoportot „amely a három másik elvet működteti: hogyan alakultak ki a diskurzussorozatok e kényszerítő rendszereken keresztül, ellenükre vagy rájuk támaszkodva; milyen specifikus normáik voltak, melyek a megjelenési, fejlődési, variációs feltételeik" (Foucault, 1998: 68). Foucault geneológiai eljárásának további sajátossága, hogy a látványos helyett a figyelmen kívül hagyottakkal foglalkozik (azokkal, akiket idáig kirekesztettek a történelemből). Ilyen figyelmen kívül hagyottakként definiálhatjuk a kopácsi magyarokat, és általában a horvátországi magyarokat is – amint erre a továbbiakban a délszláv háború diskurzusainak bemutatása során rávilágítok.

Tézisem Foucaultnak egy a „A diskurzus rendje" című előadásában tett kijelentését veszi alapul, amely a következőképpen hangzik:

Feltételezem, bár bizonyos nem vagyok benne, hogy nincsen olyan társadalom, ahol ne volnának elsődleges fontosságú elbeszélések, amelyeket mesélnek, ismételnek és különféle változatokban előadnak; meghatározott körülmények között elmondott formulák, szövegek, szertartáshoz kapcsolódó diskurzuscsoportok, egyszer

elhangzó dolgok, amelyeket megjegyeznek, mert gyanítják, hogy valami titok vagy érték rejtőzik bennük. Röviden szólva, sejthető, hogy a társadalmakban egyfajta szintkülönbség van a diskurzusok között (Foucault, 1998: 55).

Foucault gondolatmenetét követve feltételezem, hogy a délszláv háborúval kapcsolatban is léteznek elsődleges fontosságú elbeszélések, amelyeket magasabb szintű (hivatalos, terjesztett, uralkodó) diskurzusoknak nevezek. Ezeket a diskurzusokat a korábbi ábrának megfelelően három csoportra osztottam:

(1) Nemzetközi diskurzusok

(2) Nemzeti diskurzusok

(3) Magyarországi diskurzusok.

Amint Foucault is írja, ezek az elsődleges elbeszéléseknek meghatározó szerepük van a társadalomban, így a délszláv háború magasabb szintű diskurzusai is befolyásolják azt, hogy miként emlékezik a társadalom erre az időszakra. Ezek alól a diskurzusok alól a kopácsi magyar emlékezetközösség sem vonhatja ki magát, ám – amint az elemzésből kiderül – számukra ezek az elsődleges elbeszélések inkább kihívást jelentenek, mintsem olyan elbeszélési sémát, amelynek keretei közé helyezhetnék emlékeiket. Ahhoz, hogy ezt a konfliktust jobban megérthessük, röviden szeretném bemutatni a három magasabb szintű diskurzuscsoport főbb jellemzőit. A diskurzusok vizsgálatához a terjesztés többféle médiumát lehetne vizsgálni, ezek közül én itt elsősorban a délszláv háborúról megjelent (történet)tudományos publikációkat és népszerű irodalmakat tekintettem át.[4]

A nemzetközi és nemzeti diskurzusok elkülönítését a külső és belső nézőpont elválasztásával tettem meg. A nemzetközi diskurzusok sajátossága, hogy a délszláv háborút elsősorban a nemzetközi beavatkozások szempontjából beszélik el.[5] Itt elsősorban történeti és tudományos munkákra, dokumentációkra gondolhatunk, melyek közül kiemelkednek az amerikai, a német beavatkozás, valamint az ENSZ békefenntartó missziójának hatásait vizsgáló írásművek. Vagyis ezek a diskurzusok arról szólnak, hogyan viszonyul(t) a kívülálló világ a jugoszláv eseményekhez. Ezektől elkülönítve tárgyalom az ún. nemzeti diskurzusokat, vagyis a horvát, szerb, bosnyák vagy szlovén nemzeti színtérben megjelenő elbeszélésformák, amelyek saját (belső vagy érintett) szempontjukból értelmezik a háború eseményeit, és többségében a

[4] A diskurzuselemzés leszűkítésének oka, hogy egy teljeskörű geneológiai elemzés meghaladná írásom kereteit. Ugyanakkor a magasabb szintű diskurzusok főbb jellemzői és hatásai a kopácsai magyar emlékezetközösségre kiszűrhető ebből a szűkebb merítésű elbeszéléshalmazból is.

[5] Lásd például Jacques Rupnik (2007) vagy Eelco Runia (2005) tanulmányát.

másikat bűnbakká téve, attól elhatárolódva mondanak el történeteket.[6] Ezek a diskurzusok is megjelenhetnek történeti és más tudományos vagy áltudományos munkákban, de még inkább a bestseller irodalmakban, a médiában (filmekben, politikai nyilatkozatokban stb.), illetve a nemzetpolitika által előhívott szertartásokban (például a hivatalos, állami megemlékezési szertartásokban). E két diskurzuscsoport azonban olykor keveredik egymással, például olyan külföldi szerzőknél, akik – bár külföldön publikálták írásukat és nemzetközi szempontokat is figyelembe vesznek – azonosulnak valamely nemzeti diskurzussal.

Hasonló elemzést hajtott végre Sabrina P. Ramet is, aki ugyan nem diskurzusokról, hanem tudományos vitákról („*scholarly debates*”) beszél, és kizárólag tudományos írásműveket vizsgál. Ő két csoportba osztja a délszláv háborúval kapcsolatos álláspontokat:

(1) azokra a tanulmányokra, amelyek a morális univerzális perspektívát részesítik előnyben;

(2) valamint azokra a tanulmányokra, amelyek megtagadják ezt a morális univerzális perspektívát és morális relativizmus pártját fogják.

Míg az első csoportba tartozó tanulmányok a nemzetközi politika univerzális normáit veszik alapul, és így számot kell vetniük a szocialista Jugoszlávia szétesését és az ellenségeskedések kitörését okozó bűnös csoportokkal,[7] addig a második szemléletmód esetében a szerzők erősebb érdeknek tartják az állami szuverenitáshoz való jogot az univerzális értékekkel szemben.[8] A Ramet által bemutatott modell szintén az osztályozás egy fontos aspektusát tárja elénk, amely hasonlít az általám végrehajtott osztályozáshoz. Ám Ramet nem különíti el egymástól a nemzeti és nemzetközi diskurzusokat. A nemzeti és nemzetközi diskurzusok különválasztása az én csoportosításomban a horvátországi magyarok szempontjából releváns, amennyiben e két kategória által különválaszthatjuk egymástól a külső, kívülálló szemléletmódot követő diskurzusokat a belső (érintett nemzeti) nézőpontoktól. Ez utóbbi kategória metszésben áll Ramet morálisan relativista csoportjával, hiszen általában a nemzeti

---

[6] Ezek közül is a horvátországi magyarok szempontjából a horvát nemzeti diskurzusok hatása a legerőteljesebb. Erre lásd példaként Kačić, 2006; Sokcsevits, é.n.

[7] „On the one side are those who have taken a moral universalist perspective, holding that there are universal norms in international politics, that these norms are founded in Universal Reason and expressed in international covenants such as the Universal Declaration of Human Rights, and that in recounting the horrors of the recent War of Yugoslav Succession of 1991-5, the analyst must account for the disintegration of socialist Yugoslavia and the outbreaks of hostilities, identifying culpable parties” (P. Ramet, 2005: 1).

[8] „On the other side are authors who reject the universalist framework, with its emphasis on universal norms and universal human rights and who, in their accounts, embrace one or another version of moral relativism. Most of these authors embrace state sovereignity as their supreme principle, rejecting any appeal to higher values which might justify external intervention (…)” (P. Ramet, 2005: 2).

diskurzusok a saját háborús indokaikat és érdekeiket (például a szuverenitáshoz való jogot) emelik ki. Ezzel szemben a nemzetközi diskurzusok között találunk morálisan univerzalista és ralitivista kijelentéscsoportokat is.

A továbbiakban néhány olyan jellemzőjét szeretném kiemelni ennek a kétféle (nemzetközi és nemzeti) diskurzuscsoportnak, amelyen keresztül jól megmutatkozik, hogy miért problémásak ezek a kijelentések a horvátországi magyarok számára, amikor megpróbálják önmagukat elhelyezni a háborús konfliktus történetében és emlékeiket elbeszélni.

Mind a nemzetközi, mind a nemzeti diskurzusokban fontos kategóriaként jelenik meg az „etnikai" meghatározottság. Ilyen nemzetközi diskurzus az, amely a délszláv háborút etnikai konfliktusként mutatja be, vagyis eszerint Jugoszlávia szétesése szerbek, horvátok és bosnyákok mint homogén nemzeti csoportok egymásnak feszülésében történik meg (Klain, 1998: 279; Bartlett, 2003; Allcock, 1996; Poulton, 1996; Pavković, 1997). Ez a fajta nemzetek mentén megkonstruált elbeszélés, amelyet Rogers Brubaker csoportizmusnak nevez, és erősen kritizál (Brubaker, 2001), nem teszi lehetővé, hogy egy magát magyarnak valló közösség azonosulhasson vele, és így saját emlékezetének narratíváját nem tudja ezektől a diskurzusoktól kölcsönözni. Ugyanis a horvátországi magyarok többsége önmagát „köztesként" definiálta a háborúban, vagyis se nem szerbként, se nem horvátként (avagy se nem „csetnikként", se nem „usztasaként" – ahogy ez a háborús nyelvezetben megjelent), esetleg mindkettőként. Ez a köztes pozíció nem jelenhet meg sem az etnikai konfliktust leíró nemzetközi diskurzusokban, sem pedig a nemzeti diskurzusokban. Hiszen a horvát, szerb, bosnyák, szlovén diskurzusok saját nemzeti szempontjaikat kiemelve, és így saját csoportjukat egységes, idegeneket kizáró egészként definiálva beszélnek. Jellemző ezekre a nemzeti diskurzusokra, hogy ha szóba is hozzák a nemzeti vagy etnikai kisebbségeket, róluk csoportjuk részeként beszélnek, akik teljes mértékben azonosultak a nemzeti csoport érdekeivel. Ha pedig ez nem lehetséges, akkor teljes mértékben kizárják őket a csoportból, és ellenségként definiálják őket (például a horvát diskurzusban a horvátországi szerbeket).[9]

Általában elmondható, hogy a nemzetközi és a nemzeti diskurzusokban a horvátországi magyarok mint etnikai csoport szinte egyáltalán nem jelenik meg. Ha mégis rövid említést tesznek róluk, akkor főként olyan tanulmányokban találkozhatunk velük, amelyek a jugoszláv

[9] Például Mladen Klemencić azt állítja a Horvátország területén élő nemzeti kisebbségekről, hogy ezek teljes mértékben azonosultak a horvátok érdekeivel a háború során, Horvátországot tekintik hazájuknak és készek voltak harcolni is Horvátország függetlenségéért. „Generally, all non-Croat communities do accept Croatia as their homeland. They supported Croatia's independence in 1991 and many their members were even part of the Croatian Army and fought for freedom together with Croats. Only the Serbs, and than not all of them, are ether ambivalent or hostile towards Croatia" (Klemencić, 1996: 110).

nemzetiségek helyzetét veszik számba és ebből a szempontból igyekeznek elemezni a háború kialakulásának okait és lefolyásának menetét.[10] Általában az „egyéb kisebbségek" kategóriájában (lásd Klemencić, 1996: 109-110; Pupovac, 1992: 105) jelenik meg a magyar nemzetiség, együtt a németekkel, szlovákokkal, cigányokkal, zsidókkal stb. – tehát mindazokkal a kisebbségekkel, amelyek ezen értelmezések szerint közvetlenül nem érintettek a háborúban. Az, hogy ezek a diskurzusok nem érintettként definiálják ezeket a kisebbségeket, elsősorban azt jelenti, hogy nekik nem fűződik közvetlenül érdekük valamely háborús fél támogatásához, ugyanakkor elszenvedői a háborús eseményeknek. Az pedig, hogy a magyarok helyzete nem válik hangsúlyossá ezekben a diskurzusokban, abból adódik, hogy ez a háborús konfliktus egészének értelmezésében valóban marginális kérdésként merül fel. Viszont a horvátországi magyarok szempontjából fontos lenne megtalálni a választ a „Mit mondanak rólunk?" kérdésre a saját pozíció meghatározásához ebben a történetben. Hiszen rájuk ezek az elsődleges elbeszélések hatással vannak, amikor saját narratív sémáikat kialakítják. Ebből a rövid bemutatásból is láthatjuk már, hogy a legfőbb probléma mind a nemzetközi, mind a nemzeti diskurzusokkal, hogy az „egyéb kisebbségek" helyzetét és szempontjait nem beszélik el, kizárják a történetekből, így narratív sémát sem biztosítanak számukra.

Természetesen a diskurzusoknak csak egy része (bár meglehetősen súlyos része) az, amely az etnikai kategóriák felhaszálásával beszél a háborúról. Vannak olyan elbeszélésmódok, elsősorban a Ramet által meghatározott morálisan univerzalista szemléletű diskurzusokban, amelyek igyekeznek korrekten az általuk objektívnek tekintett történelmi tényekre hagyatkozni, és egy viszonylag érzelemmentes leírást adni a háború menetéről. Ezekben az elsősorban történettudományos írásművekben a horvátországi magyarok helyzetét a horvát-szerb háború részeként, a horvátországi területek szerb megszállása kapcsán említik.[11] Ezekben az elbeszélésekben elsősorban nem az etnikai kategória a hangsúlyos, hanem a geopolitikai értelemben fontossá vált terület és a területhez kapcsolódó katonai operációk.

---

[10] Lásd például Milorad Pupovac nagyon korai (1992-es) tanulmányát, aki a háború kitörését a kisebbségek eszközzé tételével magyarázza, és a magyarokat mint „egyéb kisebbségeket" is megnevezi ebben a konfliktusban (Pupovac, 1992). John B. Allcock (1996) egy tanulmányában úgy szintén a jugoszláv lakosság kisebbségi összetételére és a belső határok problematikájára vezeti vissza a háború kitörését, de csak a Vajdaság területén élő magyarokat említi külön.

[11] Lásd például a Branka Magaš és Ivo Žanić (2001) szerkesztette kötetet, benne elsősorban Martin Špegelj (2001: 13-40) és Anton Tus (2001: 41-66) tanulmányával. Úgy szintén a Dunja Melčić (2007) által szerkesztett, több kiadást megért kézikönyvet, amely nemcsak a délszláv háború eseményeivel foglalkozik, de annak történelmi előzményeivel is. A köteten belül a horvátországi háborúról elsősorban Erich Rathfelder (2007), James Gow (2007), Ozren Žunic és Tarik Kulenović (2007), valamint Karl Kaser (2007) tanulmánya szól.

Jellemző, hogy a magyarok által lakott baranjai vagy drávaszögi területek elfoglalását a szerzők a Krajinának nevezett részek, valamint Nyugat- és Kelet-Szlavónia megszállásával együtt tárgyalják[12], és az események közül a legdrámaiabbakat, vagyis főként Vukovár[13] és továbbá Eszék ostromát emelik ki. Így ebben az elbeszélésmódban is kevés hangot kap a frontvonalban maradt, baranjai (zömében magyar) civil lakosság sorsa.[14] Jó példa erre Erich Rathfelder tanulmánya, aki ugyan részletesen beszél a civil lakosságot ért atrocitásokról, ezeket a károkat azonban kizárólag a horvátoknak tulajdonítja, és elbeszéléséből a tájékozatlanabb olvasó azt a következtetést vonhatja le, hogy a horvátok elűzésével az elfoglalt területek etnikailag egyöntetűen szerbek lakta vidékekké váltak. Azt a tényt, hogy ugyanezen a területen élt (és él ma is) a horvátországi magyarok zöme, és hogy ennek az etnikai csoportnak egy része a szerb megszállást követően is itt maradt, Rathfelder nem is említi. [15] Ugyanígy Karl Kaser (2007) is a Krajinai Szerb Köztársaság és a baranjai területek szinte teljes „etnikai megtisztításáról" beszél, kiemelve a horvát lakosságot ért károkat. Emellett egy félmondatban említi meg a területen maradt lakosság teljes jogfosztottságát.[16] A fenti példák jól mutatják azt a köztes helyzetet, amely miatt a horvátországi magyarok nem

---

[12] Lásd Žunec – Kulenović, 2007: 381-382.; Glenny, 1992; Cigar, 1996; Magaš, 2007, Barić, 2008.

[13] Lásd például Rathfelder, 2007: 349.

[14] A horvátországi magyar lakosságot ért károk meg-nem-jelenítése még magyarországi szerzőkre is jellemző, amikor írásukban a háború történeti és politikatudományi leírására koncentrálnak (lásd például Juhász, 1997; Juhász-Márkusz-Tálas-Valki, 2003)

[15] „Die Eroberung der als »serbisch« deklarierten Gebiete in Kroatien wurde gründlich durchgeführt. Die gesamte kroatische Bevölkerung aus diesen Gebieten wurde systematisch vertrieben oder getötet, viele der Häuser wurden nach dem Raub von Wertsachen, Möbeln, Werkzeugen und Maschinen in Brand gesteckt. Fast alle katholischen Kirchen wurden in die Luft gesprengt, die Museen zerstört, die Friedhöfe eingeebnet. Am Ende des Krieges waren es 325 Kirchen und 44 Klöster. nichts sollte mehr an jene erinnern, die noch vor wenigen Wochen hier gelebt hatten. Dieser im »Namen der Nation« durchgeführte Vernichtungsfeldzug ging in seiner Radikalität weit über »kriegerische« Ziele hinaus. Systematisch und durchaus von oben gewollt wurden rechtsfreie Räume geschaffen, in denen sich die durch nationalistische Phrasen aufgestachelten Kriminellen austoben konnten" (Rathfelder, 2007: 348).

[16] „Die ethnische Vertreibungs- und Vernichtungsmaschinerie wurde in der kroatisch-serbischen »Krajina« im Sommer 1991 von serbischen Freischärlern in Gang gebracht; in weiterer Folge griff die Jugoslawische Volksarmee ein und unterstützte die ethnische Säuberung von ganzer Städte und Regionen; Nichtserben wurden ihren Häusern vertrieben, die Häuser teilweise von Serben in Besitz genommen, die ihre Heimat in anderen kroatischen Regionen verließen oder verlassen mussten. (…) Als am 19. Dezember 1991 die »Republik Serbischen Krajina« (bestehend aus den Regionen Lika, Banija und Kordun, sowie West-Slawonien) ausgerufen wurde, war diese bereits größtenteils ethnisch »gesäubert«. (…) Im Sommer 1991 eroberte die JVA kampflos die Baranja (Beli Manastir), das an das Vojvodina angrenzende Gebiet an der Donau. Die nichtserbische Bevölkerung wurde vertrieben, z.T. mit Hilfe der Beobachter der EG auf Lastwagen, ohne Hab und Gut evakuiert und die verbliebene vollkommen entrechtet. Das Gebiet wurde zum »Serbischen Autonomen Gebiet Ostslawonien« proklamiert. Paramilitärische Einheiten verübten dort zahlreiche Massaker (Dalj, Borovo Selo, Ovčara bei Vukovar). Im Oktober 1993 waren bereits 247.000 Kroaten aus diesem Gebiet vertrieben" (Kaser, 2007: 407).

tudják jól alkalmazni ezeket az elsődleges elbeszéléseket. Míg az elmenekült és kifosztott horvátok mint áldozatok jelennek meg, addig a területen maradó magyarok az elbeszélés szerint nem is léteznek – illetve horvát oldalról nézve akár szerb kollaboránsoknak is tekinthetők.

A horvátországi magyarok szempontja Magyarország felől tekintve válik érdekessé, hiszen az anyaország követi megfigyelőként a határon túli magyarok helyzetét, ami egy speciális diskurzust alkot ebben az esetben is. Így például a magyarországi tudományos mezőben születő diskurzusok már nagyobb hangsúlyt fektetnek a területen található magyar lakosságú falvak (elsősorban az elnéptelenedett Kórógy és a szétlőtt Szentlászló) sorsára. A probléma ezzel a diskurzussal, hogy főként inkább a magyar származású menekülteket veszik számba (lásd Kocsis, 1993: 38 – 46; Baráth, 2001; Sebők, 1994: 155–157; Arday, 1994: 32–33; Faragó 2002: 83–87; Gyurok, 1994).[17] Érthető ez azért is, mivel a horvátországi magyar menekültek Magyarországon kerestek ideiglenes otthont, így a menekült-kérdésben Magyarország is fokozottan érintetté vált. Ezáltal azonban a magyarországi diskurzus sem kifejezetten kínál mintát azoknak a magyaroknak, akik a háborús térben maradtak, és ott szereztek tapasztalatokat.

Összegezve tehát elmondható: ha ezeket a magasabb szintű diskurzusokat vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy – bár kategóriáik és sémáik reflexiókat kényszerítenek ki a kopácsi magyar közösség részéről – ezeknek a metszéspontjában nem jöhet létre egy olyan lokális elbeszélés, amely a délszláv háború helyi tapasztalatait e diskurzusok mintájára mesélhetné el, és kanonizálhatná az emlékezetet. A lokális elbeszélés helyén olyan űr keletkezik, amelyet a közösség különböző gyakorlatokkal (szóbeli elbeszélés, írásos elbeszélés, megemlékezési szertartások, vizuális megjelenítés) igyekszik betölteni, melyeket a kopácsi emlékezetközösség vizsgálata során mutatok be.

1.2.2. Egyéni traumatikus emlékek és a társadalmi emlékezet

A diskurzuselemzés mint elméleti keret csupán az emlékezetközösség vizsgálatának egyik oldalát jelenti, amikor is az emlékezést befolyásoló külső, nehezítő tényezőkre igyekeztem rámutatni. A másik megközelítési mód pedig az, amikor az egyéni emlékezet problematikája felől közelítünk a kérdéshez. Az egyéni emlékezet vizsgálata a folyamat másik végét ragadja meg, amikor is azt a kérdést tehetjük fel: Miként épül fel a közösség emlékezete a délszláv

[17] Kivételnek tekinthetők Baráth Árpád szociológiai vizsgálatai a horvátországi magyarokat ért lelki, fizikai és anyagi károkról, valamint a háborús traumát feldolgozó projektjei (Baráth, 1998; Baráth, 2000; Baráth, 2001).

háború időszakáról a sok-sok egyéni emlékezetből? Az egyéni emlékezet tudományos vizsgálatához számos pszichológiai, történettudományi, társadalomtudományi elméletet vehetünk alapul. Mivel a kopácsi magyarok délszláv háborúval kapcsolatos emlékei esetében traumatikus emlékekről beszélünk, ezért elsősorban azokat a pszichológiai, pszichoanalitikus elméleteket vettem alapul, melyek a traumatikus emlékek feldolgozásával foglalkoznak.

Kiindulópontként vegyük figyelembe Reinhart Koselleck gondolatait, melyek szerint „nincs olyan elsődleges tapasztalat, amely közvetíthető lenne, hiszen a tapasztalatot az tünteti ki, hogy éppenséggel nem közvetíthető" (Koselleck 1999: 3). Ezért Koselleck az emlékezet diszkontinuitásának tézisét fogalmazza meg, ami nem más, mint „az elsődleges tapasztalat és az emlékezet másodlagos intézményesítésének szembeállítása" (Koselleck 1999: 3). Hozzátehetjük még gondolatmenetéhez, hogy létezik a diszkontinuitásnak egy következő lépcsőfoka, amikor is az elsődleges tapasztalatokhoz képest másodlagos emlékezetet az emlékező megpróbálja kommunikálni (szóban, írásban, rítusokban, képekben) a külvilág számára. Tehát az, amit az emlékek elbeszéléseként kapunk az eredeti tapasztalathoz képest csupán egy harmadlagos termék, egy töredék. Ezt az utat a tapasztalattól az emlékek közvetítéséig tovább nehezíti, ha traumatikus tapasztalatokról van szó. Így tehát a vizsgált emlékezetközösség tagjai számára nem csak a magasabb szintű diskurzusok hatása okoz nehézséget az emlékek elbeszélésében, hanem egyéni szinten a trauma okozta gátak is.

Ahhoz, hogy jobban megértsük a traumatikus emlékek problematikáját, szükségszerű egy kitérőt tenni a trauma kérdéskörét illetően. Ha traumáról, a traumatizáció folyamatáról beszélünk, akkor kétségkívül egy pszichológiai fogalommal dolgozunk, amely megszületését a hisztériás betegekkel folytatott kutatásoknak, továbbá Sigmund Freud és munkatársai vizsgálódásainak köszönheti. A trauma erősen benne él a pszichoanalitikus hagyományban, erről a tudományágról nehezen leválasztható. Így a mai vizsgálatok esetén is a kutatók visszanyúlnak a pszichoanalízis fogalomkészletéhez, legyen az akár egy történelmi, filozófiai, irodalomtudományi vagy szépirodalmi munka. Noha a traumával kapcsolatos kutatások sokat haladtak előre, a vitapartner napjaink munkáiban is elsődlegesen Sigmund Freud.[18] Heller Ágnes „Trauma" című könyvében – melyet Freud születésének 150. évfordulója alkalmából adtak ki – szintén szükségesnek tartja hangsúlyozni a fogalom eredetével kapcsolatban annak a modernitásba, a pszichológiába mint modern tudományba való ágyazódását. „Amikor

[18] Ahogy Ruth Leys Ian Hacking (1996) gondolataival kapcsolatban írja Freud munkásságáról: „Freud is ineluctable if for no other reason than that, as Hacking has put it, he »cemented« the idea of psychic trauma – specifically, the trauma of sexual assault, Freud's famous seduction theory. In other words, Freud is a founding figure in the history of conceptualization of trauma" (Leys, 2000: 18).

azonban a trauma szó/fogalmat kiejtem, kevesen tudják, hogy miről beszélek, még ha homályosan sejtik is. Sem a mítoszokban, sem a költészetben, még a filozófiában sem találkozunk ezzel a kifejezéssel. A pszichológia kölcsönözte a 19. században a klinikai sebészettől, s azóta önálló életet él. Azután a pszichoanalízisben Freud, majd Lacan nyomán alapszóvá/fogalommá változott. Végül a történészek vették át a pszichoanalízisből, elsősorban a »történelem és emlékezet« iskola írásaiban" (Heller, 2006: 8-9). Heller felteszi ezzel kapcsolatban azt a filozófiai kérdést is, hogy létezik-e valóban a trauma, vagy csupán egy modern tudomány konstrukciójáról van szó, amely bizonyos gyakran tapasztalt és mindaddig megmagyarázhatatlan tünetegyüttesnek adott közös nevet.

Ha a traumához etimológiája felől közelítünk, azt találjuk, hogy eredeti görög jelentése sérülés, seb. Révai nagy lexikona is ez alapján az elsődleges jelentés alapján határozza meg a traumát:

(görög) az a hatás, melyet hirtelen ható külső okok a szervezet szöveteiben előidézhetnek. Bár legtöbbször mechanikus erők okozzák, lehet mégis a T. hőhatás, kémikus hatás is. A mechanikus T. okozza a zúzódásokat és sebeket, a más fajta T. égési, fagyási vagy kémikus sérüléseket. Azt a bajt, amelyet T. okozott, nevezik traumásnak (pl. traumás gyulladás, traumás ficamodás, traumás vérzés, traumás bénulás stb.). Átvitt értelemben beszélünk pszichikus T. -ról is.[19]

A trauma mai, pszichológiai fogalma is ebből a jelentésből vezethető le: ez esetben egy lelki sebről beszélünk, amely lelki tüneteket produkál. Maga a trauma szó egyrészt utal arra az eseményre, amely ezt a sérülést okozza, másrészt magára a (lelki) sebre, harmadrészt pedig a seb tüneteire, következményeire.[20]

A pszichés trauma kutatása a hisztériás betegek vizsgálatától indult. Első kutatója a híressé vált 19. századi neurológus Jean-Martin Charcot (1825-1893) volt, aki elsőként folytatott tudományos vizsgálatokat a hisztériának nevezett betegséggel kapcsolatban.[21] Sigmund Freud munkássága is Charcot nyomán a hisztériás betegek vizsgálatával indult, Pierre Janettel versengve igyekezett a hisztéria okaira fényt deríteni (Herman, 2003: 24-25). Freud, munkatársával és mentorával Joseph Breuerrel együtt a hisztériás megbetegedés eredetét a

---

[19] Lásd: Révai nagy lexikona: http://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai18_2.pdf

[20] A fogalmi zűrzavar elkerülése érdekében ezért gyakran a traumatikus esemény, traumatizáció, traumás reakciók stb. kifejezéseket alkalmazzák.

[21] Charcot maga is alkalmazta a hipnózis módszerét a betegség mélyebb megismeréséhez, ugyanakkor azt a kezelést, amelyet ő végzett, nem nevezhetjük pszichiátriai kezelésnek, mivel Charcot orvosként inkább a betegségre, mintsem a betegséget elszenvedőkre figyelt. Mind feljegyzéseiben, mind képes illusztrációkkal részletesen dokumentálta a hisztériához kapcsolódó tüneteket. E tüneteket pedig lélektani okokra vezette vissza. Charcot népszerű vizsgálatai és kedd esti előadásai vonzották az európai tudományban működő kutatókat. Az általa vezetett párizsi Salpêtrière kórházban találjuk asszisztensként az ifjú Sigmund Freudot is.

gyermekkori pszichés traumákban találta meg, amint azt *„Studien über die Hysterie”* (Tanulmányok a hisztériáról; 1895)[22] című közös írásukban kifejtik.[23]

Freud a pszichoanalízis elméletének kidolgozása kapcsán is foglalkozik a pszichés trauma kérdésével, de azt későbbi műveiben már a libidóval kapcsolatos elméletéhez igyekszik hozzáilleszteni (Leys, 2000: 27). Különösen az első világháború traumatikus tapasztalatai adnak újabb impulzust ezekhez a vizsgálatokhoz. *„Hemmung, Symptom und Angst”* (Gátlás, tünet, szorongás; 1926)[24] című írásában például a háborús trauma neurózisaival foglalkozik, a szorongás kérdéskörének illusztrálása céljából. A szorongást itt várakozásként írja le, amely segítséget nyújt abban, hogy az egyén lelkileg fölkészüljön egy korábban már átélt trauma ismételt előfordulására.

„A szorongás a traumában érzett tehetetlenségre adott eredendő reakció, amely később, a veszélyhelyzetben mint segélykérő jel termelődik újjá. […] Az én, amely a traumát passzívan élte át, most aktív módon ismétli meg annak legyengített formában történő felidézését, abban a reményben, hogy a lefolyását önállóan irányíthatja” (Freud, 2003c).

„Jenseits des Lustprinzips” (Túl az örömelven; 1923)[25] című írásában a traumát mint a halálösztön pillanatnyi megjelenési formáját mutatja be, azzal érvelve, hogy a fájdalmas

---

[22] Lásd Freud, 1991a

[23] Freud később a hisztériát a gyermekkori szexuális bántalmazásokra vezeti vissza, amelyet csábításelméletnek (Verführungstheorie) nevez. Ezt az eredményt, melyet pszichiátriai kutatásaira alapozott, *„Zur Ätiologie der Hysterie”* (A hisztéria etiológiája) című előadásában tárta a tudományos hallgatóság elé egy 1896. április 1-i előadásában a bécsi Pszichiátriai és Neurológiai Társaság egy ülésén. Az elmélet fogadtatása rendkívül negatív volt a korban, hiszen a 19. század végén elfogadhatatlannak tűnt egy olyan tudományos eredmény, miszerint az európai társadalom több rétegében (így a legelőkelőbb rétegekben is) létezik a családon belüli erőszak, és mindennapos gyakorlat a gyermekek elleni perverz cselekedetek. Freud biztos volt saját eredményeinek fontosságával és nagyarányúságával, amint ezt korabeli levelezése is bizonyítja (Sponsel, 2001), mivel azonban elmélete miatt a korabeli tudományos szakma teljesen izolálta, azt 1905-ben visszavonta. A továbbiakban a hisztériás nők által felidézett szexuális traumát a nők fantáziájának, korai szexuális vágyainak és e vágyak beteljesületlensége miatt érzett frusztráció okozta projekciónak tekintette (Sponsel, 2001). A csábításelmélet romjain született meg viszont Freud pszichoanalitikus elmélete. Tézisének visszavonását ma sok kutató hibásnak tartja, és visszatérnek Freud korai életművének vizsgálatához, így a feminista kutatók, illetve azok, akik a gyermekkori szexuális bántalmazás eseteivel foglalkoznak. Judith Herman ezt a helyzetet a következőképpen foglalja össze a traumáról írott művében: „Freud ezt követően meghátrált a pszichés trauma kutatásától, amit ma már botrányos cselekedetnek tekintenek. Nézeteinek visszavonását sokan személyes gyávaságnak tulajdonítják. Úgy tűnik azonban, hogy a kutató elleni effajta személyes támadás Freud korának különös maradványa – egy olyan koré, amelyben minden tudományos előrelépést a magányos férfi-zseni prométheuszi tettének tartottak. Freud felfedezése – függetlenül attól, hogy érvelése meggyőző, megfigyelései pedig érvényesek voltak-e – elfogadhatatlan volt egy olyan politikai és társadalmi közeg hiányában, amely támogatta volna a hisztéria kutatását, bárhová is vezessen az” (Herman, 2003: 32). A pszichoanalitikus iskolák viszont Freud későbbi tézisét tartják alátámaszthatónak, miszerint a hisztériás esetek egy részénél valóban csak a tudattalan lelki projekcióiról van szó, nem pedig valódi erőszakos cselekményekről.

[24] Lásd Freud, 1991b

[25] Lásd Freud, 1991c; Freud, 2003c

emlékek állandó ismétlése az örömelven túlit villantja fel. *„Trauer und Melancholie”* (Gyász és melankólia; 1917)[26] című írásában ugyan nem közvetlenül a traumát vizsgálja, hiszen célja az, hogy a melankólia tünetegyüttesét vesse össze a gyásszal. Azonban a gyász elemzésével kapcsolatban leírtak – miszerint a gyász folyamatában a libidó visszavonódik az elvesztett tárgyról, hogy egy újabb tárgyat keressen magának – a trauma folyamatának leírásában válik újra fontossá (Freud, 2003b: 454-455). Freud munkássága során egyre inkább arra a következtetésre jut, hogy a trauma egy archetípusra, a születés traumájára vezethető vissza.

Ám mi a helyzet azokkal a traumákkal, amelyek nem feltétlenül az archetrauma tudattalan ismétléséből erednek, hanem egy külső „sebezőként” jelennek meg? Ilyen „sebezők” például a 20. század történelmében az első és a második világháború, az utóbbi párosulva a tömeges faji alapú népirtás traumájával.

A trauma kérdéskörével való foglalkozást ösztönözte az első világháború egy újonnan felfedezett jelensége, az ún. „gránátsokk”, amelynek hátterében nem fizikai sérülések, hanem lelki panaszok álltak. A háború ideje alatt ez a jelenség az orvosok figyelmét szükségszerűen a tünetek felé fordította, hiszen a katonákat kezelniük és újból harcképessé tenniük kellett. A kezelés többnyire csak tüneti szintű volt, néhány liberálisabb orvost leszámítva (Herman, 2003: 34-36). Az első világháború traumás tapasztalatait feldolgozó írások közül Judith Herman (2003) Abram Kardiner pszichiáter és antropológus „A háború traumás neurózisai” című átfogó elméleti és klinikai tanulmányát emeli ki. „Kardiner kialakította a traumás tünetegyüttes klinikai leírásának azt a formáját, amely mind a mai napig használatos. (…) Kardiner felismerte, hogy a háborús neurózis a hisztéria egyik formája…” (Herman, 2003: 39). A trauma vizsgálata továbbra is a pszichoanalízis neurobiológiai bázisán nyugodott, ebből az irányból csak a holokauszt-túlélőkkel kapcsolatos vizsgálatok nyomán mozdulnak ki a kutatók. A holokauszt túlélői az őket ért trauma folytán sok esetben klinikai kezelésre szorultak, de ha a felszabadítás utáni években tünetmentesnek is bizonyultak, a későbbiekben nagyon hasonló tüneteket produkáltak, mint más sorstársaik. Szintén hasonló szimptómákkal leírható neurózisok voltak megállapíthatóak a háború más jellegű traumáit elszenvedőknél, például a haditengerészetnél szolgáló katonáknál vagy a titkos ellenállásokban résztvevőknél, ahogy azt például Wybrand Op den Velde holland pszichiáter megállapítja (Op den Velde, 1998). Ezt a tünetegyüttest a 1980-ban az Amerikai Pszichiátriai Társaság „poszttraumás

[26] Lásd Freud, 1991d; Freud 2003a

stressz zavar”-nak (posttraumatic stress disorder, PTSD)[27] nevezte el, amelyhez pontos diagnózist is csatolt (Herman, 2003: 43).

Mire azonban a pszichológia tudománya eddig eljut, több évtizednyi kutatást kell elvégezniük a kutatóknak. Ilka Quindeau kitűnő összefoglalást nyújt művében a holokauszt traumájával foglalkozó kutatások eredményeiből (Quindeau, 1995: 35-88). A trauma vizsgálata több célból zajlott: egyrészt a kárpótlási igények megállapításának céljából, másrészt a pszichikai tünetek magyarázata, az új diagnosztika és új terápiás módszerek felállítása céljából, harmadrészt pedig a népirtás jelenségére történő társadalompolitikai és szociológiai magyarázatok céljából (Quindeau, 1995: 35-38). A kutatások a ’60-as években kezdtek elmozdulni a Freud által leírt traumatikus neurózis fogalmától – a neurobiológiai magyarázatok helyett a szubjektív élmény és az egyéni élettörténet kapott nagyobb figyelmet. Majd a későbbi kutatások során már nem csak a személyes trauma, hanem a tömegesen ismétlődő trauma-élmény, a kollektív trauma vizsgálata is fontos lett. Külön vizsgálati témává vált azokkal a túlélőkkel való foglalkozás, akik gyermekként illetve kamaszként élték át az eseményeket. W. G. Niederland 1961-ben megalkotta a „túlélő-szindróma” fogalmát, melyet részletes tünetegyüttessel definiált. Ezt a fogalmat és a hozzá kapcsolódó diagnózist a ’70-es évektől fogva egyre nagyobb kritika éri univerzalisztikus megfogalmazása miatt, továbbá mivel a túlélőket homogén csoportként kezeli, a túlélés következtében érzett lelkiismeret-furdalást mint szimptómát mindenkire kiterjeszti, illetve általános következménynek tekinti a következő generációk traumatizálódását (Quindeau, 1995: 63-71).

A ’60-as évek második felétől kezdve egyre nagyobb figyelmet fordítottak a második, illetve a harmadik generációra is, akik szüleiktől bizonyos feltételek mellett „örökölhetik” a traumát, és maguk is hasonló tüneteket produkálhatnak. Kestenberg ezt egy 1982-es tanulmányában *„survivor’s child complex”*-nek nevezi, amely fogalmat a későbbiekben szintén többen vitattak túlzott determinizmusa miatt (Quindeau, 1995: 70-71). Ezt a kérdéskört, melyet a szerkesztő már „a trauma intergenerációs közvetítésének” nevez, dolgozzák fel a Yael Danieli (1998) által szerkesztett *„Intergenerational Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma”* tanulmányai. Így például Zahava Solomon (1998) tanulmánya, aki izraeli túlélők gyermekeinek körében kutatta a PTSD megjelenésének okait és körülményeit. Vizsgálatai során megállapította, hogy a trauma átvitele a következő generációkra több körülmény összeadódásán múlik (így a családon belüli érzelmi kötődésen, a szülők holokausztról való emlékezésének módján, a gyerekek nemén), tehát az elméletet szükséges differenciálni.

[27] A tünetegyüttesről lásd részletesebben: Kovács – Péter – Kovács, 2007.

Gertrud Hardtmann (1998) náci szülők gyermekeinél vizsgálta a PTSD-t, amelynek eredetét a családi dinamikában, a szülők és gyermekeik kapcsolatában, illetve a múltról való nem-tudásban vélte felfedezni.[28]

Az egyéni trauma pszichológia vizsgálata mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kollektív trauma feldolgozásának kérdésköre. Összefügg ez a Németországban meginduló *„Vergangenheitsbewältigung”* folyamatával, vagyis a Harmadik Birodalom és a II. világháború időszakának traumatikus emlékeinek összegyűjtésével, megismerésével és feltárásával. A trauma és a traumatikus emlékek ebben a kontextusban nem annyira a traumától szenvedő egyén gyógyítása érdekében lettek a kutatás tárgyává, hanem inkább azt a célt szolgálták, hogy ezek az emlékek a történelem, a kulturális emlékezet részévé váljanak, tehát azok számára is hozzáférhetők legyenek, akik maguk nem találkoztak ezzel a traumával. A cél persze egyben morális is – különösen a holokauszttal kapcsolatban –, a traumatikus emlékek közkinccsé tétele azt szolgálja, hogy az emberiség „tanuljon” ezekből az esetekből, és a trauma ne ismétlődhessen meg. A traumatikus emlékezettel kapcsolatos kutatások növekvő száma köszönhető a történettudományban ebben az időben végbemenő paradigmaváltásnak is: így a nyelvi fordulatnak és diskurzuselemzés mint módszer Michel Foucault általi elterjedésének (Kisantal-Szeberényi, 2006), valamint a mikrotörténelem mint tudományág megjelenésének (Szijártó, 2006). A traumatikus emlékek történeti szempontú kutatása kapcsán azonban szembe kellett nézni az emlékezet és a felejtés, valamint az emlékek reprezentációjának és a történeti narratívába való illesztésüknek kérdéskörével.

„A trauma tudás és felejtés problematikája” – így vezeti be Nannette C. Auerhahn és Dori Laub a holokauszt intergenerációs emlékezetéről szóló tanulmányát.[29] Valóban a trauma tudás és felejtés, emlékezet és felejtés között áll. Ebben a kérdéskörben pedig Paul Ricoeur (1999a) elméletét szeretném kiemelni, melyet magyarul „Emlékezet – felejtés – történelem” című tanulmányában olvashatunk.[30] Ennek kifejtéséhez Ricoeur is Freudnak egy írásához – *„Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten”* (Emlékezés, ismétlés és átdolgozás; 1914)[31] – nyúl vissza, melyben a szerző az ismétlést mint a tudati szinten elfelejtett emlékek cselekvésben történő megjelenítését írja le (Freud, 2003a). A traumatikus emlékek tehát a cselekvésben ismétlődnek, miközben a páciens elfelejtettnek hiszi azokat. Ricoeur az

[28] „The children of the second generation have become objects of their parents’ splitting and projective identifikation. They then lived either as projectively distorted, bizarre objects in a quasipsychotic world, or they shared these projections and thus became incapable of finding an independent identity” (Hardtmann, 1998: 93).

[29] „(…) trauma are the issues of knowing and forgetting” (Auerhahn-Laub, 1998: 22).

[30] A teljes művet lásd Ricoeur, 2004.

[31] Lásd Freud, 1991e; Freud, 1974

emlékezet és felejtés dialektikáját mutatja be a traumatikus emlékekkel kapcsolatban, amiként az az emlékmunka során megjelenik. A felejtésnek két formáját különbözteti meg: a passzív és az aktív felejtést.

[A passzív felejtés] az aktív emlékezet hiányaként lép fel. Ekkor felejtésről mint menekülésről van szó és az őszintétlenség kifejeződéséről, elhárító stratégiáról, amelyet a páciensben homályos vágy kísér, hogy semmit ne tudjon a közvetlen környezetében előforduló gaztettekről, ne informálódjék róluk és ne kérdezősködjék felőlük. Amennyiben ez a hiány az aktív emlékezet hiányaként ragadható meg, passzív felejtésnek is nevezhetjük. Ám az elhárítás, a kitérés, a menekülés be nem vallott stratégiájaként itt végeredményben a felejtés ambivalens, éppúgy aktív, mint passzív formájáról van szó. És aktív oldalát tekintve ez a felejtés ugyanolyan felelősséggel jár, mint amilyen felelősség más figyelmetlenségeket és aktív mulasztásokat is terhel (Ricoeur, 1999a: 64).

Az elhallgatás, a passzív felejtés nem jelent megoldást a traumatizált egyén szempontjából. Az emlékmunkát nem lehet nem elvégezni. Az elfojtás különböző traumás zavarokhoz vezet. A passzív felejtés ellenpárja Ricoeurnél az aktív felejtés, amelyet ő egy skála mentén ír le. Ez a skála határos a felejtéssel mint meneküléssel. Egyik végpontján a szelektív felejtés áll, amelyhez Ricoeur a történetírást is sorolja, hiszen az szelektív módon, egy narratíva mentén beszéli el az emlékeket. A skála másik végpontja a megbocsátás, amely „inkább az emlékezet egyfajta meggyógyítása, gyászának végigvitele. […] A megbocsátás a jövőt adja vissza az emlékezetnek” (Ricoeur, 1999a: 66). Hozzátehetjük azonban, hogy ez csupán egy idealizált állapot. Extrém traumatizáltság esetében az emlékmunka nem vihető végig teljes mértékben, a traumatizált egyén ritkán juthat el a teljes megbocsátás állapotába. „Elmondható, hogy a traumaáldozatnak általában nem lehet katarzisa. A túlélő nem válhat egészen új emberré, mert a trauma okozta hegek nem tűnnek el” (Heller, 2006: 42). Gyáni Gábor Dominick LaCapra véleményét idézi ezzel kapcsolatban:

Dominick La Capra úgy ítéli meg, hogy az áldozatok többnyire képtelenek az átdolgozásra, és még az utódaik számára sem feltétlenül kívánatos ez a megoldás. Az elvesztett tárgyról való ilyetén leválás, a tőle való elidegenedés eltorzítja ugyanis a múlt értelmét; mert befejezetté nyilvánítja, ezzel harmonizálja, totalizálja, banalizálja, rosszabb esetben megtagadja a bekövetkeztét (…) (Gyáni, 2010a: 270).

A ricoeur-i passzív felejtés – aktív emlékezés dialektikája figyelhető meg azokban az egyéni emlékközvetítési kísérletekben, amelyeket a kopácsi emlékezetközösség tagjainak körében gyűjtöttem. A traumatikus emlékek hatására a közösség tagjai egyéni szinten az elbeszélés és az elhallgatás stratégiái között válogatnak. Ezeket a stratégiákat befolyásolják külső tényezőként egyrészt a bemutatott magasabb szintű diskurzusok, másrészt maga az emlékezetközösség.[32]

[32] Gyáni Gábor is rámutat egy tanulmányában (Gyáni, 2010b) arra, hogy az emlékezés és a felejtés politikai stratégiaként is működhet. Ennél fogva felhívja a figyelmet arra, hogy vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy

Az emlékezetközösség vizsgálatával átlépünk egy köztes szintre, az egyéni emlékezetekből összeálló lokális társadalmi emlékezet szintjére. Itt a Peter Burke által használt elnevezést fogadom el, mivel ez egyrészt kevésbé terhelt, mint a Halbwachs által használt, majd később oly sokat kritizált kollektív emlékezet fogalom (Halbwachs, 1971; Halbwachs, 2000), másrészt átfogóbb, mint a kulturális emlékezet, kommunikatív emlékezet (Assmann, 1999) elnevezések. Bármely névvel is illessük a jelenséget, mindenképpen abból a feltételezésből indulunk ki, amelyet már Maurice Halbwachs (2000) és Frederic Charles Bartlett (1985) is lefektetett, miszerint az egyéni emlékezetnek vannak társadalmi dimenziói is, vagyis az egyéni emlékezetet befolyásolják a kulturális minták, a társadalmi keretek. Tehát, bár mindig az egyén emlékezik, ez a folyamat az őt befolyásoló társadalmi csoportok sémáinak, szabályainak hatásában megy végbe. Ez a szabályrendszer pedig a csoporton belüli interakciók következtében alakul ki (lásd Welzer, 2002). E tételeket elfogadva feltételezem, hogy a délszláv háború egyéni emlékezetét létrehozó kopácsiak egy emlékezetközösséget hoznak létre. Az emlékezetközösség (memory community / Erinnerungsgemeinschaft) fogalma szintén Peter Burke-től (2001; 1993) származik, aki ezt a következő megfontolások miatt vezette be:

Tekintettel a társadalmi identitások sokféleségére, arra, hogy több versengő, alternatív (családi, helyi, osztály-, nemzeti stb.) emlékezet létezik egymás mellett, érdemes pluralisztikus fogalmakban gondolkodnunk a különböző társadalmi csoportok emlékezetéről, amelyeknek nagyon is lehetnek más és más nézetei arról, mi jelentékeny, mi „emlékezetre méltó” (Burke, 2001: 15.; Burke, 1993: 298).

Ezt a definíciót azért tartom elemzésem számára produktívnak, mivel megengedi egy mikroközösség szintjén is az egyedi sajátságokkal bíró társadalmi emlékezet feltételezését, és ennek következtében az emlékezetközösség sajátos kultúrája válik vizsgálhatóvá – a magasabb szintű diskurzusok és az általuk meghatározott társadalmi emlékezet, valamint az individuális emlékezet viszonylatában. Ennek a sajátos kultúrának az átfogó vizsgálatát hajtom végre írásomban, áttekintve a kopácsi emlékezetközösség emlékezési és elhallgatási stratégiáit a délszláv háborúról. A következő stratégiákat ismerhetjük meg:

A) az emlékezet helyeit és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi praxisokat, illetve megemlékezési szertartásokat (III. fejezet),

B) a háborús emlékek élettörténetek keretében történő elbeszélését interjús szituációkban (IV. fejezet),

---

„milyen a hivatalos, a fentről (a hatalom, a média, az értelmiség által) szorgalmazott, a hatalommal bírók által formált emlékezet viszonya a traumatikus eseményt közvetlenül átélő emberek (közösségek) ún. népi (»vernacular«) emékezetéhez” (Gyáni, 2010b: 323).

C) az emlékek írásba foglalását (V. fejezet),

D) a mindennapi kommunikációban jelentkező elbeszélés-töredékeket (VI. fejezet),

E) valamint egy dokumentumfilm felhasználását az emlékezés/felejtés érdekében (IV. és VI. fejezet).

A kopácsi emlékezetközösségben megfigyelt emlékezési és felejtési stratégiákat tekinthetjük egyfajta modellnek, amely megmutatja, hogyan vannak jelen a délszláv háború emlékei a horvátországi magyar közösségekben. Végső soron ez a modell egy példája annak az alacsonyabb szintű diskurzusnak, amely a hivatalos, terjesztett diskurzusok alatt létezik.

1.3. A kutatás tere és alanyai: Kopács és közössége

A tér meghatározása, amelyben az emlékezetet vizsgáljuk, a terepmunkára járó kulturális antropológusok számára megszokott gyakorlat: fel kell fedezni a terepet mint a kutatás kereteit adó földrajzi egységet (lásd. Virág-Váradi-Koós, 2007). A tér nem csupán egy keret a kutatásokhoz, hanem önmagában jelentéssel bíró egység, amely meghatározza az ott élők kultúráját, szerepet kap a kulturális gyakorlatok konstitúciójában (Urry, 1990). Ez különösen igaz egy olyan multietnikus és vallásilag megosztott térben, amelyben Kopács benne foglaltatik. Itt csupán felvillantani igyekszem azt a szubjektív földrajzi teret[33], amelyekben a kutatás tere meghatározható.

Hermann Bausinger (1991) a haza fogalmát komplex képződményként írja le, mely különböző vonatkozásokban közelíthető meg. Ilyen komplex képződményként írható le az a haza is, amelyben a kopácsi emlékezetközösség elhelyezkedik. Egyrészt a területnek létezik egy magyar, etnikai alapú olvasata, amelyben Kopács a Délvidék mint történeti-politikai tájfogalom (Kótyuk, 2004: 273) részeként kerül meghatározásra.

A magyar történeti és köznyelvi terminológiában a Délvidék azokat a területeket jelenti (Horvátország nélkül), amelyek 1918-ban, illetve 1944-ben Jugoszláviához kerültek, bár nem fedi le egészen az 1941-ben Magyarországhoz visszakerült területeket (Sajti, 2004: 7).

E tájfogalomnak azon túl, hogy egy pontosan meghatározott területet jelöl, a magyar etnikum szóhasználatában pozitív érzelmi konnotációja van (szemben például a Vajdaság megnevezéssel). Kopács azért illethető a „délvidéki” jelzővel, mivel a szorosabban vett terület, ahol elhelyezkedik – az ún. baranyai háromszög, vagyis a Duna és Dráva által közre

[33] „Az objektív földrajzi tér fogalomkörébe a konkrét tér, és annak természetföldrajzi adottságai tartoznak, a gazdaságföldrajzi jellemzőivel együtt (mint a bányászat, ipar, infrastruktúra térszerkezeti elemei). A szubjektív földrajzi tér azt a gondolati térképzetet jelenti, ahogyan az ember és a közösségek tudatában az objektív földrajzi tér megjelenik” (Mező, 1999).

zárt terület – eredetileg nem Horvátország része volt, hanem az 1918-as megszállásig Baranya vármegyéé (lásd Botlik, 2004). Az egységes magyar nemzeti identitás megkonstruálásában és fenntartásában fontos szerepet tölt be a Délvidék fogalma – egyes szervezetek tudatosan választják nevükben ezt a megnevezést[34], egyes politikusok kifejezetten ezt a tájfogalmat használják beszédeikben –, hiszen egységesíti az egyébként mára három államalakulat (Szlovénia, Horvátország, Szerbia) irányítása alá került magyar területeket és lakosaikat. Így az elnevezés egy közös imaginárius hazát (Bausinger, 1991) hoz létre a „délvidéki magyarok" számára. Ezt az identitást erősítik azok a történeti művek is, amelyek a Délvidék mint földrajzi tér történetét írják le (nem Jugoszláviáét vagy a Vajdaságét stb.) (Kótyuk, 2004; Sajti 2004; Botlik, 2004). Arra, hogy a Délvidék tájfogalom geopolitikai és identitásképző konstrukció, jól mutat rá A. Sajti Enikő megjegyzése, miszerint: „A Délvidék mindig is Magyarország peremvidékének számított, sajátos magyar lokális, kulturális öntudat és hagyományok nélkül. Újvidéket nem véletlenül nevezték szerb Athénnek" (Sajti, A., 2004: 33). A Délvidéket mint szorosabban körülhatárolt lokalitást mint kapcsolatok és kontextusok eredményét (Appadurai, 2001) 1920 után igyekeztek megteremteni.

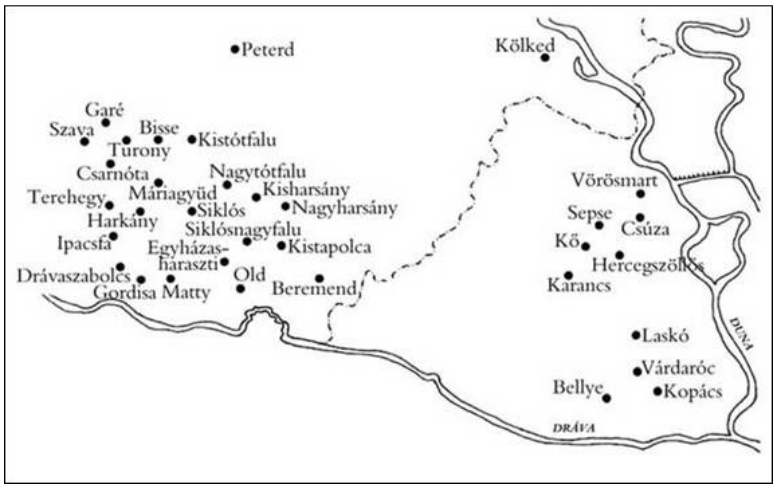

Drávaszög térképe, Forrás: Lábadi, 2007

Azt a szorosabban vett tájegységet, amelyhez Kopács is tartozik, vagyis a Duna és a Dráva folyók összefolyásánál található térséget több néven emlegetik. Élő népi neve a Hegyalja, de a magyar etnográfiai szakirodalom Gönyey Sándor nyomán önálló néprajzi tájegységként a Drávaszög megnevezéssel jelöli.[35] A magyar földrajztudomány a Drávaköz nevet használja,

[34] Például: Délvidéki Magyarok Ifjúsági Szövetsége. Vagy akár egy magyar nyelvű honlap címében: www.delvidek.net A határon túli magyar területen e tájfogalom a nemzeti identitásnak a térelnevezésben történő kifejeződése, míg Magyarországon egyre erőteljesebben a szélsőjobb oldali mozgalmak tudatos, revizionista szóhasználatának része.

[35] Lásd Magyar Néprajzi Lexikon, Drávaszög szócikk. http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1663.html

horvátul ez a Baranjska lesna zaravan, vagyis baranyai löszhát (lásd Lábadi, 1996). Olykor a Baranya-háromszög vagy baranyai háromszög kifejezéssel is illetik. Mindezek a nevek a terület egy részének 1920-as elcsatolását követően a horvátországi rész megnevezései. A mind etnográfiailag, mind földrajzilag önálló névvel rendelkező terület így egy még inkább koncentrált lokalitás-tudatot tesz lehetővé, amelyben kialakulhat egy önálló drávaszögi identitás. A határon túli magyarokkal kapcsolatos szociológiai felmérések rámutatnak arra, hogy hazának ezek a közösségek leginkább saját szorosabb értelemben vett szülőföldjüket (nem a többségi államot vagy az anyaállamot) tekintik (lásd. például Gereben, 2002), és így a Drávaszög is hazaként definiálódik a térségben élő magyarok számára.

Ugyanakkor a Drávaszög nem csak magyarok lakóhelye, hanem horvátoké, szerbeké (a délszláv háború előtt nagyobb, ma kisebb arányban), csekély számban németeké és cigányoké is (lásd. Kocsis, 1993). A más nemzetiségű helyi lakosok pedig más, a saját identitásukat kifejező szubjektív földrajzi meghatározások mentén azonosítják a tájat, amelyben élnek. Ehhez hozzáadódik a területet birtokló horvát állam geopolitikai diskurzusa, amely integráns területként beszéli el a közigazgatásilag Osječko-baranjska županija-ként megnevezett egységet. Az integritás hangsúlyozását fokozottan igényli e terület (túl a közigazgatási egységen), hiszen éppen a baranyai háromszög volt 1991 és 1995 között a horvátországi szerbek által kikiáltott Krajinai Szerb Köztársaság egyik meghódított területe.

Kopács (Kopačevo) objektív földrajzi elhelyezkedését a korábbi megfontolásokkal a következő szubjektív földrajzi meghatározások által írhatjuk le:

1. Hivatalos, nemzetállam-szempontú meghatározás szerint: Horvátország Eszék-Baranya megyéjében (Osječko-baranjska županija), a Bellyei járásban található.
2. A magyar etnikumot egységes közösségként bemutatni kívánó meghatározás szerint: a Délvidéken, az egykori Baranya vármegye 1920-ban elszakított területén fekszik.
3. A helyi magyar etnikum szűkebb szülőföldet kiemelő meghatározásában: a Drávaszögben vagy baranyai háromszögben, a Duna és a Dráva összefolyásánál, a kopácsi rétben, Eszéktől csupán néhány kilométerre található.

Kopács mint tér további meghatározásáért a történeti és etnográfiai leírásokhoz kell folyamodnunk. Így a tér értelmezésében az idő dimenziója, a történet válik meghatározóvá, ami nélkül azonban a mai teret, amelyet a közösség használ, nem lehetne értelmezni. Így idő és tér fogalmai összekapcsolódnak, hiszen „adott térről csak adott időben van értelme beszélni, mivel a tér önmagát folyvást alakítja” (D. Fliedner elméletét értelmezi Mező, 1999: 153). Van még egy harmadik elem is, amely meghatározó: a mikrotársadalom, a közösség,

amely benne él ebben a térben. Hiszen nemcsak a tér keretei határozzák meg a közösség kultúráját, hanem a közösség kultúrája is hatással van a térről alkotott jelentésre.

Kopács (akárcsak az egész horvátországi magyarok által lakott térség) etnográfiailag és történetileg is jól feltérképezett tér és társadalom. Köszönhető ez egyrészt Hermann Ottó halászati tárgyú gyűjtésének, majd a Tálasi István által vezetett kopácsi táj- és népkutató tábor 1942-es terepmunkájának, melynek anyagát a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi (lásd A. Gergely, 1996: 4-5). Később a tábor egykori munkatársa, Katona Imre tért vissza a területre meséket gyűjteni, majd Penavin Olga és Pataky András is folytatták a gyűjtést (Lábadi, 2008). A falu monográfiáját Lábadi Károly készítette el 1994-ben, és további ismeretekhez juthatunk a településről az ugyancsak általa jegyzett lexikonból (Lábadi, 1996).[36] A település iránti fokozott néprajzi érdeklődés egyrészt a halászati tevékenységből eredő kulturális rendszernek, másrészt pedig az Árpád-kori eredetű magyar lakosságnak (mely tükröződik hagyományvilágukban is) köszönhető.

A tér történeti változásait illetően néhány fontosabb momentumot igyekszem kiemelni a leírások alapján (Lábadi, 1994; Lábadi, 1996; A. Gergely, 1996; Arday, 1994). A falu helyén a római korban egy légió állomásozott, és egy erődítmény állott a mai falu végén, ezt Kopocsvárnak nevezik a források. Feltehetőleg ennek a várnak a tulajdonosáról kapta a település is a Kopács nevet (Szigetvári, 2008). Pataky András, helytörténész és tanító az óorosz nyelvben megtalálható kopács szóból vezeti le a nevet, amely fás szigetet jelent.[37] A falut az első oklevelek Kopuh, Kopach, Chopuch, Kupach, Kopoch neveken említik (Lábadi, 1994: 7). A falu három nagy részre oszlik, amelyek napjainkban is külön megnevezéssel rendelkeznek: Baksád, Alvég és Kiss utca. Kopács az Alfaluk sorába tartozik, vagyis olyan középkori eredetű település, amely az ártérben vagy az ártér peremén épült (Lábadi, 1996). A település megmaradását is a közeli mocsárnak köszönhette, amely sok háborúban (még a legutóbbiban is) menedéket nyújtott lakosainak. Így valószínűleg a lakosság egy töredéke a török hódoltságot is átvészelte, mely időben Kopács Kászim pasa vakuf birtoka volt. Majd „a török kiűzése után a szomszédos falvakkal ajándékozás révén Savoyai Jenő tulajdonába került, a bellyei domínium része lett. Életére a második világháborút követő évekig döntő befolyással volt a nagybirtok.” (Lábadi, 1996: 253). Kopács egy 1864-es kimutatás szerint már Baranya vármegyéhez, a baranyavári járáshoz tartozott. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződést követően az ún. első Jugoszláviában a Drávaszög részeként Kopács a

[36] Részletes bibliográfia található: Lábadi, 2008.

[37] Interjú Pataky Andrással, 2005. április, Kopács

vajdasági tartományhoz tartozott. 1941-ben a területet visszacsatolták a Magyar Királysághoz, majd 1944 után az újabb impériumváltás nyomán a második Jugoszlávián belül már a Horvát Tagköztársasághoz került (Sajti, 2004).

„Csikli" a kopácsi réten

© Lévai Gábor

Kopácsot mint életteret és a kopácsi közösség kultúráját és életmódját az őt övező természeti környezet, a kopácsi rét lápvidéke alapvetően meghatározza. A rét határolta területen a település egészen a 20. század közepéig önellátó maradhatott. Így, bár horvát és magyar falvakkal egyaránt határolt, magyar lakossága zárt, elszigetelt társadalmi struktúrát alkotott, megőrizte saját szokásrendszerét is.[38] Az itt élő magyarok fő kereseti forrása a halászat volt, emellett vadászattal, a mocsaras területeken szabadban nevelt sertésekkel, illetve földműveléssel foglalkoztak. A halászat tevékenysége köré szerveződött/szerveződik sajátos lokális kultúrájuk, hagyományrendszerük, sőt még szókincsük egy igen gazdag szelete is.[39] Ezt a kultúrát és az önmagát fenntartó zárt társadalmat bontotta meg a hatvanas évek közepén a kopácsi rétnek a bellyei mezőgazdasági kombinát kezelése alá vonása, és a gátépítés, amely ugyan megakadályozta az áradásokat, egyben azonban a természetes kapcsolatot is megszüntette a folyók főágával (bennük az értékes halállománnyal). Végül pedig a háborút

[38] Így például sokáig élt a nagycsalád-rendszer, amely még az egykézés idejében is befolyással volt az emberek mindennapjaira (A. Gergely, 1996: 10-14).

[39] Ezzel kapcsolatban csak egy példát említenék: a kopácsiak a kisgyereket porontynak nevezik, akárcsak a halak ivadékait. De sorolhatnánk a halászattal kapcsolatos megnevezések százait, amelyet a dialektológusok és etnográfusok gyűjtöttek egybe a településen. Kopács nyelvjárását tekintve a dél-dunántúli nyelvjárási régió dél-baranyai csoportjához tartozik. Jellegzetessége például az E/3-i igeragjának generalizálása a határozott ragozásban (például adja helyett: adi; mondja helyett: mondi).

követően 1997. november 11-én a rétet természetvédelmi területté nyilvánították (Kopácsi Rét Nemzeti Park / Parka prirode Kopački rit).

A kopácsi rét bejárata a falu közigazgatási határán kívül

© Baumann Tímea

A kopácsi halászokat mindezekkel az intézkedésekkel együtt kitiltották a korábban általuk fenntartott és gondozott területről. A közösséget ezzel nem csak legfőbb kereseti forrásától, hanem kultúrája központi tárgyától is megfosztották. Ez az intézkedés a kopácsi magyarok identitásvállalását, a következő generációk magyarságtudatát is befolyásolta, hiszen egy viszonylag zárt, lokális társadalmat bontott meg, amelynek lakosai – főként a fiatalok – ettől kezdve a szomszédos településeken és leginkább Eszéken igyekeztek munkát találni. Ennek következtében megnőtt számukra a befolyása és státusa a horvát nyelvnek és az esélye a vegyes házasságoknak. A nemzeti park ugyan jelentékeny számú turistát vonz, ám a zömében átutazóban (tengerpartra menet vagy jövet) néhány órára megálló turistabuszok csupán a falu határát érintik. A nemzeti park bevételei, az egyórás hajós kirándulás belépőjegye, valamint a park bejáratánál működtetett bemutató központ és kávézó a falunak nem jelent semmiféle anyagi gyarapodást.

Muskátli a fóliában

© Lévai Gábor

A halászat megszűnésével a kertészet vált domináns pénzkereseti forrássá. Kopácson a kiváló minőségű föld miatt a fóliasátras kertészet terjedt el, amelyet az idősebb és a középső generáció a mai napig űz. A kopácsiak főként primőr zöldségek (paprika, paradicsom, retek stb.) és őrölt paprika előállításával foglalkoznak, egyes családok pedig a virágtermesztésre specializálódtak. Termékeiket az eszéki piacokon értékesítik. A „kopácsi paradicsom" mára már fogalommá vált a horvátországi Baranjában. Azonban a multinacionális cégek horvátországi megjelenése óta ez a tevékenység sem biztosítja a korábbi jólétet, a mai falusi fiataloknak újabb megélhetési stratégiát kell találniuk.

A tér jelentésének egy újabb fontos rétegét képviseli a délszláv háború alatt itt zajlott események története és emlékezete – és egyben ez az a jelentésréteg, amelyre az emlékezetközösség vizsgálatakor koncentrálok. A baranyai háromszög délszláv háborús története 1991. július 3-án kezdődött, amikor a Horvát Köztársaság függetlenségének 1991. június 26-i kikiáltása után a Jugoszláv Néphadsereg páncélosai a kiskőszegi (batinai) hídon keresztül bevonultak a Drávaszög területére. Ez időben Kelet-Szlavóniában már folyamatos összecsapások zajlottak a szerb szabadcsapatok és a horvát rendőrség, valamint a horvát nemzeti gárda (Zbor Narodna Garda, ZNG) között (Mák-Vékás, 2004). 1991. szeptember 4-e döntötte el a terület és lakosainak sorsát: a szerbek befejezettnek nyilvánították a Drávaszög „felszabadítását", 1991. december 19-én pedig kikiáltották a Krajinai Szerb Köztársaságot. Augusztus végétől október 6-áig, az udvari határátkelő lezárásáig a Drávaszögben élő magyarok mintegy 60 %-a (a különböző felmérések alapján kb. tízezer fő[40]), a Kelet-

[40] Sebők László hozzávetőleg kilencezer menekülttel (Sebők, 1992: 155), Arday Lajos a Horvátországi Magyarok Szövetségének adataira támaszkodva tizenkétezer menekülttel számol (Arday, 1994: 32). A Határon

Szlavóniában élő magyar közösségeknek pedig szinte teljes egésze elmenekült a területről. A határok lezárása után a szerb katonaság által ellenőrzött területen kb. 5000 magyar élt. A lakosok mozgásterét a Jugoszláv Néphadsereg korlátozta, kizárólag Szerbia felé közlekedhettek a bezdáni hídon keresztül (Faragó, 2002: 85). 1992. február 15-e fontos dátum ebben a történetben. Mák Ferenc és Vékás János ezt a napot a „kopácsi pogrom napjának" nevezi: „Szerb fegyveresek zárták körül a falut és házról-házra járva, listák alapján gyűjtötték össze a keresett személyeket. A begyűjtött magyar férfiakat bántalmazták. T. S. a helyszínen, S. S.[41] öt nappal később halt bele a sérüléseibe. Ezt követően a magyar lakosság tömegesen hagyta el a drávaszögi falvakat" (Mák-Vékás, 2004). 1992 áprilisától – a Vance-terv alapján – a háborús övezetben az ENSZ békefenntartó alakulatainak (UNPROFOR) feladata lett a fegyveres konfliktusok elhárítása. 1992. május 16-án megkezdődött a baranyai háromszög demilitalizálása, a szerb hadsereg helyett a szerb rendőrség vette át az irányítást. Az elhagyott házakba szerbeket telepítettek, a hazatérni vágyó magyarországi menekülteket feltartóztatták. A baranyai magyar falvak életében döntő változás csak 1995 júliusa után következett be, amikor a horvát fegyveres erők a „Vihar" (Oluja) hadműveletben visszafoglalták a Knini Krajinát. Ez a Drávaszögben újabb megfélemlítési hullámot indított el: a falvak férfilakosságát néhány napos munkaszolgálatra vitték a frontvonalba. 1995. november 14-én Horvátország és Szerbia között megszületett az Erdődi Egyezmény, amely a Drávaszög, Kelet-Szlavónia és Nyugat-Szerémség békés visszacsatolásáról szólt. A Kneževo (Herceglak) és Udvar közötti határátkelő 1996 októberében nyílt meg újra. Ebben az évben már szigorúan megszabott keretek között a magyarországi, illetve a horvát területeken élő menekültek egy-egy csoportja hazalátogathatott. A szerbek által megszállt területek Horvátországba történő reintegrációja 1997 elejétől 1998. január 15-ig zajlott. A visszatérni szándékozó menekültek is csak 1997 júliusától költözhettek haza, a háború alatt megrongált falvak újraépítése is ezután kezdődhetett meg.

A drávaszögi multietnikus tájban Kopács a mai napig őrzi magyar többségét. Az 1991-es népszámlálás szerint Kopácson 805 fő élt, ebből 610 magyar, 118 horvát, 32 szerb, 10 német és 35 egyéb nemzetiségű (Lábadi, 1994: 16). A délszláv háború időszakában Kopácsról 400 magyar nemzetiségű lakos távozott (Gyémánt-Drozdik, 2004). A menekültek egy része a háború után visszatért, Kopács lakossága így a 2001-es népszámlálás szerint 608 fő. Ez a

---

Túli Magyarok Hivatalának 2006. évi jelentése 7.903 magát magyar nemzetiségűnek valló menekültet tart számon. Az adatok közötti eltérések a népszámlálások (1991, 2001) és az identitás felfogása körüli problémákból eredeztethetőek (erről részletesebben: Sebők, 1992: 143-151).

[41] A neveket rövidítettem az anonimitás megtartása érdekében.

létszám a 2011-es népszámlálás tanúsága szerint tovább csökkent 558 főre.[42] A 2011-es népszámlálás etnikai adatai településenkénti lebontásban még sajnos nem kerültek nyilvánosságra, ám a 2001-es adatok is jól mutatják a lassú átrendeződést a településen: míg a magukat magyarnak vallók száma 465 főre csökkent, addig a horvát nemzetiségűek továbbra is 115 fővel vannak jelen. Ennek oka egyrészt, hogy a magyar nemzetiségű menekülteknek csupán egy része költözött vissza a faluba, ellenben a háború ideje alatt köttetett vegyes házasságokkal egyre több horvát került Kopácsra. A szerb nemzetiségűek 9 főre apadása szintén nem meglepő adat, hiszen a Horvátországba történő reintegráció után a szerbek többsége (katonák és civilek egyaránt) távozott a területről, mivel tartottak az esetleges megtorlásoktól.[43]

Végül néhány szót szeretnék szólni a település és a közösség jelen állapotáról. A háborút követően Kopács a bellyei járáshoz került. A járáshoz a központi település, a ma már horvát többségű Bellye (Bilje), és Kopács mellett még további két magyar többségű község, Laskó (Lug) és Várdaróc (Vardarac) tartozik. Mivel Kopács zsáktelepülés (az út csupán a rétben folytatódik) az Eszékre utazók Bellyén keresztül érkeznek meg a városba. A nemzeti park vonzerejét is főként Bellyén kamatoztatják, ahol lépten-nyomon magánszállásokra és éttermekre bukkanhatunk. Ezzel szemben a rét közvetlen közelségében fekvő Kopácson csupán egyetlen szálláshely van, amely 6-8 fő befogadására alkalmas, valamint egy közepes színvonalú étterem, a „Zöld Béka” (Zelena Žaba). A kopácsi művelődési otthonban a háború előtt egy egyszobányi kiállítás volt látható, amely a rét élővilágát volt hivatott bemutatni. A kiállítás a közösség számára a lokális identitást testesítette meg, hiszen a látogatók elé tárta az itt élők halászkultúráját, és gyakran hangoztatott egybeforrottságukat a természettel. Ugyanakkor a kiállítás a természeti értékeket és azok becsülését kissé abszurd módon mutatta be (ahogy sok más volt szocialista országban is még gyakran láthatunk ilyen kiállító tereket): a kopácsi vadászok által a réten kilőtt állatok kipreparált tetemeit szemlélhették meg a turisták. Azonban ezt a kiállítást is tönkretette a háború. Az értékesebb preparátumokat ellopták, a kevésbé értékes kiállítási tárgyakat megrongálták. Így a turisták szívesebben is időznek az őket kiszolgáló iparral ellátó Bellyén, Kopácsra inkább csak a Magyarországról érkező látogatók térnek be. A háború után a falu élére kerülő polgármesterek ugyan igyekeztek a turizmus irányába fejleszteni a települést, ám ennek legnagyobb akadályát éppen az önállóság hiánya, a bellyei járáshoz való kötöttség jelentette. Ez a közigazgatási megoldás

[42] A 2011-es horvátországi népszámlálás statisztikai adatai alapján (lásd a Források között). p. 77.
[43] A 2001-es horvátországi népszámlálás statisztikai adatai alapján (lásd a Források között).

Horvátországban azt is jelenti, hogy az önkormányzatiság is a járás szintjén működik, a települések nem önállóan gazdálkodnak, hanem a négy település együttesen kap állami támogatást, illetve gyűjti be az adókat. Ahogy a jelenlegi polgármester fogalmaz: „itt a falunak nincs is folyószámlája, meg tulajdona sem”.[44] A közintézmények sem a falu tulajdonát képezik, hanem a járását. Így például a kopácsiak a saját művelődési házukat privát rendezvények (például lakodalmak) esetén a bellyei járástól bérlik. A járási együttműködés komoly gátját jelentik a jelenlegi kopácsi polgármester elmondása szerint az etnikai ellentétek. A horvát többségű Bellye e narratíva szerint igyekszik minden fejlesztési pénzt megtartani, a három magyar település képviselői pedig nem lépnek fel egységesen – ennek oka a horvátországi magyarságot megosztó két érdekvédelmi szervezethez (HMDK[45] és MESZ[46]) való eltérő kötődésekben rejlik. Kopács a HMDK-hoz kötődő település, a vezetőség több tagja él Kopácson, így például a szervezet ügyvezető elnöke is.

Egy további ellentét mutatkozik meg a falvak között a vallás, az egyházszerveződés kérdésében. Kopács a Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház[47] székhelye is, az egyház szuperintendense Kopácson szolgál. Erről az egyházról tudni kell, hogy a háború alatt (1993-ban) alakult, és gyakorlati értelemben csupán 1998 óta működik. Mivel a magyar jelzővel illetett egyház mellett a területen működött eredetileg és működik ma is a Horvátországi Református Keresztyén Egyház, amelynek hívei szintén zömében magyarok, ez az elkülönülés is egy konfliktust jelent a drávaszögi magyar falvak között. A Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház gyülekezetei Kopácson, Bellyén, Csúzán (Suza), Vörösmarton (Zmajevac), Szentlászlón (Laslovo) és Hercegszöllősön (Kneževi Vinogradi)

---

[44] Interjú a kopácsi polgármesterrel, készült: 2008. július 15., Kopács.

[45] „Zágrábban 1993. április 6-án alakult meg a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége.
A Horvát Igazságügyi és Közigazgatási Minisztérium 1993. május 17-én jegyezte be a Horvát Köztársaság polgári társulásokat tartalmazó nyilvántartásba a szervezetet.
A Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége (HMDK) egységes, demokratikus, pluralista és pártok feletti szervezet. A Horvát Köztársaság magyarságának, társadalmi szervezeteinek, egyházainak, önkéntes nemzetiségi társulása, amely kulturális, közművelődési és közoktatási, valamint gazdasági, szociális, egészségügyi, környezetvédelmi és tájékoztatási, azaz teljes érdekképviseleti szervezetként tevékenykedik.”
Lásd: http://www.hmdk.hr/alapadatok.php

[46] „A Magyar Egyesületek Szövetsége, a legnagyobb horvátországi magyar érdekvédelmi szervezet, 1998-ban alakult meg. Első elnöke Dr. Sostarec Iván, zágrábi egyetemi tanár volt. A Szövetség célja, és szándéka, hogy a Horvátországban élő magyar kisebbség közös érdekeit megfogalmazza és képviselje tevékenységének minden területén: oktatás, tájékoztatás, kultúra, tudomány, gazdaság, szociális kérdések, valamint hatékony együttműködést építsen ki más hasonló szervezetekkel. A MESZ tagságába 41 horvátországi magyar bejegyzett egyesület és civil szervezet tartozik egész Horvátország területéről.”
http://www.smu-mesz.hr/szervezetrol.html

[47] Bővebb információ: http://www.hhrf.org/hmrke/

tevékenykednek. Kopácson a magyar lakosok zöme református, és az új egyház híve lett. 2010-től azonban a Horvátországi Református Egyház lelkésze is szolgáltat istentiszteletet Kopácson, így a helyi szinten is megosztottság alakult ki a reformátusok hívek között a tekintetben, hogy ki melyik istentiszteletet látogatja. A faluban élő katolikusoknak, akik általában horvátok, nincs saját templomuk. A református templom szintén megrongálódott a háború alatt (bár nem olyan mértékben, mint például a szentlászlói vagy a kórógyi). Magyarországi támogatással és a horvát segélykeretből renoválták, 1999 novemberében adták át ünnepélyesen Orbán Viktor, akkori magyarországi miniszterelnök jelenlétében.

A kopácsi református templom

© Lévai Gábor

A templom jelenleg a falu egyik legszebb épülete, amely a település három nagy utcájának találkozásából kialakult központi térségtől néhány száz méterre található, és így – a parókia épületével – egy második, „szakrális” központot alkot. Ennek a második központi térnek a fontosságát hangsúlyozza a szomszédos óvoda és iskola épülete. Az iskola, amely a Laskói Általános Iskola körzeti iskolája (alsó tagozattal) kevés számú diákkal működik, sőt 2005 és 2009 között tanulók híján szünetelt az oktatás. Ennek oka, hogy a vegyes házasságokból származó gyerekeket a szülők inkább a szomszédos Bellye horvát tannyelvű iskolájába íratták, és így például 2004/2005-ös tanévben csak két diákkal működött a kopácsi iskola. A 2009/2010-es tanévben négy tanulóval indult újra az iskola, továbbra is a Laskói Körzeti Iskola helyi alsó tagozataként, azonban horvát tannyelvű csoporttal. A szakrális és szellemi

központban deszakralizáló ellenpontot jelent a templommal szemközt működő kocsma, a „Nimród”. Ez a háború után kialakított kis söröző/kávézó főként a fiatalok gyülekezési helye, és köztük ülve már inkább hallhatjuk a két nyelv (horvát és magyar) keveredését, mint az idősebb generáció tagjainál. Az idősebb férfi generációnak a találkozási pontja a háború előtt az egykori „nagykocsma” volt, amely a háború után egészen 2010-ig romokban állt a falu eredeti, első számú központjában. 2010-ben a nagy múltú, ám életveszélyessé vált épületet lebontották, helyére a járás egy szállodát és halászházat tervez építeni. Ez az eredeti központ a nagykocsma helyén épülő új épülettel visszanyerheti korábbi fontosságát, addig azonban funkcionálisan kevésbé kihasznált térnek mutatkozik, hiszen legfontosabb épülete, a kocsma és egyben községháza használhatatlanul állt, majd végleg eltűnt. Vele szemközt, a Kiss Ferenc utca és a Petőfi Sándor utca sarkán épült fel még a jugoszláv időszakban a „dom”, vagyis a művelődési ház kétszintes épülete. Jelenleg ez az épület biztosít helyet a polgármesteri hivatalnak – egy szerényen berendezett iroda –, egy közösségi helységnek az emeleten, ahol internetezési lehetőséget kínálnak, a könyvtárszobának szintén az emeleten, valamint egy hatalmas előadó- és bálteremnek a földszinten. A művelődési központ így ünnepségek alkalmával fontos helyszínné válik, hétköznapokon azonban kevesen használják a dom nyújtotta szolgáltatásokat.

Esti beszélgetés a bolt előtt, háttérben a romos nagykocsma (2008)

© Lévai Gábor

A hétköznapok frekventált találkozási helye még a művelődési otthon földszintjén működő, a Petőfi Sándor utca felől nyíló élelmiszerbolt, amely a magyar CBA tulajdonában lévő Bilje Merkant láncba tartozik. Ez az egyetlen üzlet, amely működik Kopácson, a szomszédságában még egy kis, magyarországi magyar tulajdonú utazási iroda található. Az idősebb férfiak –

nagykocsma híján – a bolt ajtajában vagy a szemközti első világháborús emlékmű talapzatán söröznek, és cserélik ki egymás között az információt. A művelődési házzal és a bolttal szemközti üres lebetonozott tér közepén csupán az első világháborús emlékmű található, a romos kocsmaépülettel a jobbján. A háború előtt itt fagyizó működött, hatalmas fűzfák árnyékában lehetett megpihenni – legalábbis a kopácsiak emlékezetében egy különlegesen szép helyszínként él a ma kihasználatlan terület, ami legfeljebb a néha betérő buszok fordulóhelye. Azonban ez a központ ünnepnapok alkalmával újra megelevenedik. Különösen Kopács legnagyobb ünnepén (falunapján), a kopácsi halásznapokon, melyet szeptember második hétvégéjén tartanak meg. Ezt a gasztronómiai fesztivált 1998 óta rendezik meg nagy sikerrel a helyi szervezetek (Kopácsi Helyi Választmány, Arany János Művelődési Egyesület, Kopácsi HMDK Alapszervezet, „Szarvas" Vadásztársaság, „Halász" Labdarúgó Egyesület, Önkéntes Tűzoltó Testület). A fesztivál a drávaszögi magyarok mellett a magyarországi, de a horvát látogatókat is vonzza – főként az ilyenkor kóstolható helyi specialitásokkal (csiptetős ponty, halpaprikás, halfasírt). A rendezvényből befolyt pénzek jelentik a helyi egyesületek számára a legfőbb anyagi forrást, akik a település kulturális és sportéletét szervezik. Meg kell itt még említenünk Kopács magyarországi testvérvárosát, Kozármislenyt is. A települések a háborút követően kötöttek testvérvárosi szerződést, a magyarországi baranyai városban ugyanis a háború alatt nagy számban éltek kopácsi menekültek, sokan pedig végleg ott telepedtek le. Kozármisleny anyagilag is támogatta Kopács háború utáni renoválását, és a halásznapok megrendezéséhez is hozzájárul.

A kutatás terének és a kopácsi közösségnek fentebb bemutatott, részletes megismerése szükséges ahhoz, hogy megértsük miként alakul a délszláv háború társadalmi emlékezete ezen a mikroszinten, és milyen módon tekinthetünk a kopácsi emlékezetközösségre maga egyediségében is modellként.

II. fejezet

„A háborúról? Arról nem szeretnék beszélni.”

„A háborúról? Arról nem szeretnék beszélni.” Antropológiai terepmunkám korai stádiumában gyakran kaptam ezt a választ az interjúra felkért kopácsiaktól. Kérdezőként és kutatóként nekem is meg kellett tanulnom annak a módját, hogyan közelíthetek e téma és a mögötte rejlő traumatikus emlékek felé. Ugyanígy a kopácsiaknak is meg kellett tanulniuk kezelni a helyzetet, hogy egy kulturális antropológus mozog időnként falujukban, és olyan emlékek után kutat, melyeket legtöbbjük még inkább elfelejtene, mintsem aktívan emlékezve elbeszélne (lásd Ricoeur, 1999a).

Jelen fejezet arra vállalkozik, hogy feltárja kutatásom e problematikus és érzékeny kérdéskörét, vagyis: Miként kérhető fel az interjúalany arra, hogy traumatikus emlékeiről beszéljen? Milyen módszerekkel segíthető az elbeszélés? Továbbá: Milyen etikai határai vannak egy ilyenfajta kutatásnak? A feltett kérdésekre ebben a fejezetben főként saját tereptapasztalataim fényében és a módszertan kapcsán igyekszem választ adni, miután a trauma és elbeszélés elméleti problematikáját az előző fejezetben már tárgyaltam. Az etika és a módszertan tisztázását azért is tartom fontosnak, mivel ezek fényében válik érthetővé a kutatás eredményeinek minősége és feldolgozási módjai, melyeket a későbbi fejezetekben tárok az olvasók elé.

2.1. Emlékezetkutatás a terepen

2.1.1. A kopácsi emlékezetközösség kutatása

Amint az I. fejezetben már leírtam, kutatásom célja a kopácsi magyar emlékezetközösség elbeszélési stratégiáinak vizsgálata volt. Ehhez a közösségtanulmány (community study) értelmezési keretét és kvalitatív módszereit részesítettem előnyben, mivel ezek segítségével vizsgálhatók és elemezhetők mélyebben egy kis közösség emlékezettel kapcsolatos társadalmi praxisai és az egyéni emlékezetmunka.

A közösségtanulmányról mint értelmezési keretről és módszerről, illetve annak történetéről Kovács Éva nyújt összefoglalást az általa szerkesztett kötet előszavában (Kovács, 2007a), melyből itt kiemelném a következő megállapítást: „e kutatási tradíció semmiképpen sem aldiszciplínája a szociológiának, a néprajznak, az antropológiának, netán a kultúrakutatásnak. Sokkal inkább módszer, műfaj és zsáner ezeken belül vagy ezek elegyében” (Kovács, 2007a: 9). Ennek értelmében kopácsi kutatásom során a kulturális antropológia diszciplínáján belül – főként módszertanát illetően – köteleződtem el a közösségtanulmányi szemléletmód mellett. Ez az elköteleződés pedig egyrészt a kutatási tárgy megragadásában érhető tetten,

amennyiben egy közösséget, mégpedig egy emlékezetközösséget kívánok vizsgálni. Másrészt pedig a közösség vizsgálatának kvalitatív módszereiben ragadható meg.

Az emlékezetközösség kifejezés alkalmazása feltételezi a közösség mint egy sajátos csoportképződmény meglétét – ez esetben a délszláv háború emlékezetéhez fűződően. A közösség Antony Cohen (1985) értelmezése szerint először is a lokalitásában ragadható meg, vagyis valamely meghatározott geográfiai térhez kapcsolódik. Továbbá e csoport azonos érdekek mentén működik, melyek identitásukra is hatással vannak. A közösség feltételeként fogalmazódik meg, hogy tagjai között társadalmi interakciók zajlanak. Végül pedig a közösség önmagát kollektív társadalmi cselekvések folyamatában azonosítja.[48] E feltételek teljesülnek a kopácsi emlékezetközösség esetében is. A közösség lokális tereként Kopács (Kopačevo) jelenik meg[49], noha a közösségnek nem minden tagja él ma is a településen. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az emlékezetközösség nem egyezik teljes mértékben az elsősorban térben való elhelyezkedése és etnikai identitása által meghatározott közösséggel (melyet a nem-tudományos beszédmódban nemes egyszerűséggel „kopácsi magyarok”-ként emlegetnek). Az emlékezetközösség – amint a fogalom elnevezése is mutatja – elsősorban a közös emlékek mentén konstruálódik, melyek ebben az esetben geográfiailag Kopácshoz (is) kötődnek. Ezt az emlékezetközösséget kutatási eredményeim alapján három kisebb csoportra osztottam:

„*Otthonmaradók”*: akik Kopácson maradtak a háború alatt, és Krajinai Szerb Köztársaságban a szerb katonaság ellenőrzése alatt éltek;

„*külföldre menekültek”*: akik többségében Magyarországon találtak átmeneti vagy végleges otthonra;

„*horvát területekre menekültek*”: akiknek nagy része a háborúban a horvátok oldalán harcolt.

Az emlékezetközösség e kisebb csoportjait külön-külön vizsgáltam kutatásom során, mivel nagyon eltérő valóságtapasztalatokra alapulnak emlékeik, így mind emlékezetük, mind elbeszélési stratégiáik sok jegyben különböznek, sőt olykor kifejezetten eltérnek. Ennek ellenére egy emlékezetközösségbe tartoznak, mind lokális („kopácsi”), mind etnikai („magyar”) identitásuk alapján, és így azonos érdek vezérli őket emlékeik elbeszélésében. Ez az érdek pedig megfogalmazható a következőképpen: egy sajátos lokális és etnikailag is meghatározott diskurzus mentén való elbeszélés létrehozása a délszláv háborúról. A kopácsi emlékezetközösség tagjai között zajló interakciók fontos szerepet játszanak abban, hogy

[48] A közösség feltételeit Kovács Éva idézi Antony Cohen tanulmánya alapján. (Kovács, 2007a: 10)

[49] E lokális tér szerepéről részletesebben szólok a III. fejezetben.

miként alakul az emlékek elbeszélése és annak narratív sémája. A kollektív társadalmi cselekvések szintén jellemzik az emlékezetközösséget, és ezek az alkalmak (például a megemlékezési szertartások)[50] összehozzák a közösség különböző csoportjait is. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a kutatás kapcsán valóban releváns a közösségtanulmány értelmezési keretét és módszerét alkalmazni.

A közösség mint kutatási tárgy két további elvet is feltételez. Egyrészt azt, hogy a kutatás elsősorban kvalitatív módszerekre támaszkodik; másrészt pedig a mikroszinten történő vizsgálódást jelenti. A kvalitatív kutatás melletti elköteleződés elsősorban a kutatás tárgyából adódik, hiszen a háborús emlékek elbeszéléseinek stratégiáit elsősorban így, és nem kvantitatív módon érdemes rekonstruálni.[51] Másodsorban pedig a kulturális antropológia mint diszciplína irányultságából adódóan is a terepmunkára alapozó adatgyűjtés vált a kutatás fő módszerévé, mivel így a társadalmi jelenségeket a maguk természetes közegében lehetséges vizsgálni. Hiszen:

> [a] kvalitatív módszereket alkalmazó kutató célja, hogy „belülről", a cselekvők perspektívájából értse meg a társadalmat és kultúrát alkotó életvilágokat; ennek érdekében azokat a tudásokat, beszédmódokat és interakcióikat vizsgálja, amelyek alapján a mindennapi életét élő ember tájékozódik és cselekszik (Feischmidt, é.n.).

E szemléletmódot vallva egyet tudok érteni A. Gergely András gondolataival, miszerint a komplex kultúrakutatás esetében „aki a tapasztalás, érzékelés és regisztrálás sokszínűségét képes táblázatokba, mátrixokba, adatlapokba, kérdőívkódokba »taposni«, az lehet kiváló szaktekintélye a maga tudományának, de lehetőleg ne vallja magát antropológusnak" (A. Gergely, 2005: 27). Így a kopácsi emlékezetközösség kultúrájának vizsgálatakor – mely kultúrába beletartoznak elbeszélésmódjaik, történeteik, mediatizált emlékeik, megemlékezési szertartásaik és mindennapi életük emlékezési és felejtési gyakorlatai – magam is az antropológiai megközelítésmódot és így a kvalitatív módszereket alkalmazom.

A közösségtanulmány másik következménye, hogy mikroszinten történik a kutatás, így a kopácsi emlékezetközösség vizsgálata nem nyújt(hat) olyan tudományos eredményeket, melyek makroszintű állításokra adnának lehetőséget. Anélkül, hogy belemennék a történettudományokból is jól ismert mikro-makro vitába (lásd. Schlumbohm, 2000 és Szijártó,

---

[50] Erről is részletesebben a III. fejezetben beszélek.

[51] Ha nem is az emlékek, de a traumák és más háborús károk kvantitatív jellegű felmérésére mindazonáltal példaként említhetjük Baráth Árpád (2001; 2008) kutatását a horvátországi magyarok körében Baranjában és Kelet-Szlavóniában. E kutatás célja elsősorban a horvátországi magyarok egészségügyi állapotának és szociális, gazdasági és kulturális veszteségeinek a minél teljesebb felmérése volt, emiatt pedig a kérdőívezés módszerével zajlott. Ugyanakkor e kutatás a második szakaszban már kvalitatív módszerekkel (mélyinterjúkkal) egészítette ki az addig nagy mintán nyert adatokat.

2006) szeretném röviden leszögezni, hogy kutatási eredményeim miként lehetnek „meggondolkodtatók” és alkalmazhatók: A kiválasztott emlékezetközösség alapos vizsgálatán keresztül ismereteket szerezhetünk arról, hogy ebben a közösségben miként működik a traumatikus emlékek elbeszélése.[52] Így – akárcsak a mikrotörténelmi munkák esetében – „léptékváltással”, „parányi nyomok” alapján (lásd. Szijártó, 2006), egy közösség minél komplexebb megismerésén keresztül vonhatunk le e mikroszinten és az adott pillanatban érvényes megállapításokat, melyek egy variánsát mutatják a lehetséges emlékkezelési stratégiáknak.

2.1.2. Terepmunka a kopácsi emlékezetközösségben

A kopácsi emlékezetközösség kvalitatív vizsgálata részben lokalizált és így a terepmunka a horvátországi Kopácsra (Kopačevo) koncentrálódik. E terep azonban semmiképpen sem nevezhető a klasszikus zárt kutatási helyszínnek, ahova a kutató „kiszáll”, majd ahonnan visszatér. Nem történhet meg tehát a terep és az otthon radikális szétválasztása (lásd Gupta-Ferguson, 1997). Főként azért nem, mivel a kopácsi emlékezetközösség tagjai nem mind ebben a terepmunka számára lokalizált térben élnek. Így a George E. Marcus által javasolt „Kövesd az embereket!” (Follow the people) (Marcus, 1998a: 90) metódus szerint a kutatás nem csak Kopácson, de más magyarországi helyszíneken[53] is zajlott. Ezek a helyszínek azonban sosem emelkedtek a kulturális antropológiai értelemben vett terep (field) rangjára. Csak a kutatás helyszínei maradtak, de nem váltak a kutatás tárgyává (Geertz, 1994b: 191). Így nem beszélhetünk arról, hogy marcusi értelemben vett többhelyszínű etnográfiát végeztem volna, csupán maga a kutatás a közösség tagjainak nyomába ered anélkül, hogy az új élethelyeket terepként kezelné, a kutató hosszabb időt töltene ott és mélyebb elemzés alá vonná azokat. Kopács mint terep több okból emelkedik ki a többi élethely közül. A terepkutatás legfőképpen azért célszerű eljárás itt, mivel az emlékezetközösség tagjai lakják, mindennapi életviláguk terét képezi és itt megfigyelhető interakciókba keverednek egymással. Továbbá Kopács fontos helyszíne a kutatott délszláv háborús eseményeknek, melyek megértéséhez érdemes a terepet jól ismerni. Végül pedig maga a tér is „beszél” az emlékekről emlékműveivel és emlékeztető jeleivel. Mivel a tér maga is vizsgálatra méltó a délszláv

[52] A mikro szintről és a makro szintre való átlépésre kínálna lehetőséget a George E. Marcus által javasolt „többterepű” etnográfia (multi-sited ethnography), amely további horvátországi magyar emlékezetközösségek vizsgálatával valósulhatna meg egy nagyobb projekt keretében (Marcus, 1998a: 79-104).
[53] Például Kozármislenyben, ahol a sok egykori kopácsi menekült talált új otthont és él ma is.

háború emlékei kapcsán, így tehát Kopács nem csupán helyszín, de vizsgálati tárgy is a terepkutatás során.

Röviden szeretnék reflektálni arra, hogy választottam ki a kutatási terepet és miként zajlott a terepmunka. Kopácsi terepmunkám hosszabb periódust (2005-2010) ölel fel, mely idő alatt az emlékezési kísérletek folyamatos formálódását, változásait kísérhettem figyelemmel. Terepmunkám előkészítő szakasza több rövidebb látogatás alkalmával zajlott. Kopáccsal és a kopácsi emberekkel először egy nem szakmai jellegű kirándulás alatt ismerkedtem meg 2004 nyarán. Az ekkor kötött rövid ismeretségek és beszélgetések alakították ki bennem a meggyőződést, hogy érdemes volna kultúrantropológusi minőségben is visszatérni erre a terepre. A megvalósítás első lépéseként 2005 tavaszán egy hungarológiai terepgyakorlat vezetőjeként kerestem fel újra a falut a PTE-BTK Nyelvtudományi Tanszékének Hungarológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Szemináriumának hallgatóival[54]. Bár a terepgyakorlat célja a magyar nyelv használatának vizsgálata volt[55], a magam részéről már akkor is a délszláv háború emlékeinek elbeszélése iránt érdeklődtem. Noha a kirándulás során született első interjúim még nem a jelen disszertáció koncepciója alapján készültek el, ezek jelentették azokat az első ismereteket, melyek alaposabb kutatómunkára sarkalltak és hipotéziseim első megfogalmazásában segítettek. Ezalatt a rövid kopácsi tartózkodás alatt ismerkedtem meg és barátkoztam össze „Zsuzsi nénivel”[56], aki későbbiekben egyik „kulcsadatközlőmmé” és egyben vendéglátómmá is vált. Zsuzsi néni nagylelkűségének köszönhetem, hogy egyrészt gyakran és hosszabb időszakokra is visszatérhettem Kopácsra, másrészt hogy rajta keresztül fokozatosan kialakíthattam kapcsolataimat a falubeliekkel. Zsuzsi néni meghívásával élve 2005 augusztusában fotográfus párommal[57] együtt újabb egy hetet töltöttünk a faluban, amikor már megtervezett kulturális antropológiai terepmunkát végezhettem a délszláv háború emlékeit kutatva.[58] Majd – rövidebb látogatásokat követően – 2008 januárjában töltöttem ismét két hetet Kopácson, amikor már jelen disszertációhoz készítettem narratív életút-interjúkat. Ezt követte még egy kiegészítő egyhetes terepmunka 2008 júliusában. Ezt az időszakot követően is többször látogattam rövidebb időkre (1-2 napra)

---

[54] A terepmunka létrejöttét Dr. Szűcs Tibor szemináriumvezető lelkes támogatásának köszönhettük.

[55] A terepgyakorlat eredményei a PTE-BTK-n kiadott Hungarológiai Évkönyvben olvashatók (Baumann-Jámbor, 2006).

[56] Munkám során fiktív neveket használok az anonimitás megtartása érdekében.

[57] Lévai Gábor fotográfustól több felvétel is látható dolgozatomban.

[58] Az ekkor készült rövidebb interjúk képezték az alapját OTDK-dolgozatomnak, mellyel 2007-ben első helyezést értem el a Társadalomtudományi Szekció, Kulturális és Szociális Antropológia alszekciójában. A dolgozat publikált változata a Regio folyóiratban jelent meg (Baumann, 2007a).

Kopácsra résztvevő megfigyeléseket végezni, illetve 2009-2010 során a Pécs környékén élő, a háború ideje alatt Magyarországra menekült kopácsiakkal készítettem interjúkat.

A mintavételi módszerek közül kizárólag az ún. „hólabda-mintavételt" alkalmaztam, hogy az alapsokaságból – melyet a kopácsi emlékezetközösség három, korábban bemutatott csoportja alkot – kiválaszthassam a kutatásban résztvevő alanyokat (lásd. Héra-Ligeti, 2005: 68). Ennek etikai előnyeit akkor is előtérbe helyeztem, ha ebből következően számolni kellett a módszer egy hátrányával is, vagyis hogy elkerülhetetlen az információ bizonyos mértékű torzulása. Hiszen a hólabdás mintavétel által a kutató a közösség tagjai közötti kapcsolatokat segítségül hívva jut el egyik beszélgetőpartnerétől a következőig, tehát voltaképpen bizonyos ismerősi körökön belül mozog a faluban. Ugyanakkor a traumatikus téma miatt nem találtam etikusnak és kezelhetőnek, hogy véletlen vagy kvótás mintavétellel válasszam ki előre interjúalanyaimat, anélkül, hogy előtte ne alakítottam volna ki egy felületes bizalmi kapcsolatot velük. A hólabda-módszer ezzel szemben biztosította beszélgetőtársaim számára a bizalmi viszony egy kezdeményét azzal, hogy egy ismerőse/rokona mutatta be neki személyesen vagy telefonon a kutatót – vagy pedig úgy kopogtattam be hozzá, hogy tájékoztattam róla, kitől hallottam felőle és azonnal nevén szólítottam. Kopácsi interjúalanyaim e kezdeti lépésekkel elnyert bizalmát igyekeztem és igyekszem munkámban fenntartani. Az ismeretlenül bekopogtatás már csak azért is kétségkívül veszélyes és etikátlan lenne, mert a faluban nem egy olyan ember él, aki katonaként szolgált a horvátok oldalán a háborúban, vagy civil lakosként érték olyan megaláztatások, amelyekről nem tud beszélni, vagy nem beszélhet. Sok ilyen traumáról csak közvetve, kevésbé érintett beszélgetőtársaimtól tudok, és az ő esetükben a megkeresést csakis fordítva tudnám elgondolni: ha ők keresnek fel engem, hogy elbeszéljék történetüket. Egyes extrém traumatikus esetekről azt hiszem, sem az egyén, sem a közösség szempontjából nem jött el még az idő, hogy antropológiai írás közvetlen tárgyai legyenek, és hogy mikor jön el egyáltalán, azt nem tudhatjuk. Ennek megfelelően – bár vizsgálom munkámban a narratíva alakulását a traumatikus események elbeszélése során – nem ezekre az esetekre koncentrálok, hanem a közösség egészében zajló emlékmunkára, a civil lakosság háborús hátországi tapasztalatainak emlékezetére.

2.1.3. A kutatás módszerei

Az emlékezetközösség működésének és az emlékezetmunka alakulásának megismeréséhez több különböző kvalitatív módszert kombináltam, hogy e nehezen megközelíthető témához közelebb juthassak. Ezek közül kétségkívül az interjús módszerek hozták a legfőbb eredményeket (lásd IV. és VI. fejezet), de a résztvevő megfigyelés (lásd 1.3 és III. fejezet) és az írott vagy a vizuális források gyűjtése (lásd III. és V. fejezet) is igen fontos észrevételekkel járt.

Résztvevő megfigyelés

A résztvevő megfigyelés és ennek terepnaplóban történő rögzítése kutatásomban csak kiegészítő eljárásként volt jelen, információimat elsősorban interjúimból nyertem. Az émikus antropológiai kutatást fontosnak tartva igyekeztem minél több időt Kopácson tölteni. Mivel azonban a résztvevő megfigyelés nem a fő bázisát jelentette kutatási eredményeimnek, nem valósítottam meg a Malinowski által leírt „eszményi" minimum egy esztendei jelenlétet (Malinowski, 2004), ám igyekeztem több hosszabb jelenléttel létrehozni az interjúk elkészítéséhez is szükséges megfelelő bizalmi kapcsolatot a közösség tagjaival, valamint belülről megismerni az emlékezetközösség működési mechanizmusait, vagyis azt, ahogy a délszláv háborús emlékek felidézése a mindennapjaikban előfordul. Ebben is nagy segítségemre volt Zsuzsi néni. Az általa nap mint nap elbeszélt történetek, az ő mindennapjaiban való részvételem megfigyeléseim meghatározó alapját adták. Zsuzsi néni kutatásom elején sokat segített abban is, hogy megtaláljam a kapcsolatot a falu lakóival. Természetesen igyekeztem részt venni a falu társadalmi életében. A téli időszakban ellátogattam az asszonyokhoz a „varróba"[59], vasárnaponként részt vettem a református Istentiszteleteken és utána „gesztenyepürézni mentem a szülikékkel[60] a Zöld Békába", vagy éppen Zsuzsi nénivel együtt látogattam meg barátnőit a faluban. Igyekeztem a falu fiatalabb (20-30 év körüli) rétegével is kapcsolatot teremteni, akik még gyermekként, kamaszként élték át a háború időszakát: velük helyben a Nimród nevű kávézóban lehet találkozni, de több kopácsi fiatalt volt szerencsém a Pécsi Tudományegyetemen megismerni, majd kopácsi otthonában is meglátogatni, és néhányukhoz szorosabb, (azt hiszem, mondhatom) baráti kapcsolat is fűz. Néhány különleges eseménynek is volt szerencsém részese lenni. A minden

[59] Ez egy telente működő klub a régen működött varrók mintájára, ahol a kopácsi asszonyok összegyűlnek hímezni, varrogatni, és legfőképpen beszélgetni.
[60] Falubeli kedves megnevezés az idősebb, nagymama korú asszonyokra.

évben megrendezésre kerülő Kopácsi Halásznapok jó lehetőséget teremtenek arra, hogy láthassam, hogyan ünnepelnek a kopácsiak, és hogyan működnek együtt mint közösség. És egy még inkább meghatározó élmény volt számomra, amikor párommal együtt elmehettünk egy kopácsi lakodalomba a koma közbenjárásával. Bár közvetlenül írásomban nem jelennek meg ennek a lakodalomnak a tapasztalatai, ezek mégis nagy hatással voltak arra, hogy hogyan látom a kopácsi közösséget, és azt is nagyban segítette, hogy befogadjanak a közösségbe. Szintén résztvevő megfigyeléssel szereztem kutatói tapasztalataimat a kopácsi emlékezetközösség megemlékezési szertartásáról, a minden évben december 3-án tartandó háborús emlékmű koszorúzásáról (lásd III. fejezet). A résztvevő megfigyelésekből nyert információimat és a hétköznapi társalgásokat terepnaplóban rögzítettem, melyet felhasználtam annak elemzésére, hogy az emlékezetközösség mindennapjaiban miként válnak jelenvalóvá a háború emlékei: milyen viselkedésformákban jelennek meg, milyen vizuális jegyek emlékeztetnek rá, illetve miként verbalizálódnak „ártatlan" hétköznapi beszélgetésekben.

Írásos és vizuális emlékek gyűjtése

Terepmunkám során arra tettem kísérletet, hogy az emlékezés legkülönbözőbb stratégiáiról szerezzek tudományos információkat. Ennek részét képezte az írásos és vizuális emlékek gyűjtése is. A háború alatt írt, majd később publikált naplók mellett naplótöredékekről is tudomást szereztem, amelyek részleteibe bepillantást nyerhettem. Az interjús szituációkban gyakran előkerültek beszélgető partnereim személyes fotográfiái, melyeket a vizuális antropológiai gyűjtés elvei szerint (lásd Kunt, 1995) rögzítettem (lásd. VI. fejezet). Szintén fontos eredményei a résztvevői megfigyelésnek azok a beszélgetések, melyekben a „Via dolorosa" című dokumentumfilm[61] egykori szereplői meséltek élményeikről, illetve a filmhez fűződő személyes viszonyukról.

A vizuális megörökítés terepmunkám egészének fontos részét képezte. A fényképek, melyeket részben jómagam, részben Lévai Gábor fotográfus készített, főként a Kopácsot mint az emlékezet terét bemutató fejezetben (III. fejezet) kapnak szerepet. A vizuális emlékek sorát bővítik azok a mentális térképek is, melyeket a közösség tagjai készítettek el. Mentális térképeket azért készíttettem az emlékezetközösség tagjaival, mert kíváncsi voltam arra, hogy Kopácsról milyen vizuális emlékek élnek a közösség tagjaiban a háború idejéből. Mivel ez a tér csak a közösség egy része számára, az otthonmaradóknak volt ismert a háború idejében,

[61] Az MTV Pécsi Körzeti Stúdiója által 1995 és 1997 között forgatott dokumentumfilm a megszállt Baranyáról és a menekültek első hazalátogatásáról, melynek riportere és rendezője egyik kopácsi interjúalanyom, Mária volt.

ezért eltérő módon kellett e kérdést megközelíteni a menekültek esetében. A mentális térképek készítésekor kétféle kérést intéztem a rajzolókhoz. Az otthonmaradóktól azt kértem, rajzolják le, milyen volt Kopács a háború idején. A menekültekhez pedig azzal a kéréssel fordultam, hogy rajzolják le, milyennek látták Kopácsot, amikor először hazalátogattak. A rajzoktól a következő eredményeket vártam: Az otthonmaradók esetében feltételeztem, hogy a korlátozott mozgáslehetőségek (a kijárási tilalmak, veszélyes zónák) miatt emlékezetükben felnagyítják a térnek azt a részét, amely közeli és ismert volt számukra, és ezt rajzolják le részletesebben, míg a távolabbi vagy veszélyes helyek csak elnagyoltan vagy egyáltalán nem kerülnek jelölésre. Az otthonmaradók rajzai egy több éven keresztül alkalmazott egyéni kognícióra épülnek (Mester, 2007: 300), míg a menekültek esetében egy olyan vizuális emlék megjelenítése volt a feladat, amely egy rövid, pár órás, ám érzelmileg rendkívül intenzív tapasztalatra épül. A mentális térképek elemzésénél továbbá figyelembe kellett vennem azt is, hogy ezeknél nem egy ma is használt kognitív térkép leképezéséről van szó, hanem egy korábbi, így a felejtésnek kitett kognícióról, ami – mint minden emlékkép – a jelen pillanat (a rajzolás pillanata) által meghatározott.[62]

Interjús módszerek

A résztvevő megfigyelés mellett a kopácsi emlékezetközösség elbeszélési kísérleteinek vizsgálatához az élettörténeti kutatások interjús módszereit találtam jól alkalmazhatónak. A narratív biográfiai interjú módszere lehetővé teszi annak elemzését, hogy a délszláv háború tapasztalata miként jelenik meg az egyéni életutakban (a megélt és az elbeszélt élettörténet szintjein), és miként hozzák létre az emlékezetközösség tagjai egyéni háborús emlékeik elbeszélését mint társadalmi konstrukciót egy élettörténet keretei között(Fischer-Kohli, 1987). Vagyis e vizsgálati módszerrel a személyes és a társadalmi emlékezetet egymásra hatásukban elemezhetjük, hiszen egyrészt a személyesen elmondott narratívában benne vannak a közösség kulturális mintái és az adott társadalomtörténeti szituáció (lásd Kohli, 1985), másrészt viszont minden egyéni elbeszélés hat a közösség kialakulóban lévő kollektív emlékezetére és narratív sémáira. Így az egyéni élettörténeti elbeszélések elemzésén keresztül vizsgálhatjuk azt, miként alakul az emlékezetközösség kollektív elbeszélése és társadalmi emlékezete a délszláv háborúról.[63]

---

[62] Az elemzés eredményeit lásd a IV. fejezetben.

[63] A narratív biográfiai interjú készítésének és elemzésének módszeréről részletesebben a 4.1. alfejezetben szólok.

Kopácson készített interjúimnak csupán egy része tekinthető szabályos narratív életút-interjúnak (a IV. fejezetben ezek közül választottam ki az elemzett interjúszövegeket). A terepmunka első időszakában (2005-ben) készült interjúk többsége még félig-strukturált mélyinterjú volt. A kutatás elején még nem törekedtem kifejezetten ennek a módszernek a használatára, így kutatóként én döntöttem a dialogikusabb strukturált forma mellett. A félig-strukturált interjúk esetében egy előre elkészített interjúvázlatot vettem alapul, melyben azok a témák jelentek meg vezérfonalként, amelyeket az első interjúk során a délszláv háborúról szóló elbeszélések narratív csomópontjainak bizonyultak. Az így készült interjúk tehát leginkább ezeknek az elbeszélési csomópontok variánsainak elemzéséhez kínáltak kutatási eredményeket.[64] Mindezek következtében az interjús szituáció alakulását interpretációmnál fokozottan figyelembe vettem, és a narratívára vonatkozó állításaimat csupán a valóban a narratív életút-interjú szabályaihoz igazodó elbeszélésekre szorítottam. Ugyanakkor a délszláv háború emlékeinek és elbeszélésének vizsgálata egy félig-strukturált interjúban, illetve egy hosszabbra nyúlt narratív utánakérdezés szakaszban is kielégítően megvalósítható, noha másképpen értelmezendő, hiszen ezeknek a szövegeknek az esetében fokozottan reflektálni kell az interjú készítője és az adatközlő közötti viszonyra. A félig-strukturált mélyinterjúk szövegeit a megalapozott elmélet (grounded theory) kódolási eljárásait alkalmazva dolgoztam fel (lásd. Feischmidt, 2007; Gelencsér, 2003). E szövegkorpuszok esetében arra koncentráltam, hogy az interjú során milyen tematikába sorolható emlékeket beszélnek el a közösség tagjai. Az interjúk elemzése során létrehozott kategóriák segítségével igyekeztem rekonstruálni, milyen az emlékezetközösség által elfogadott és gyakran reprodukált narratív szálak léteznek, amelyek segíthetik az egyének által produkált elbeszéléseket. E kategóriák mentén igyekeztem rekonstruálni a kopácsi emlékezetközösség által kialakított, illetve kialakítás alatt álló narratív sémát a háborúról, valamint a közösségben el- és kibeszélhető háborús életesemények rétegét.

2.2. A háborúról beszélni – Etikai és reflexív gondolatok

Bár ismerkedésünk kezdetén a kopácsiak többsége igyekezett hárítani, ha a háború időszaka került szóba, azonban ez az attitűd a terepmunka során lényegesen változott. Ez több okkal is magyarázható. Egyrészt nyilvánvalóan a jelenlétnek és a kapcsolatok kialakításának

[64] Ezeknek az interjúknak az elemző bemutatását lásd a VI. fejezetben.

köszönhetően létrejött egy olyan bizalmi viszony, amely már lehetővé tette az interjús szituációk létrehozását. Másrészt azonban maga a módszertan is hozzásegített a hárítás oldásához. Mivel az biográfiai interjúk esetében az interjúalany élettörténetének elbeszélésére kap felkérést, és a módszerből adódóan teljesen szabadon alakíthatja narratíváját, ezért vállalhatóbb is, mint egy olyan vezérfonál-interjú, amely közvetlen módon kérdezne rá például a háborús károkra és szenvedésekre. A narratíva szabadsága lehetővé teszi, hogy csak azokat az emlékeket beszélje el az interjúalany, amelyek már eljutottak a nyelvi megfogalmazás szintjére. Ilyen módon az emlékek elbeszéltetése nem okoz újabb traumát, hanem jótékony, gyógyító hatással bír: az idáig passzív felejtésbe süllyedt emlékek elbeszélése, az aktív emlékezés oldja a traumát (Ricoeur, 1999a). Sőt, Gabriele Rosenthal az élettörténeti elbeszélést finomabb, gyengédebb terápiás módszernek nevezi, mint a direkt terápiákat, hiszen a biográfiai interjúban nem alkalmazunk olyan módszereket, amelyek a traumatikus, elfojtott emlékek tudati szintre hozását okoznák (Rosenthal, 1995: 168). Az élettörténeti interjú további jótékony hatása, hogy az elbeszélés során az elbeszélő (újra) létrehozhatja és biztosíthatja saját integritását egy összefüggő élettörténet révén. Az emlékek felidézése természetesen fájdalmas folyamat, ám a nyelvi megfogalmazás és a meghallgatás által az elbeszélők gyakran éreznek nagy megkönnyebbülést az interjú után.

A terápiás hatású elbeszélésekhez, az élettörténethez két félre van szükség: az interjúalany narratív produkciója mellett nélkülözhetetlen az interjúer odafigyelése. Ahhoz, hogy a kutató a háborús történetek fültanújává válhasson, valóban nagyon bizalmas viszonyt kell kialakítania beszélgetőtársaival, és nagyfokú empátiát kell sugároznia hallgatói szerepében. Ezt a „hallgatói / odafigyelői szerepet", melyet a kutató betölt, nem azonosítanám sem a tradicionális etnográfiákban megfogalmazott beszélgetőtársi szereppel, melyet a *rapport* fogalmával jelölnek, sem a Clifford Geertz (1994b) által leírt bevonódással (*complicity*).[65] Kopácsi terepmunkám során kutatóként sokkal inkább tudtam azzal a szerepkörrel azonosulni, melyet Ilka Quindeau pszichoanalitikus ír le saját Holokauszt-túlélőkkel készített interjúi kapcsán. E meglehetősen problematizált szerepben a kutató tisztában van a megértés végességével, érzelmi bevonódásának veszélyeivel, mely szükségessé tesz a kutatás során a folyamatos önvizsgálatot. Ahogy Quindeau fogalmaz, az elbeszélés – párhuzamosan az elbeszélő identitásának alakulásával – a hallgató, illetve az olvasó számára is hasonló

[65] A terepmunkán kialakuló szerepekről és a kutató-kutatott viszony felfogásmódjairól lásd részletesebben Marcus, 1998b.

jelentőséggel bír.[66] A délszláv háború kopácsi emlékezetközösségének vizsgálata esetében is egy hasonló problematizált, állandó reflexiókra késztető és főként a háttérbe vonuló kutató jelenhet meg a terepen. Sem „egy hullámhosszon" működő beszélgetőtársná nem válhat olyan traumatikus emlékek felidézésében, melyeknek megértése éppen az elbeszélés nehézségei miatt akadályozott; sem pedig egy olyan jellegű bevonódás nem lehetséges, amely együtt cselekvővé tehetné a kutatót az emlékezetközösséggel, hiszen nem válhat egy olyan emlékezetközösség tagjává, amelynek emlékeivel nem rendelkezik.

E komplikált viszonyt nagyban meghatározza, miként tekintenek a közösség tagjai a kutatóra. Éppen ezért szeretnék reflektálni arra, hogy miként értelmezte a kopácsi közösség kutatói jelenlétemet, illetve én magam milyen indíttatással végeztem kutatásomat. A terepen a kultúrantropológus válik azzá a tekintetté, amelyben a helyiek „másik-által-látottnak" (Sartre, 2006) értelmezik magukat. És megfordítva, számomra mint kutató számára is minden egyes kopácsi lakos az a Másik, aki engem kontrollál tekintete által, és megítél. Így tehát az én, önmagamtól megfoszthatatlan külső és belső tulajdonságaim – többek között, hogy magyar vagyok, fiatal nő és diplomás – tudattalanul is alakítják az elbeszélő narratíváját: az történetek most Nekem szólnak, és mindannak az intézményrendszernek és világnak, ami mögöttem áll. Látni kell tehát azt az alapszituációt, amelyben kutatóként a terepen megjelenhettem, és amelyben tudásom ágyazódott (Feischmidt, 2007: 226).

A kutató megítélésében fontosak azok az alapvető külső-belső tulajdonságok, amellyel rendelkezik – tehát maga a test is meghatározza a kutatást, a terepmunka eredményeit. Mivel a kopácsi nők többsége fiatal kora óta nagyon sokat dolgozik a kertben, ezért általában kutatóként nálamnál erősebb asszonyokkal találkoztam. Így az alkatom által nem soroltak maguk közé, hanem első pillantásra a fiatal, még nem felnőtt lányka kategóriába kerültem. Ez nyilvánvalóan tekintélyromboló – innen kellett újra felépíteni az identitásomat, hogy elérjem a célomat: rábólintsanak az interjúra. Más kategóriát jelentett viszont, amikor megtudták, hogy az egyetemről jöttem, ott dolgozom, diplomás vagyok. E két kategória összehozhatatlanságból ered a megnevezés, amellyel igyekeztek saját rendszerükbe beilleszteni, és jelenlétemet elfogadni: „kistanárnő". Az ő tekintetük által tehát ez lett „kopácsi identitásom", ha elfogadom Sartre egyik alaptézisét, akkor nem is tudok változtatni az ő ítéletükön – mivel azáltal, hogy a másik engem néz, és meghatároz, a szituáció megvonja magát tőlem. Az etnicitás nyilvánvalóan szintén fontos hordozója annak az identitásnak,

[66] „(…) die Erzählung parallel zum Identitätsbildungsprozeß der Erzählenden eine vergleichbare Bedeutung für den Zuhörenden bzw. Lesenden besitzt" (Quindeau, 1995: 270).

amellyel a kutató a terepen rendelkezik. Egy határon túli magyar közösségbe magyarként érkezni helyzeti előnyt jelent a kutató számára, és nem csupán nyelvi okokból, hanem a helyiek bizalmának elnyerése szempontjából is. Hiszen egészen máshogy álltak volna az én jelenlétemhez, ha német, angol vagy még inkább, ha horvát vagy szerb nemzetiségű lennék. Az is nyilvánvaló, hogy egy szerbnek egészen másként nyilatkoztak volna (ha egyáltalán nyilatkoztak volna) a délszláv háborúról, mint ahogy azt egy magyarországi magyarnak tették. Mellesleg pedig kopácsi identitásomba úgy tűnik, nem fért bele – hiába az árulkodó vezetéknév – német nemzetiségi származásom.

Ezek a vázolt alapszituációk, amit én „kopácsi identitásomnak" nevezek, alapvetően befolyásolják azt, hogy ki volt hajlandó interjút adni nekem, továbbá, hogy milyen partnernek tekintettek engem az interjús beszélgetésben. A narratíva egészére kihat ez a jelenlét és meghatározottság, mert az elbeszélés most elsősorban nekem szól, másodsorban pedig az asztalon heverő diktafonnak, amely mögött ott áll a magyar tudomány világa, sőt a magyar társadalom egésze mint későbbi befogadó. Így tehát az interjú egy kommunikatív aktusban történik (Kovács, 2007c: 373). Szeretném ezt itt néhány példával illusztrálni:

Alapvető és állandó probléma, hogy a háborúról szóló beszélgetésben a női kutatót nem minden férfi tekintette megfelelő beszélgető partnernek. Így olyan történeteket, amelyeket úgy ítéltek meg, hogy nőként úgysem érthetném, eleve elhallgattak. Különösen vonatkozik ez a hagyományos felosztás szerint a férfiak világához tartozó háborús történetekre. Nők esetében azonban gyakran alakultak ki bizalmi beszélgetések. Egy interjúalanyom három órán keresztül mesélte nekem életét, háborús élményeit. Az élettörténeti interjú módszertanát követve kutatóként a beszélgetéshez, interjúalanyom kezdeti zavarának feloldása után, csak bólogatással és empatikus mormogással járultam hozzá. És éppen ezáltal az asszony az interjú vége felé bevallotta, hogy már régen nem beszélgetett senkivel ilyen jót, és nagy ölelések közepette engedett el otthonából. E példa azt is jól mutatja, hogy (bár a történetek között előkerültek nagyon traumatikus emlékek) az elbeszélő a meghallgatás és a nyelvi megformálás által mégis megkönnyebbülést érzett az interjú végén. Egy másik, fiatalabb asszony a beszélgetés szituációját egy intim női beszélgetéssé performálta azáltal, hogy közvetlenül mellettem foglalt helyet, nagyon közel húzódott hozzám, és végig szemkontaktust tartva beszélt. Kívülről nézve a szituáció a legjobb barátnők titkos sugdolózását idézhette. Ugyanakkor a szituációt partnerem végig maga irányította: férjét az elején kiküldte, és amikor megérkeztek vacsoravendégei, azonnal néhány másodperc alatt lezárta a beszélgetést: „De most ennyi elég lesz ebből, jó?"

Mindezeknek a történeteknek az a módszertani tanulsága, hogy az interjúkat és az interjúkban alkalmazott narratívát nagymértékben befolyásolja az alapvető Én-Másik szituáció, ezért ezt a kutatónak elemzése részévé is kell tennie. A kutató nem kerülhet zárójelbe, önmagát is reprezentálnia kell munkájában a teljes kép érdekében. Ez a fajta a reflexivitás a posztmodern és kísérletező antropológia óta ugyan szinte már kötelező szemléletmódnak tekinthető – amint ezt George E. Marcus[67] meglehetősen kritikusan megfogalmazza – de még ha nem is ír az antropológus kísérletező, dialogikus szövegeket (lásd például Crapanzano, 1980; Dwyer, 1999), a terepkutatás eredményeinek elemzésénél szükségesnek látom a fent bemutatott tényezők figyelembe vételét.

[67] „In anthropology, the debate has centered ont he critique of ethnography as mode of both inquiry and writing. The emergence of various styles of reflexivity in ethnographic writing has come to stand for, accurately or not, the influence of (or, for some, infection by) postmodernism" (Marcus, 1998b: 182).

III. fejezet
„Itt voltak. Itt a házunk előtt a tank.”

3.1. A tér és a helyek szerepe az emlékezetkutatásokban

Ebben a fejezetben a tér (*space*) és helyek (*places*) társadalomtudományos megközelítéseit követve kívánom bemutatni a délszláv háborús emlékezet helyeit Kopácson és az ehhez kapcsolódó társadalmi praxisokat, megemlékezési szertartásokat.

Ahhoz, hogy megérthessük a tér (*space*) és a helyek (*places*) fontosságát az emlékezetközösség vizsgálata szempontjából, tegyünk egy rövid elméleti kitérőt a társadalomtudományok térbeli fordulata (*spatial turn*) és főként a tér/hely és emlékezet összefüggéseinek irányába.

A társadalomtudományokban a térbeli fordulat (*spatial turn*) lényegében már az 1970-es években megjelent, és elsősorban a tér és társadalom összefüggéseit kívánta megragadni.[68] Ez az összekapcsolódás a tudományos mező szempontjából két oldalról is megközelíthető. A geográfia mint tudomány mindinkább az antropogeográfia, szociálgeográfia és kulturális földrajz irányába mozdult el, mely tudományterületek interdiszciplinárisan összekapcsolódnak a szociológiával, pszichológiával, politológiával, etnológiával, kulturális és szociálantropológiával (lásd Werlen, 2000). A társadalomtudományokban pedig egyre hangsúlyosabbá váltak a tér (*space*) és helyek (*places*) fogalmai, vagyis az idő mint meghatározó kategória szerepét átvette a tér.[69] Megfigyelhető ez a hangsúly-áthelyeződés a városszociológia fokozott népszerűségében vagy a globalizáció versus lokalitás / glokalitás kérdésköreiben[70] szintúgy, mint akár a Martina Löw (2001) által alkotott térszociológia (*Raumsoziologie*) fogalmában. Löw a teret mint szociológiai alapfogalmat, és egyben mint társadalmilag létrehozott fogalmat szemléli, mivel szerinte az „élőlények és társadalmi javak

---

[68] A társadalomtudományok térbeli fordulatának történetét Crang és Thrift (2000) szöveggyűjteményéből részletesebben is megismerhetjük. Ebben a történetben a szerkesztők kiindulópontnak tekintik Walter Benjamin, Georg Simmel, Michail Bahtyin és Ludwig Wittgenstein térelméleti gondolatait. Majd az 1968-as nemzedéket emelik ki, különösen Michel Foucault-t, Pierre Bourdieu-t, Henri Lefébvre-t, Jaques Lacant, Gilles Deleuze-t és Héléne Cixous-t, akiknek a munkásságában ugyan nem a térbeliség kérdései álltak első helyen, elméleteikben mégis helyet kap a tér és társadalom kapcsolata, ha eltérő megközelítésekben is. Végül pedig olyan jelenkori kutatók térrel kapcsolatos nézeteinek adnak helyet kötetükben, mint Bruno Latour, Edward Said vagy Paul Virilio (lásd még Bürk, 2004).

[69] Itt nem a térnek és az időnek mint bináris ellentétpárnak a felfogásáról van szó, melyet a társadalomtudósok már régen feloldottak (lásd például Massey, 1997), sokkal inkább a hangsúlyok és koncentráció helyezésének kérdéséről.

[70] Lásd többek között Bauman, 2002; Beck, 2005; Meyrowitz, 2004; Mackensen, 2000.

relacionális elrendeződése".[71] Ez a definíció egyben rámutat egy a térnek a társadalomtudományok felőli megközelítésében alapvető gondolatra: a tér (társadalmi) konstrukcióként való szemlélésére. Ez a szemléletmód már Henri Lefébvre *„La Producion de l'espace"* című 1974-es munkájának címében is megjelenik, és a mai napig jelen van a társadalomtudományos munkákban, különösen, amikor a terek reprezentációjáról, illetve a reprezentáció tereiről, a nyelv és a tér kapcsolatáról[72] vagy a cselekvéselméletek és a tér kapcsolatáról[73] beszélünk (lásd Bürk, 2004).

A térről gondolkodó tudományok alapvetően két fogalmat különböztetnek meg: az egyik a tér (*space, Raum*), a másik a hely (*place, Ort*) vagy helyek (*places, Orte*). Judith Miggelbrink Peter J. Taylor nyomán a következőképpen határozza meg a két fogalmat:

A hely (*place)*: A környezet darabjai, amelyek a személyes tapasztalat, kollektív emlékezet és narráció következtében konkrétak és jól ismertek.[74]

A tér (*space)*: Olyan absztrakt tér, amely a tapasztalattól, jelentéstől és narrációtól független elrendeződési sémát alkot.[75]

Tehát míg a hely(ek) inkább konkrét és meghatározott, fogyasztható, a mindennapi rutinokban megragadható(k); addig a tér inkább absztrakt, konstruált, diskurzus által létrehozott, személytelen, egy konténer, amelybe több hely is beletartozik (Miggelbrink, 2001: 64). Ebből következően, amikor az emlékezet teréről illetve helyeiről beszélünk, úgy szintén ebben az értelemben kell különbséget tennünk a fogalmak között. Ugyanakkor Miggelbrink is felhívja a figyelmet arra, hogy a mindennapi szóhasználatban a tér fogalom sokkal inkább a materiálisan észlelhető teret jelenti, mintsem az előbbiekben meghatározott, inkább absztrakt fogalmat. Ez a következetlenség pedig gyakorta megjelenik a tudományos írásokban,

---

[71] „Raum [ist] eine relationale (An)Ordnung von Lebewesen und sozialen Gütern (…)" (Löw, 2001: 160). Löw két alapvető folyamatot nevez meg a tér konstrukciójában: az általa „spacing"-ként nevezett folyamatot, valamint a szintézisalkotást. Előbbi a társadalmi javak és emberek, valamint elsődleges szimbolikus jelek pozicionálását jelenti. Utóbbi esetében a javak és emberek helyekként való összefoglalása történik tapasztalati, értelmezési és emlékezeti folyamatokon keresztül (lásd Bürk, 2004: 75-76.).

[72] Itt elsősorban a nyelvben rejlő és általa létrehozott térkoncepciókra kell gondolnunk (bővebben: Miggelbrink, 2001: 48-50).

[73] Különösen Habermas kommunikatív cselekvéselmélete alapján (Habermas, 1981).

[74] „Ausschnitte der Umwelt als »konkret«, »vertraut«, durch persönliche Erfahrung, kollektive Erinnerung oder Narration bezeichnet" (Miggelbrink, 2001: 62).

[75] „Raum als abstraktes, gegenüber Erfahrung, Bedeutung und Narration indifferentes Ordnungsschema" (Miggelbrink, 2001: 62).

elméletekben is – különösen a természettudományos hagyományokat követő geográfiában (Miggelbrink, 2001: 42.).[76]

Az emlékezet térbeli megjelenítése az európai kultúrában már meglehetősen korán megjelent. Douwe Draaisma az emlékezet metaforáit bemutató művelődéstörténeti írásában egyik lehetséges metaforaként az emlékezet mint tárház gondolatát említi. E metafora történeti vizsgálatakor pedig a kezdeteket Platón *Theaitétosz* című dialógusában, illetve Szent Ágoston *Vallomásai*nak X. könyvében jelöli meg. Platón írásában az emlékezet helyként való leírása a ketrec vagy madárház metaforájában testesül meg.

Az emlékezet mint galambdúc vagy madárház bájos képe úgy ábrázolja az emlékezetet, mintha egy zárt térben őriznénk meg a tapasztalatokat. Ha vissza akarunk emlékezni valamire, ismét belépünk ebbe a terembe, és megpróbáljuk megtalálni, amit valamikor elraktároztunk (Draaisma, 2002: 32).

Szent Ágoston már kibővíti e metaforát, és „az emlékezet épületeiről, elzárt menedékhelyeiről, barlangjairól és kincseskamráiról ír [...] Az egyszerre elégtelen és mégis nélkülözhetetlen metaforák egy térszerűségben teremtik újra azt, amire emlékezünk" (Draaisma, 2002: 32-33). Az emlékezet mint tárház vagy belső tér metaforája visszaköszön az ókorból ismert mnemotechnika módszerében, az emlékezés művészetében (*ars memoriae*), melynek lényege az emlékezet képzeletbeli térré alakítása és a megjegyzendő dolgoknak, szavaknak, érveléseknek e tér meghatározott pontjaihoz kötése volt (lásd. Draaisma, 2002: 43-46; lásd. továbbá: Yates, 1990). Draaisma azonban továbbvezeti az emlékezet mint tárház / belső tér metaforáját egészen a modern pszichológiáig és neurológiáig, amikor az agy bizonyos „helyeire" lokalizálták az emlékezetet (2002: 77-82), majd hasonlóan a számítógépes technológiában is ezeket a (méretekkel rendelkező) helyet megjelölő metaforákat kezdték alkalmazni (pl.: átmeneti tár) (lásd. Draaisma, 2002: 148-153). Douwe Draaisma fejtegetései rámutatnak arra, hogy az emlékezet kérdésével foglalkozó tudományos diszciplínákban a tér és a hely fogalmai (több más metafora mellett) fontos megközelítési módokká váltak.

Az emlékezetről szóló társadalomtudományos gondolkodásban az emlékezés helyeire Pierre Nora munkássága irányította rá fokozottan a figyelmet. Nora és munkatársai *„Les lieux de mémoire"* (magyar fordításban: Az emlékezet helyei) című három kötetes munkája 1984 és 1992 között jelent meg a francia Gallimard kiadónál (lásd erről bővebben K. Horváth, 1999).

---

[76] Írásomban jómagam igyekszem a tér és hely fogalmait következetesen végiggondolva alkalmazni. Ugyanakkor a félreértések elkerülése érdekében az olyan, más tudományágaktól kölcsönzött fogalmakat eredeti formájukban hagytam meg, mint például az objektív és szubjektív földrajzi tér, vagy a mentális térképezésnél használt aktív tér és észlelési tér fogalmak.

K. Horváth Zsolt szerint Nora nem sorolható be „egyetlen általunk ismert vagy »kényelmesnek« tartott kategóriába sem”, történészi beállítódását pedig a következőképpen jellemzi:

[...] szemben az *Annales* tradíciójaként élő blochi, febre-i és braudeli episztémével, s szemben az akkor uralkodó mentalitástörténeti vagy éppen történeti antropológiai kánonnal, már jelentkezik – a később a *Les lieux de mémoire*-ban kiteljesedő – politika- és eseménycentrikus történelemfelfogás. Főként az esemény mibenlétét, szerkezetének átalakulását s egyáltalán az esemény *konstruálásának* fejlődéstörténetét tárgyaló tanulmánya jelezte előre – legalábbis a ma szemszögéből – egy később kiforró koherens (régi-új) történeti gondolkodás megjelenését [...] (K. Horváth, 1999).

Milyen térbeli fordulatot hajtott végre Pierre Nora híressé vált írása (különösen annak több nyelvre lefordított bevezető esszéje)? Elsőként le kell szögeznünk, hogy Nora nem veti el az emlékezet történeti és időbeli aspektusának vizsgálatát, sőt – amint már korábban említettük – ő is fokozottan foglalkozik a történelem és az emlékezet összefüggéseinek problematikájával. „Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden” (Nora, 1999: 143). Ám éppen e szembeállítás révén jut a következtetésre:

Az emlékezet a konkrétben gyökerezik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik (Nora, 1999: 143-144).

Így, ha túlzottan leegyszerűsítenénk Nora gondolatait, azt mondhatnánk: az emlékezetet a térbeliség, míg a történelmet az időbeliség dimenziójában fogja fel. Ez az elkülönítés azonban csak e dichotómia zárt rendszerében működik. Ugyanilyen óvatosan kell bánni az emlékezethely (*lieu de mémoire*) fogalmával is, melyet Nora többféle megközelítésben határoz meg bevezető esszéjében. A *lieu de mémoire* fogalmát a valódi emlékezet-hagyomány végéhez kapcsolja: „A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért előhívja azokat, mert már nem ismeri őket” (Nora, 1999: 146). Ezeket a helyeket Nora a következő felsorolásban összegzi: „múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok” (Nora, 1999: 146). Látható a felsorolásból, hogy a hely megnevezést nem a maga konkrétságában kell érteni (és talán ezért is szerencsésebb megmaradni az eredeti francia kifejezésnél, ahogy azt a magyar fordító K. Horváth Zsolt is tette), sokkal inkább a benne rejlő eszmerendszer határozza meg. Gyáni Gábor éppen ezért a norai *lieu de mémoire*-okat egy eszközkészletként értelmezi, melyek az emlékezést szolgálják (Gyáni, 2000: 82). A *lieu de mémoire* fogalmát Nora szorosabban fűzi össze a rítussal („egy szertartás nélküli társadalom szertartásai”; Nora, 1999: 146) és a csoportidentitás kérdéseivel. A *lieu de mémoire*-ok olyan helyek, amelyek helyettesítik a már nem létező spontán emlékezetet. Ezzel együtt az írás egy későbbi pontján Nora leszögezi:

„Tényleges helyekről van szó, annak mindhárom – anyagi, szimbolikus és funkcionális – értelmében egyidejűleg, ám különböző mértékben” (Nora, 1999: 152). Nem pusztán fizikai helyekről vagy a térbeliség megragadásáról kell tehát beszélnünk e fogalom kapcsán, hanem a helyek és a „megemlékezési szándék”, vagyis egy rítus összekapcsolódásáról. És végül Nora hangsúlyozza a *lieu de mémoire*-ok nem annyira helyként, mint inkább jelként való felfogását:

> […] inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük, épp ellenkezőleg. Ám ami *lieu de mémoire*-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől (Nora, 1999: 156).

A fogalom körvonalazása után – mellyel kapcsolatban K. Horváth Zsolt (1999) megjegyzi, hogy maga a mű sem ad világos és egyértelmű támpontokat – feltehetjük a kérdést, hogy mennyiben jelentett Nora *lieu de mémoire*-ja térbeli fordulatot az emlékezetkutatásban. A választ talán a következőképpen fogalmazhatnánk meg: Annyiban érzékelhetjük Nora fogalmának népszerűségét térbeli fordulatként, amennyiben ráirányította a figyelmet a társadalmi emlékezet valós vagy elvont helyeinek (köztük legfőképpen az emlékműveknek) és a hozzákapcsolódó rítusoknak a kutatására (így egyben performatív fordulatként is számon tarthatjuk), és e kutatásoknak fontos hivatkozási pontja lett.

Az emlékezet térbeli aspektusát legerőteljesebben azok a társadalomtudományos kutatások ragadják meg, amelyek egy adott fizikai térben elhelyezkedve és annak viszonyában ragadják meg az emlékező aktust kiváltó tárgyakat. Ezek a kutatott tárgyak elsősorban emlékművek és múzeumok – vizsgálatuk pedig már a *lieu de mémoire* fogalma előtt is zajlott, Nora műve csupán újabb szempontok felé mutatott és fokozott érdeklődésre sarkallta a kutatókat. Peter Burke említi, hogy már Halbwachs is foglalkozott a tér és emlékezet kérdésével, melyet az ókori ars memoriae kapcsán emelt ki. Az emlékművek vizsgálata a 19. század nemzetépítési folyamataiban megsokszorozódott szobrok, emléktáblák, majd az első világháború mártírjait dicsőítő és a második világháború áldozatait gyászoló emlékművek kapcsán kerültek az érdeklődés középpontjába. Eric Hobsbawm (1987) e megszaporodott emlékművek emlékezettermelő funkciója nyomán nevezi a 19. század végét „a hagyomány feltalálása” korszakának. A 19. század végén meginduló emlékműállítás fontos célja volt a nemzet mint elképzelt közösség (Anderson, 2004) identitásának megteremtése az emlékező aktuson keresztül. Paul Connerton vizsgálta az ezekhez az emlékezethelyekhez kapcsolódó megemlékezési szertartásokat, melyeket rítusként írt le (Connerton, 1997). A Holokausztra emlékező szobrok és emlékmúzeumok ikonográfiájáról, térbeli és képi reprezentációiról, építészetének és szövegeinek szerveződéséről is készültek részletes elemzések, felismerve azt, hogy mindez „sajátos politikai és kulturális tudást tükröz, és meghatározó szerepe van abban,

hogy milyen képet alakítanak ki a későbbi generációk erről a korról" (Young, 2002: 4) (lásd még Stone, 2005). James E. Young az egykori koncentrációs táborok helyén létrehozott kiállításokat és emlékműveket olyan ikonoknak tekinti, amelyek „az elmúlt valóság helyébe lépnek [...] és új valóságot hoznak létre" (Young, 2002: 6). A Holokauszt emlékműveinek a vizsgálatánál a legfőbb kérdés már nem annyira a közösség, a közös hagyományban gyökerező identitás megalkotása volt, hanem az, hogy vajon ezek az emlékművek képesek-e hitelesen reprezentálni a Holokausztot.

A magyarországi vagy magyar vonatkozású emlékművekről és megemlékezési szertartásokról szóló kutatásokat itt nem részletezem (lásd például Bodó, 2000; Kovács, 2001; György, 2000; Feischmidt-Brubaker, 1999; Gerő, 2004). Pótó János (2003) könyvét, aki a budapesti emlékművek történetével, a hozzájuk tapadó jelentésekkel, emlékeztető és értelmező funkciójukkal foglalkozott (kiemelve az 1945 és 1949 közötti időszakot) azért emelem viszont ki, mert művében egy fontos elkülönítésre hívja fel a figyelmet. A köztéri szobrokat kategorizálva megkülönböztet díszítő szobrokat és emlékműveket, továbbá az emlékművek kategóriáján belül is elkülöníti az emlékmegőrző alkotásokat és a politikai emlékműveket. A politikai emlékmű elemzésénél pedig hangsúlyozza, hogy:

> [azokat] ki kell zárnunk az emlékezet helyei közül, vagy legalábbis meg kell különböztetnünk tőlük. Hiszen a politikai emlékművek nem emlékezet és történelem metszéspontján keletkeznek, hanem a rekonstruált múlt és a politikai érdek metszéspontján (Pótó, 2003: 25).

Ugyanezt a kizárást emeli ki K. Horváth Zsolt is Pierre Nora írása kapcsán:

> Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *Les lieux de mémoire* nem elsősorban emlékművek elemzésével foglalkozik, mivelhogy azok nem elsősorban a kollektív emlékezet tárgyiasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag „támogató" *emblémák*, melyek inkább a politikai legitimációt szolgálják, mint a közösség kollektív tudatát erősítik. Az emlékmű-vizsgálatok esetében jóval szélesebb körből kellett volna a példákat említeni, például nem mehettünk volna el szó nélkül a német vagy éppen a magyar kutatások mellett sem (K. Horváth, 1999).

Pótó János a következő elkülönítést javasolja a politikai emlékművekkel kapcsolatban: „nem az emlékezés helyei, hanem az emlékeztetés helyei" (Pótó, 2003: 26).

Az emlékezet helyeivel kapcsolatos történeti, társadalomtörténeti és etnológiai kutatások mind arra hívják fel a figyelmet, hogy egy múltbeli tapasztalatnak emlékként való reprezentációja nem csupán időben eltolódó folyamatként és ebből adódó diszkontinuitásként (lásd. Koselleck, 1999) értelmezhető, hanem a közösség egy adott térbeli helyeként is, ahol és ami által az emlékező aktust egy meghatározott rituális cselekvés során megéli.

3.2. Az emlékezet helyei Kopácson

A délszláv háború emlékezethelyei különböző alakot öltve jelennek meg a kopácsiak számára. Egyrészt beszélhetünk emlékművekről és ezekhez kapcsolódó megemlékezési szertartásokról, másrészt olyan emlékeztető erejű helyekről, amelyeket nem tudatosan formáltak, hanem a háború időszakából maradtak „örökül" Kopácsnak, így helyreállítatlanságukban működnek (vagy működtek) emlékeztető jelként, mementóként.

Az előbbire példaként hozhatjuk a falu központjában álló emléktáblát, amely a délszláv háború következtében elhunyt kopácsiaknak állít emléket. Ez a mű egyrészt felfogható politikai emlékműnek (és ez esetben Pótó János elkülönítését követve az emlékeztetés helyeként definiálhatjuk); másrészt viszont értelmezhető a kopácsi közösség egy része számára az emlékezet helyeként is, amelyhez megemlékezési szándék és aktus kötődik. Az emléktábla állításának körülményeit, térbeli elhelyezkedését, használatát és értelmezését vizsgálva következtethetünk arra, hogy mennyire rejlik mögötte a hatalom emlékeztető aktusa, illetve mennyiben alkalmazza a kopácsi közösség az emlékezés helyeként.

Az emléktáblát 2002. december 3-án avatták fel a falu központjában. A felavatott emlékmű nem csupán tárgyi megvalósulásában emlékeztető célú, hanem az avatás időpontjával is: a helyi „naptárban" ezzel az aktussal kiemelt időpont azt a napot jelöli, amikor a háború első kopácsi származású áldozata, a Horvát Nemzeti Gárda egy katonája a falu határában elhunyt. Ez a lokális történettel rendelkező időpont vált a helyi megemlékezési gyakorlatban a délszláv háborúra emlékezés napjává, és ezzel a helyi magyar vezetőség egy saját, a központi, horvát hatalomtól független napot emelt ki az ünnepi naptárban. A délszláv háborúval kapcsolatos lokális történések előtérbe kerülése jól mutatja azt a sajátos etnopolitikai helyzetet, amelybe a közösség a háború időszakában, de még azt követően is került. A szerbek által usztasaként, majd a reintegrációt követően a horvátok által csetnikbarátként stigmatizált közösség nem a hatalom által kialakított megemlékezési szertartáshoz és időponthoz igazodott, hanem saját, lokális megemlékezési formát hozott létre. A kopácsi magyarok a horvát függetlenedésre emlékező állami ünnepet egyáltalán nem vonják be saját megemlékezési szertartásukba, pusztán munkaszüneti napként tartják számon június 25-ét. Ez jól mutatja azt, hogy a horvát diskurzus mennyire nem kínál alkalmazható mintát a közösség számára az emlékezés kereteinek felépítéséhez. A december 3-i, első erőszakos úton történt haláleset a közösség kommunikatív emlékezetében is elevenen él, a hozzácsatolt helyi megemlékezés pedig még erősebben ráirányítja a figyelmet. Itt csupán egy elbeszélés-változatát idézem a történetnek:

„Ő is belelépett ebbe a pártba, a HDZ-be. Ő és a »Jani«[77]. Ők is magyarok- magyar, mind a kettő magyar. És - Ne mondjak róluk -- ugye, a »Feri« -- meghalt. De mondom, hogy kicsit olyan - eszetlenül viselkedtek abba az időbe. (...) Na, most ezek a kopácsiak, akik átmentek. A »Feri«, meg még egy páran voltak itten. Ők is kíváncsiak voltak. És mindig Eszékről jöttek ők ide Kopácsra. (...) A réten körösztül. (...) És ugyanígy egy alkalommal. (...) És a szerbek közül, ezek közül, akik itt voltak, két hülye, elment vadászni a rétbe. Hogy lőnek szarvast, vagy lőnek valamit. És úgy is volt. - Elmentek vadászni. Ezek meg nagy nyugodtan, ugye, öten jönnek, kopácsiak, sétálnak, beszélgetnek. És egyszerűen nem is gondolnak arra, hogy két hülye szerb elment --- nem tudom, egy kilométerre előrébb az első vonaltól, és elmentek vadászni. És mikor ez a két szerb meglátta ezt az ötöt, akkor rájuk lőttek, ugye gépfegyverrel. Úgyhogy (…) ezt a »Ferit« eltalálták, halálosan. Ez rögtön, ugye abba a pillanatba meghalt. A másik (…), azt is eltalálták, az nem halt meg. A harmadikat megsebesítették. És akkor ők ketten vagyis hárman visszaszöktek. A »Feri« mindjárt meghalt, ezt a másikat megsebesítették. De azt se vitték ki a horvátok, mert ők abban a pillanatban visszavonultak. De abba a pillanatba ez a két szerb is visszavonult! Ők is megijedtek, ugye, akik rálőttek erre. De ők mondták, hogy ők lelőttek valakiket. (...) Akkor jöttek egyszerűen az erősítés, innen Bellyéről, Dárdáról. Mert azt mondták, hogy horvát támadás van Kopácson. Úgyhogy jöttek a tankok, le a rétre, mentek le. Komolyan oda, ahol - (...) Úgyhogy mire a szerbek odaértek, a horvátok gyorsan kivitték ezt a két halottat. De ott maradt a »Ferinek« a - vizes kis- tartálya - -- (...) Kulacsa, igen - És rajta írta, hogy [név]. És akkor abból tudták ugye, hogy lelőtték a »Ferit«. És így híresztelték a faluba, mi meg röhögtünk rajtuk, hogy: »Ez nem igaz! Nem igaz!« Mert ők mindig kitalálták, hogy ennyi horvátot megnyírtak, annyi horvátot megnyírtak. Mi meg azt mondtuk, hogy: »Nem igaz. Biztos, hogy nem igaz.« És komolyan --- egy nap múlva, akkor ugye, mert jön Eszéken körösztül Magyarországra, és akkor jött ide a hír, hogy komolyan megölték. És akkor a »Ferinek« a családját -- Vagyis hát nem a családját, hanem az apósát, anyósát, meg a sógorát, meg a sógornőjét nagyon megverték itten (…).” (Géza)

Interjúalanyom elbeszélésében is megmutatkozik az a konfliktus, ami a falun belül kialakult a magyar identitástudatukat erőteljesebben őrző és kifejezni óhajtó, általában a HMDK-hoz kötődő csoport és azok között, akik önmagukat magyarnak vallva is a horvát nemzethez kötődnek. Ez utóbbi csoportba tartoznak zömmel azok, akik a háború alatt is horvát területen éltek, sokan harcoltak a horvát „honvédő háborúban”, valamint amint az interjúban is kiderül,

[77] A neveket megváltoztattam az anonimitás érdekében.

többük a horvát nacionalista párt, a HDZ tagja volt, vagy jelenleg is az. A megölt kopácsi származású katonára ez a csoport tekint hősi halottként, a kopácsi lakosok pedig inkább szomszédjukként, falubelijükként gyászolják.

Ez az ellentét érhető tetten abban is, ahogy Kopácson több szervezet is az emlékműállítás kezdeményezőjének szerepében kíván megmutatkozni, és ezzel saját értelmezési körébe szeretné vonni az emlékművet. A tábla felállítását ugyanis egyrészt a Kopácson élő volt harcostársak, a HDZ-vel szimpatizáló elit kezdeményezte. Egyes helyiek elbeszélésében így kiemelkedik egy egykori kopácsi harcostárs tevékenysége, aki a háború utáni időszakban polgármestere is volt a településnek. Ő elsősorban a horvátországi területekről visszatérő menekültek elitrétegének képviselője. Mások elbeszélésében azonban fontos szerep jut az emlékmű létrehozásában a HMDK-nak és az avatás idején a falu élén álló polgármesternek mint az erősebben magyar nemzeti kötődésű elit képviselőjének. A két elitcsoport két különböző értelmezési körbe vonja be az emlékművet és a hozzá kapcsolt emlékeket. Míg az első csoport a délszláv háború hivatalos, horvát diskurzusát hangsúlyozza, addig ez utóbbi csoport inkább a lokális szempontot emeli ki, amely sajátos etnikai pozíciójából adódóan több ponton felülírni kényszerül a horvát nacionalista olvasatot. Ezt a kettős értelmezését és az értelmezésért folytatott harcot észlelhetjük a tábla térbeli elhelyezkedésében és kialakításában is.

Az emléktáblát a falu központjában, a művelődési központ Kiss Ferenc utca felőli oldalával szemközti, kis, parkosított parcellán helyezték el. Az emléktáblától jobbra egy hasonló méretű kőoszlop áll, mely a második világháború halottjai előtt tiszteleg, balra pedig a település színes hirdetőtáblája és néhány pad található. A leírás talán kellően érzékelteti, hogy az emléktábla nem emelkedik ki túlzottan környezetéből – sem méreteivel, sem elhelyezkedésével. A hirdetőtábla és a padok, ahol esténként a helyi fiatalok gyülekeznek, vagy kopácsi férfiak söröznek, deszakralizálja az emlékezésre szánt teret. A többi helyi emlékmű jelenléte pedig igyekszik egy nagyobb narratívába besorolni az emléktábla által emlékezetbe idézhető történetet: a délszláv háborúra emlékeztető mű mellett közvetlenül megjelenik a második világháborúra emlékeztető hely, és a tábla előtt állva ráláthatunk a sokkal monumentálisabb és a közösségben lokális és magyar nemzeti jelképként számon tartott első világháborús szoborra. Így a térbeli elhelyezkedésből következően a délszláv háború történetét a másik két nagy háború keretezi. A településnek ezt az első számú központját pedig voltaképpen a három háború áldozatainak emléket állító művek uralják, így ez a tér a közösség történetét a háborús szenvedések mentén beszéli el. A közösség történetének ilyen térbeli reprezentációja annál is inkább meghatározó, mivel a falunak ebben

a központjában nem található más (vallási vagy nemzeti) történetekhez kapcsolódó emlékmű, szobor vagy szimbólum. Ugyanakkor e hármas kompozícióban a délszláv háború áldozatainak emléktáblája nem rendelkezik az emlékez(tet)éshez szükséges térbeli pozícióval: a tábla elenyészik környezetében, nem csak a többi emlékmű, de a sűrű növényzet és az elszáradt koszorúk takarásában is.

7. ábra: Emléktábla Kopácson

© Baumann Tímea

8. ábra: Az emléktábla szövege

© Lévai Gábor

A képen is látható tábla egy kb. 1,5 méter magas vasrúdra rögzített márványlap, amelyen egy rövid horvát és magyar nyelvű írás és az áldozatok neve szerepel. Az emléktábla megrendelője és készítője nem igyekezett különösebb ikonográfiával reprezentálni a „honvédő háborúban elesett harcosokat és civil áldozatokat”, az egyetlen szimbólum, amely megjelenik rajta, a horvát nemzetállam jelképe, a šahovnica, az ősi horvát fehér-piros kockás címer. Ez a jelkép egyértelműen a horvát nemzetállami diskurzusban értelmezi a kopácsi halottakat: a harcosok a horvát nemzetállam hősi halottai, a civil áldozatok pedig a másik csoportként (ellenségként) meghatározott szerb katonák agressziója következtében hunytak el. A tábla kialakítása meglehetősen egyszerű, ami elsősorban nem ideológiai meggondolásokkal, hanem anyagi okokkal magyarázható: az első kopácsi halásznapok bevételét és egy kozármislenyi támogatás összegét fordították a márványlap beszerzésére. A nevek felvésését is egy falubeli végezte el saját kezűleg. A táblán horvátul és magyarul a következő szöveg olvasható: „A honvédő háborúban elesett harcosok és civil áldozatok emlékére állította Kopács lakossága és a harcostársak.” E szöveg is megerősíti, hogy a tábla két különböző közösség emlékezetét hivatott reprezentálni és feleleveníteni a megemlékezési szertartások során. Egyrészt Kopács mint egységes közösség lép fel ezzel az igénnyel (ám valójában e csoporton belül is három meglehetősen különböző emlékezetről beszélhetünk: azokéról, akik itthon maradtak; azokéról, akik külföldre menekültek; továbbá azokéról, akik a horvát területekre menekültek). Másrészt a harcostársak emlékezetét is reprezentálja, akik részben szintén kopácsi lakosok, részben pedig a nem kopácsi harcostársak is beletartoznak ebbe a csoportba, akik viszont ritkábban látják ezt az emléktáblát. Ebből a két különböző birtokbavételből is adódik, hogy maga az áldozat fogalma is kettős: a harcosok elhunyt társaik nevét szerették volna a táblán viszontlátni, míg a kopácsi közösség minden falubeli háborús áldozatot. A kétféle értelmezés nyomán azok a családok végül nem szívesen látták rokonuk nevét a márványlapba vésve, akik elhatárolódni kívántak volna a horvát diskurzustól. Hiszen a kívülállók nincsenek birtokában annak a tudásnak, amely alapján szelektálhatnának, hogy ki volt a harcos és ki volt a civil áldozat ebben a háborúban. Így pedig bárki besorolhatóvá válik horvát katonának. A másik csoport számára azonban az a körülmény okoz problémát, hogy a civil áldozatok között megjelennek szerb származású helybeliek is, akiktől ők igyekeznek elhatárolódni.

Az emléktáblához megemlékezési aktus is tartozik, mely évi ciklikussággal mindig december 3-án ismétlődik. A lokális ünnepségen megjelennek a helyi elitek képviselői is: a HMDK helyi vezetősége mint a horvátországi magyarok reprezentálója, az aktuális polgármester mint a helyi közösség első embere, az egyház jelenlétének biztosítója és az ünnepség vallási

szakralitásának hordozója, a helyi református lelkész, valamint a harcostársak helyi képviselőjeként és az államhatalom diskurzusának közvetítőjeként a veterán főhadnagy. A főhadnagynak minden évben kiemelt szerep jut az ünnep ritualizált cselekménysorozatában, hiszen ő mondja a megemlékező beszédet, amelyben egyben értelmezi az emléktábla szerepét és a megemlékezési aktus célját. Az évenkénti megemlékezési szertartás az emlékezet újbóli aktivizálását hivatott szolgálni, azonban ezeket a szertartásokat nem az emléktáblán megjelölt közösség (Kopács lakossága és a harcostársak) maradéktalan jelenlétében tartják. Ennek egyik oka csupán a lokálisan kijelölt emléknap, amely olykor hétköznapra esik, így az államilag meghatározott munkarend felülírja a helyileg kialakított eseménynaptárt. Másik oka azonban éppen a közösség egyes csoportjai között feszülő ellentét, amely megnehezíti a közös (de más-más módon értelmezett) rítus végrehajtását. Harmadik okként a közösség tagjai azt említik, hogy sokan azért maradnak távol a megemlékezésről, mert a történtek „már elmúltak”, vagyis a lezárt és felejtésre ítélt múltba utalják a délszláv háború eseményeit. Az ő számukra az emlékmű tehát valóban nem az emlékezés helye, pusztán a (nem igényelt) emlékeztetés helye.

A megemlékezés résztvevői, 2010. december 3.

© Lévai Gábor

Sahovnicát mintázó koszorúkkal, mécsesekkel, a horvát zászlóval és a Bellyei Veterán Egyesület zászlajával feldíszített emléktábla, 2010. december 3.

© Lévai Gábor

Az emlékművekkel kapcsolatban számos szerzőnél felmerül a vád, hogy azok megbénítják az emlékezetet (Koselleck, 1999: 6, Nora: 1999), ezzel szemben a mementók, az emlékeztető tárgyak/jelek/helyek valóban az emlékezet helyeinek tűnnek, hiszen – nem kapcsolva hozzájuk tudatos megemlékezést vagy narratívát – megmenekültek a diskurzusok által irányított történelem elől (Nora, 1999: 156). A Kopácson is szép számban látható mementók, amelyek azon túl, hogy esztétikailag sem felelnek meg a rendezett faluról kialakított képnek, egyben „szúrnak" is, mégpedig a trauma okozta sebbe. Nem véletlen, hogy a közösséget képviselő elitek igyekeznek szabadulni tőlük, vagy éppen megpróbálják saját értelmezési körükbe vonva emlékeztető hellyé alakítani azokat.

Ilyen emlékeztető jel, mementó volt a közösség számára a falu reprezentáns helyét elfoglaló „nagykocsma" és egykori községháza, amely a háború után egészen 2010-ig romos állapotban állt. A nagykocsma nemcsak azért emlékezethely, mert központi elhelyezkedéséből adódóan nem lehetett nem észrevenni (mint az emléktáblát), és nem is csak azért, mert tönkremenetelével az idősebb generáció kommunikációs tér híján maradt, hanem azért is, mert az épülethez olyan történetek kapcsolódnak, amelyek a falu háború és államosítás előtti „aranykorát" idézik. Ez az „aranykor"-jellegű elbeszélés több kopácsi történetében megjelenik, és a halászok és nagygazdák világát idézi, amikor még „valódi" közösségi élet és

összetartás volt a faluban. A nagykocsma egyben a férfiak találkozásának helyszíne volt, így a hagyományos társadalmi viszonyokat is felidézi.

„Az a nagy épület, 1887-es dátum volt rajta. Annak van egy nagy terme, úgy hívták, hogy nagykocsma. Az annak is épült. Faluhelyen a falusi kocsma, ami kocsma, nem ilyen presszó vagy étterem, az egy közösségi dolog is. És ez nagy volt. És népszerű volt. És ez az egy volt a faluban is. Jó, voltak kisebbek, hát, oda is mentek, de ez. Ide bementek -- mit tudom én, jöttek haza a szántásból, a határból, leszállt a traktorról, és oda bement, és akkor dumáltak este is. - Férfiak főleg. - Na, meg az a hagyomány, hogy főleg férfiak jártak a közösségi házba." (Anna)

„Ez általába azért volt jó, mert a halászok, amikor jöttek a munkából, akkor ott megálltak. Akkor vasárnap délután a férfiak elmentek le kártyázni. Ott azért mindig piszkos ruhába is bemehettek. Ahogy jöttek szántásrúl, megálltak a traktorokkal, bementek a férfiak egy italra vagy valami. Hát, a Zöld Békába be se engednék úgy piszkos ruhába. A Nimród szintén úgy nem olyan hely. Úgyhogy szegények most többször ott a bolt előtt társalognak. De valamikor a nagykocsma kimondottan erre volt. Úgyhogy ott tényleg be lehetett menni munkás ruhába, ott mindig szívesen látták őket. A halászok meg sokszor az éjszakába verték a kártyát. Tudom én is édesapámtól." (Katalin)

A Nagykocsma egykori bejárata
Forrás: Kettős László gyűjtéséből

A háború azonban véget vetett ennek a közösségi életnek és helyszínének is. Az épület állaga leromlott, életveszélyessé vált. Ennek közvetlen oka elsősorban az volt, hogy éppen 1991 nyárán került volna sor a nagykocsma tetejének cseréjére, ám a háború kitörése miatt csak a régi cserepek leszedéséig jutottak. Így az épület tető nélkül maradt és beázott. Mindemellett a szerb katonaság még 1991-ben teljesen kifosztotta, majd katonaság állomásozott benne. A háború után a nagykocsma renoválása hosszú ideig váratott magára. Ennek egyik oka a jogilag tisztázatlan helyzet volt, ugyanis a Horvátországi Magyar Református Keresztyény Egyház igényt nyújtott be az épületre. Így a per lezárásáig sem vállalkozónak nem lehetett bérbe adni, sem a kopácsi önkormányzat nem kezdhette el felújítását. A másik ok pedig a település járási függősége volt, aminek következtében Kopácsnak a Bellyei járástól kellett volna anyagi forráshoz jutnia a renoválás érdekében, vagy a járás közreműködésével pályáznia támogatásra, ami az aktuális politikai viszonyok között nem tűnt kivitelezhetőnek a kopácsi polgármester szerint. Így a romosan álló nagykocsma a közösség tagjait – minden nap többször is elkerülhetetlenül elhaladva előtte – a háborúra, a szerb agresszor pusztítására és az egykori gazdagság és közösségiség elmúlására emlékeztette. Végül 2010-ben az épület maradványait is elbontották. Jelenleg szálloda építését tervezik a helyére.

10. ábra: A szétlőtt arcú szobor

© Lévai Gábor

Ugyancsak a délszláv háború mementójaként működött egészen 2005-ig az első világháborús emlékmű is, amelynek talapzatán egy bekötött fejű sebesült magyar honvéd áll. Ennek a szobornak az arcát szerb katonák lőtték szét még 1991 őszén. Ezt a tettet a magyar közösség etnikai identitásában ért támadásként értelmezte. A szétlőtt arcú magyar katona a délszláv háborúban a magyar kisebbséget ért agressziót szimbolizálta a kopácsiak számára. Sőt, Pataky András naplójában a közösség „jelképes kivégzéseként", erőszakos megtámadásaként értelmezi (Pataky, 1997: 26). A szobor megrongálásával pedig egy korábbi trauma is feléledt: a trianoni elcsatolás története. Ehhez tudni kell, hogy határon túli magyar területeken, így a volt Jugoszlávia területén sem sok olyan emlékmű maradhatott meg, melyet az első világháború magyar áldozatai és/vagy Trianon emlékére emeltek. A Drávaszögben két ilyen szobor áll a mai napig, az egyik a kopácsi honvédszobor, a másik a közeli Laskón a templom előtt található: egy honfoglaló magyar, felette a felirat: „Ősök jussán". A kopácsi emlékmű nem az 1940-es években (a visszacsatolásokat követően) állított, politikai megrendelésre készült szobrok sorába tartozik, hanem a közösség saját kezdeményezésére készült el közvetlenül az első világháború után. Eredetileg a kopácsiak gyászmunkáját volt hivatott segíteni, majd a Magyarországtól történő elszakadást követően, a felismerhetően magyar katonát ábrázoló szobor az etnikai identitás kifejezőjévé vált, további jelenléte a falu főterén pedig szigetteremtésként[78] reprezentálja a vegyes lakosságú Drávaszögben a magyarság jelenlétét és megmaradását. Bár a hatalom többször is igyekezett eltávolítani a szobrot a falu főteréről a második Jugoszlávia időszakában, ezt a helyi közösségnek mindig sikerült megakadályoznia. Erről olvashatunk a kopácsi helytörténész, Pataky András naplójában is:

„A kopácsi emlékmű a Tito-rendszerben szálka volt e politikusok szemében. Gyakran tanácsolták, hogy a községi vezetőség vitesse ki a temetőbe. A kopácsiak halvacsorával igyekeztek feledtetni a szobor ügyét. Ha az sem segített, azzal érveltek, hogy az elesett katonák részt vettek az októberi forradalomban" (Pataky, 1997: 26-27).

Az, hogy a kopácsiak – a vezetőséget is beleértve – különböző stratégiákat és érvelési módokat találtak ki a szobor központi helyén való megtartására, a jugoszláv hatalom szimbolikus térhódításának elkerülésére, mutatja, hogy milyen fontos etnikai jelképpé vált a magyar honvéd alakja a közösségben. A szobor a közösség tagjainak életében is újra meg újra

[78] A szigetteremtésként funkcionáló emlékmű „az »idegen« környezetben élő elit gyakran választott eljárása", amikor a „legitimnek tudott, meg nem kérdőjelezhető birtokként felfogott elemet foglalja el az elit, és épít köré a szó szoros értelmében felfogott szigetet" (Bodó-Bíró, 2000: 28).

megjelenik: így például a kopácsiak generációkon keresztül fényképezkedtek a magyar honvéd előtt esküvők vagy más jeles események alkalmából.

Kopácsi férfiak az első világháborús emlékmű előtt

Forrás: Kettős László gyűjteséből

A szétroncsolt katona arca egészen 2005 októberéig látható volt Kopács főterén, mellette a megrongált nagykocsmával. A két emlékezethely így együtt naponta a délszláv háború (traumatikus) emlékeit és etnikai identitásukban való megalázottságukat hívta elő az előtte elhaladó kopácsi magyarokból. Nem csoda hát, hogy igyekeztek mielőbb új arcot / maszkot adni a magyar katonának, ami egyben saját identitásuk újbóli helyreállítását is szimbolizálja. Az új arc nemcsak az identitás jelképes helyreállítását jelenti, hanem egyúttal egy maszkkal el is fedi a traumát: szimbolikusan meg nem történtté teszi az eseményeket, és újra birtokba veszi a szobrot és annak értelmezési körét. Az új arc elkészítése során a megrendelők nagy figyelmet szenteltek annak, hogy az arc identikus legyen az eredetivel, így valóban az eredeti (háború előtti, „aranykori") állapotok visszaállítását reprezentálták vele. Ennek kivitelezése azért volt lehetséges, mert a kopácsi sebesült honvédet ábrázoló szobor nem egyedi darab, mása megtalálható a magyarországi Dunaszekcső községben. A renoválást végző szobrász így erről a szoborról vehetett mintát az eredeti arc helyreállításához. Meg kell azonban azt is említenünk, hogy az arc helyreállítása nem csupán helyi kezdeményezésre történt. A megrongált arc úgy tűnik, hogy más csoportokban is negatív konnotációkat hívott elő. Így a magyarországi testvértelepülés, Kozármisleny vezetősége is erősen szorgalmazta és anyagilag komolyan támogatta a magyar etnikai jelképként értelmezett szobor helyreállítását. Ugyanakkor Eszék (Osijek) város akkori polgármestere, Anto Đapić is anyagi támogatást nyújtott a szerb agresszió nyomainak eltüntetéséhez. Így a szobor – akárcsak a lebontott

nagykocsma – mára csupán a kommunikatív emlékezetben maradt meg, „kivégzett szoborként” emlegetve, a fizikai térben egy maszk mögé bújik mementó jellege.

A szobor új arca

© Baumann Tímea

E két kiemelt mementó mellett Kopácson sok más mementó erejű helyet lehet felsorolni, így aknákat jelző táblákat a falu határában és a réten, vagy elhagyott, romos házakat, amelyek mind a délszláv háború pusztítására hívják fel a figyelmet. Egyes helyek az egész közösség kommunikatív emlékezetében élénken élnek, más helyek csupán a személyes emlékezetben vagy néhány család számára hordoznak emlékeket.

Aknát jelző tábla az Alvégen

© Lévai Gábor

3.3. Térbeliség az elbeszélésekben

A délszláv háború emlékeit felidéző elbeszélésekben gyakorta jelenik meg, az akkori „észlelési tér” leírása. Az elbeszélők fontosnak tartják, hogy önmagukat és beszélgetőtársukat is térbe helyezzék az események felidézése közben. Ezek az emlékezet által felidézett helyleírások azért lehetnek érdekesek számunkra, mert itt voltaképpen egy olyan mentális térkép felidézésének lehetünk tanúi, amely a jelenben már nem jelent támpontot a mindennapi tájékozódásban. Tehát ezek a leírások a mentális térképezésnek egy újabb dimenzióját nyitják meg, mégpedig az időbelit. Itt olyan észlelési és aktivitási terek mentális leképezését kapjuk, amelyek a múlt egy meghatározott időszakára vonatkoznak. Továbbá ezekben az elbeszélésekben a mentális térkép nyelvi megfogalmazását kapjuk, nem a vizuális képét (Mester, 2007: 311-315).

Ez az észlelési tér, amely a település helyeit és a környező drávaszögi területet foglalja magába, meglehetősen átalakul a háború, a krajinai szerb fennhatóság időszakában. Így az emlékezet által felidézett terek sokszor funkciójukban és vizuális megjelenésükben is különböznek mind a korábbi, mind a későbbi észlelésüktől. A továbbiakban néhány elbeszélésrészleten és a résztvevő megfigyelés során gyűjtött szituációkon keresztül igyekszem bemutatni, miként írják le az 1991 és 1995/6 közötti észlelési teret, és milyen szerep jut a térnek az emlékezésben.

A délszláv háború időszakában a tágabb tér észlelése is átalakult. A Krajinai Szerb Köztársaság létrejötte átalakította az otthonmaradt kopácsiak kognitív térképén a határvonalakat és útvonalakat, valamint az aktív tereket is. Kopács korábban, majd a háború után ismét a néhány kilométerre fekvő Eszék vonzáskörzetéhez tartozik, a háború alatt viszont ezt a szerepet Pélmonostor (Beli Manastir), illetve a bácskai Zombor (Сомбор / Sombor) vette át. Pélmonostor (vagy Monostor, ahogy a helyiek nevezik) lett a szinte egyetlen kereseti forrást biztosító piacozás (zöldség- és gyümölcsárusítás) helyszíne, a kopácsiaknak ide kellett járniuk, ha hivatalos iratokhoz folyamodtak, valamint ha rendőrségi idézést kaptak. Zombor az egészségügyi ellátás (sokak elbeszélésében hírhedt) központja lett, egyes kopácsiak a zombori piacra jártak árusítani, és a városon keresztül vezetett azoknak az útja is, akik Magyarországra látogattak. A szerb fennhatóság az észlelési és az aktív terek közé vonta a Bácska Drávaszöggel határos területét, amerre korábban a kopácsiak kevésbé orientálódtak. Monostort és Zombort így gyakran említik az elbeszélésekben is.

„Monostorra jártunk a piacra. Akkor volt az, hogy már úgy cseréltük, hogy szőlőért elcseréltük a paprikát --" (Zsuzsi néni)

„És Monostoron, a rendőrségen dolgozott akkor is, és hát mi is odajártunk, ugye, Monostorra piacra. És akkor hát ott összeismerkedtünk, ugye. -- Hát, egy kis- egy pár paprikát uzsonnára, vagy így, vagy úgy. Ugye, olyan barátságot kötöttünk, hogy bizony én is vártam az útlevelemet. Még be se kellett mennem, énnekem azt szépen kihozta." (Marika néni)

„Mondom neki: én nem adom Zomborra, mert Kopácsról, akik elmentek Zomborra a kórházba, azok koporsóban gyüttek haza. Általába meghaltak. - Akik így megbetegedtek. Mert jó, akinek eltörött a lába, az gipszben gyütt haza, de akik megbetegedtek, azok koporsóban gyüttek haza." (Ilonka)

A földrajzilag nagyon közeli Eszék viszont a háború következtében meglehetősen távoli ponttá vált, amelyet egy aknákkal és katonai megfigyelő állásokkal őrzött frontvonal választott el Kopácstól. Így az 1991/92-es időszakban a horvát várossal és az oda került hozzátartozókkal csupán az Eszéki Rádió adását hallgatva lehetett érintkezni. Az Üzenetek című műsorban naponta fél órában közvetítették a menekültek rövid üzeneteit a megszállt baranyai falvakba. Az üzenetekben is sokszor fontos szerepet kapott a hely, a lakóhely, mivel az érintkező felek számára a szülőház körülírása volt a megegyezéses jelige.

„A kis patak mellé. És akkor ez volt a jeligénk. Ha ők üzentek, ha mi üzentünk. Akkor ez volt a jelige: »Kis patak mellé, üzenünk, hogy jól vagyunk.« De név, az nem volt. Így tudtunk mégis, hogy valami--- (...) Mert itt alattunk van egy ilyen kis folyás." (Marika néni)

„Egy hársfás utcába szól az üzenet" (Lábadi, 2004c: 634).

„Baranyába egy pipacsos udvarba drága édesanyámat üdvözöljük" (Lábadi, 2004c: 635).

„Az almafás udvarba és a falu végére üzenjük..." (Lábadi, 2004c: 637).

„Baranyába egy napsugaras udvarba üzenem..." (Lábadi, 2004c: 637).

„Laskóra, silós udvarba..." (Lábadi, 2004c: 638).

„Baranyába, a zöld kapus udvarba jelentem, hogy kaptunk lakást" (Lábadi, 2004c: 639).

„Baranyába, egy darazsas padlásra üzenjük..." (Lábadi, 2004c: 649).

Lábadi Károly egy rövid statisztikai elemzésben rámutat, hogy az általa megvizsgált 1993. október 21-24-i, valamint 26-i műsorokban

az üzenetek jelentékeny részében a „tájékozódást, a ráismerést” úgy is segítették, hogy az odahagyott hajlék, családi otthon egy-egy könnyen felismerhető jellegzetességét szőtték a szövegeikbe. A negyvenháromszor (az üzenetek 16,4 százalékában) előforduló udvar szót, amely megidézte az otthont, gyakran látták el például olyan jelzővel, amely az otthoniaknak egyértelmű volt [...] (Lábadi, 2004c: 655-656).

Valóban gyakori a kopácsi jeligék esetében is, hogy az otthon vagy az üzenetet váró ismerősök házának körülírásával segítik a beazonosítást, bár a legtöbb esetben a jelige előre megbeszélt volt. A körülírásban leggyakrabban a természeti környezet, főként a növényzet (például hársfás, almafás, pipacsos, rozmaringos) szerepel, de gyakori az épített környezet jelölése is (például zöld kapus, silós). Érdekes, hogy a Lábadi Károly által lejegyzett üzenetekben nagyobb a külső helyszín leírásának előfordulása, mint a belső helyszíné, noha ez még inkább rejtett volna a külső tekintet számára.

Eszékkel tehát elsősorban a rádiós üzenetek révén tudtak érintkezni az otthonmaradt kopácsiak. Egyúttal fizikai értelemben is érzékelhetővé vált az a határvonalak által kialakított távolság, amely Kopácsot Eszéktől elválasztotta: a kopácsiak Bácskán és Magyarországon, majd Horvátországon keresztül utazva juthattak el az egyébként alig tíz kilométerre fekvő városba, ha éppen sikerült útlevelet szerezniük. A távolabbi aktív terek (Zombor, Pélmonostor) és a passzív terek (Eszék) esetében az elbeszélések nem alkalmaznak részletes leírásokat, csupán funkciójával (piac, rendőrség, kórház) összekapcsolva említik. Viszont részletesen szólnak az utazások során bejárt földrajzi térről. A különböző célpontok (elsősorban a magyarországi Baranya vagy Eszék) elérésére új útvonalak rajzolódtak ki. A következő részletekben például egy kopácsi férfi meséli el, milyen útvonalon jutott el Magyarországra menekült feleségéhez és két kicsi gyermekéhez:

„Átmehettünk Jugoszláviába. - Akkor én Zomborba jártam piacra. (…) Az 60 km innen. Megvolt a Wartburgom, autóm volt. A másik autót ők elvitték [a felesége és a gyerekek]. --- A Ladám volt. Az új Lada, -- azzal mentek el. Nekem meg egy öregebb Wartburgom volt. De hát jó állapotba volt! Avval jártam át Magyarországra is hozzájuk. Na, most akkor nagyon jó volt azért, mert - az volt, hogy én elmentem a piacra vagy Zomborba vagy Bezdánba, akkor abba a pillanatba rögtön átlógtam Magyarországra. Mert az volt a lényeg, hogy átmehessünk a hídon. - Na, most a hídon ők átengedtek azért, mint termelőket, ugye, most átmegyünk. És én abba a pillanatba átlógtam a határon is, a magyar határon! (...) Nekem az volt a legnagyobb gond, hogy én nem láthatom a családot. Úgyhogy én akkor az első--- Mikor őket láttam utoljára, akkor azt hiszem, hogy talán majd hat hónap telt el, míg én átjutottam Magyarországra. - Akkor is úgy szöktünk ki. - Nem éppen szöktünk a határon, mert volt útlevelünk, de nem engedtek. Mint katonaköteleseket, minket nem engedtek át a határon. És

akkor-- úgy szöktünk, hogy-- Például átmentünk valahogy Bácskába. Azt mondtuk, hogy megyünk Zomborba a piacra, vagy Bezdánba. És akkor itt Hercegszántónál át akartunk szökni. De hát Hercegszántónál, ott voltak a baranyai kémelhárítás emberei, és nem engedtek át. Akkor Tompánál szöktem át, vagy Bajmoknál. Ott a másik határátkelő, amit nem figyeltek. Úgyhogy kellett három-négyszáz kilométert körül mennünk, hogy eljussunk hozzájuk." (Géza)

Az elbeszélésben megadott útvonal: Kopács – Zombor / Bezdán (Jugoszlávia, Bácska) – Hercegszántó / Tompa / Bajmok (jugoszláv-magyar határátkelők). Mivel az elfoglalt területek és Magyarország közötti határátkelőket 1991. október közepétől lezárták, a kopácsiak erre a bácskai kerülőútra kényszerültek, amely a történetekben olykor egy nem veszélytelen kalandként idéződik fel.

A részletesebb háborús kognitív térképek a falu leírása kapcsán jelennek meg. Kopácson belül is átalakult mind az észlelési, mind az aktív tér. A háború első éveiben az észlelési tér meglehetősen leszűkült több intézkedés következtében. Egyrészt egy rövid időszakban (1991/1992 ősz, tél) írásos engedélyt kellett kérni a falu, sőt némelykor az utca elhagyására is, másrészt délután négy óra után kijárási tilalmat és elsötétítést rendelt el a szerb katonai vezetőség. Mindezek a külső okok akadályozták az otthonmaradók közlekedését a térben, az útvonalak száma lecsökkent, a település bizonyos részei teljesen kikerültek az észlelt mezőből. Ehhez járult hozzá a félelem mint lelki ok, amely miatt a kopácsiak szintén kevesebbet észleltek az otthonukon kívüli térből.

„Mert mikor ide bejött az a hadsereg, meg az a szigorú --- kimenés ---- szóval kijárási tilalom -- besötétítés. Akkor nekünk sehova nem volt szabad menni. Nappal is, szigorúan csak a boltig, meg haza. Semmi gyülekezés, semmi társalkodás, senkivel se." (Juci néni)

Egyesek – elsősorban a férfiak, akiket munkaszolgálatra is vittek a kopácsi rétre – viszont meglehetősen pontos képet rajzoltak a háború alatti Kopácsról. Ebben a képben fontos szerepet kapnak a katonák szálláshelyei, a különböző megfigyelő állások, tankok állomáshelyei, tehát az egész háborús apparátus, és jelentéktelenné válnak a falu azelőtt társadalmilag fontos terei.

„Na, most Kopács volt az első vonal. (...) hát, sajnos anyámnál is ott voltak. Mert ők akkor beköltöztek a házakba. (...) Fölállították az első vonalat. Azt hiszem tizenvalahány részlegre osztották. Mindig tízen, húszan voltak egy háznál. És akkor minden háromszáz méternél tartották ők az első vonalat." (Géza)

Terepmunkám során a mentális térképezés módszerét is alkalmaztam. E kutatások során egyik férfi interjúalanyom Kopács helyrajzi térképét vette elő – kikerülve a rajzolás kényelmetlen feladatát – és azon a tőle telhető legnagyobb pontossággal karikázta be azokat a házakat, amelyekben a szerb katonaság állomásozott a háború alatt.[79] A többi négy, itt bemutatásra kerülő mentális térkép szintén a helyek átértékelődését, valamint a használt útvonalak és aktív terek lecsökkenését mutatják. Egy idősebb asszony négy aktív teret rajzolt be térképére:

1. a lakóház
2. *„ide jártunk a pincébe aludni”*
3. *„az öcsém háza”*
4. *„itt volt egy barátnőm, ide jártam”* (Zsuzsi néni)

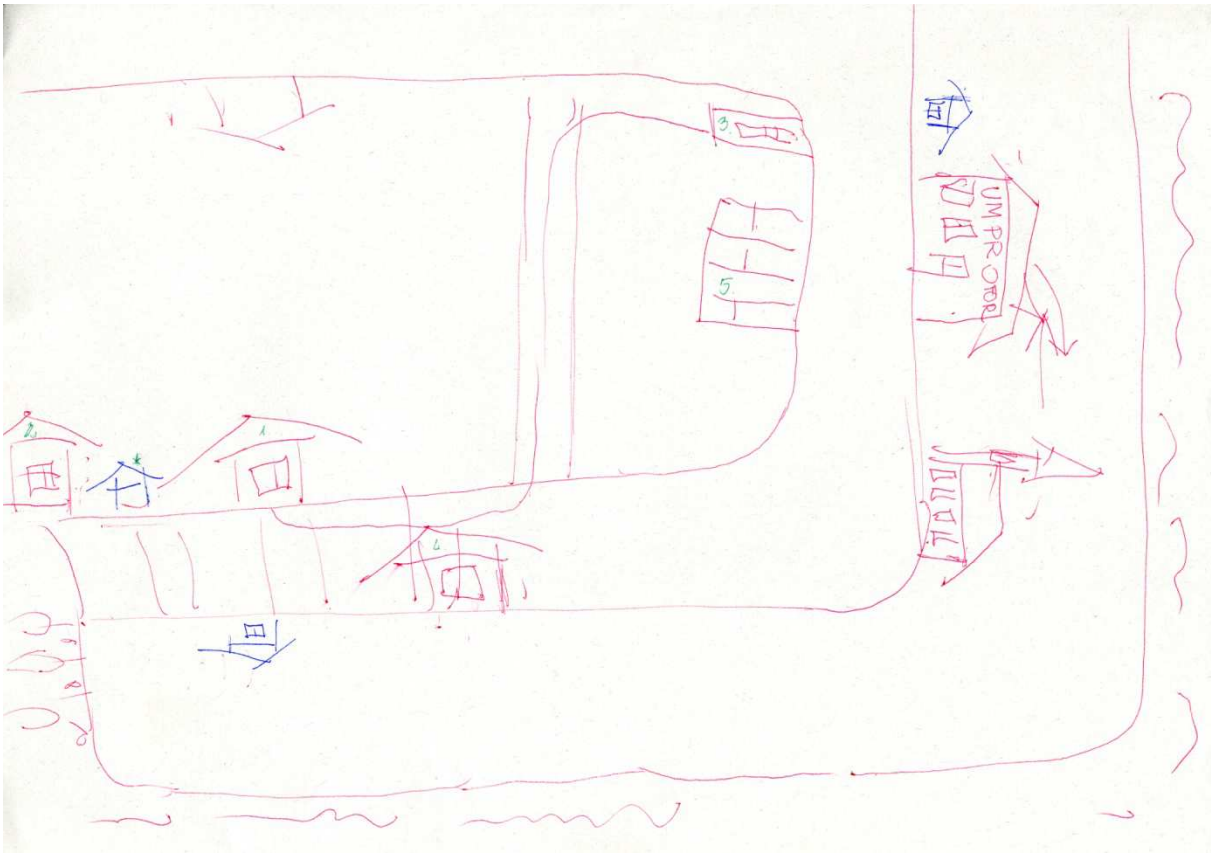

Mentális térkép$_1$

Rajzoló: „Zsuzsi néni”

Készült: 2008. július 13.

[79] Erről a térképről itt nem szerepel ábra, csak szóbeli leírás, mivel interjúalanyom arra kért, hogy a térképet, melyet egyébként hivatalosan nem bocsáthatott volna rendelkezésemre, ne tegyem közzé.

Térképén a négy aktív téren kívül (melyek közül három ugyanabban az utcában volt) a templomot, a boltot (5. ponttal jelölve) és azt a házat jelölte meg, amelyben 1992 áprilisától az UNPROFOR katonái állomásoztak. A rajzról nem maradhatott le a rét vize sem, amely a falut körbeveszi. Viszont a falu leképezése érdekesen módosul azáltal, hogy a rajzoló lehagyja a képről az Alvég hosszú utcáját, továbbá a templomot, a szakrális központot a három út kereszteződésébe helyezi (tulajdonképpen az első világháborús emlékmű helyére). Az elkészült térképre végül csupán kérésemre rajzolja be azokat a házakat, ahol tudomása szerint szerb katonák állomásoztak. Ezeknek megrajzolásához a kék tollat választja (idáig pirossal dolgozott), *„mert a kék a rácok színe”*, vagyis a színnel szimbolikusan is reprezentálja a másik csoportot. A kék szín szerinte egyértelműen a szerbekhez, illetve máskor általában a szláv népekhez kapcsolódik, ezért többször is kifejtette, hogy nem szívesen látja házában vagy hordja ruhaként. Ugyanez a szimbolikus összekapcsolás jelenik meg a kékre rajzolt háznál is. Szintén kérésemre egy piros vonallal jelöli azt a (szóban már korábban többször elbeszélt) útvonalat, amelyen biztonságosan, a kertek alatt eljutott öccse házához.

Egy fiatal lány, aki gyermekként élte át a délszláv háborút Kopácson, rajzán nem térképszerűen jelenítette meg a falut, hanem a (háború alatt zajló) gyermekkorból megmaradt, a település helyeihez kapcsolható képeket rendezte sorba egymás mellé. Ezek a helyek egyben azok a helyszínek, ahol leggyakrabban megfordult ebben az időszakban. Így elsőként ő is saját házukat rajzolta, amelyben most is él, majd emellett szerepelt második képként az iskola épülete. Végül három olyan helyszínt helyezett egymás mellé, ahol a háború idején „békésebb” időszakban játszani tudtak a Kopácson maradt gyerekek: a főtér az első világháborús emlékművel, a temető és egy híd a víz felett, ami az Alvégen található. A rajz csupán abban mutatja nyomát a háborúnak, hogy kevés az ábrázolt aktív terek száma, és talán az útvonalak hiánya is arra utalhat, hogy kevés mozgáslehetősége volt a rajzolónak gyermekként. Ugyanakkor ez az ábrázolásmód adódhat pusztán abból is, hogy ebben az életkorban a kogníció képessége még csak kialakulóban van, és így a téralkotás, a kognitív térkép alkotása sem teljesen kialakult.

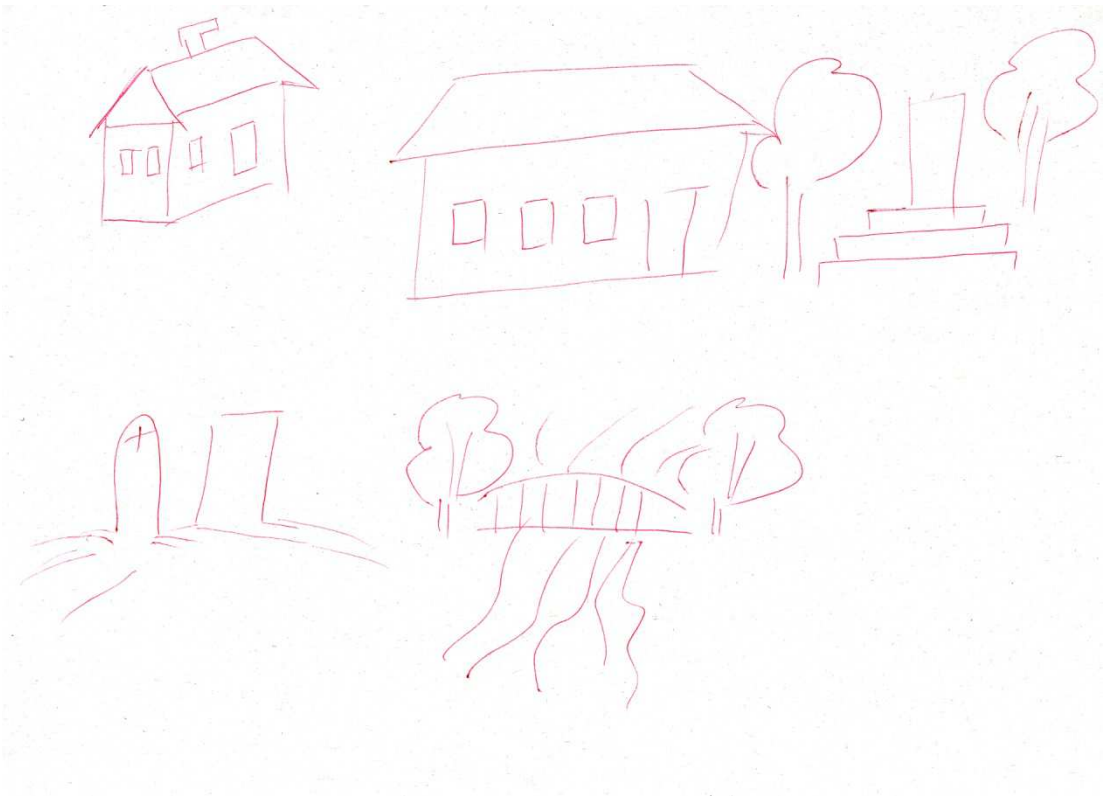

Mentális térkép$_2$

Rajzoló: „Júlia”

Készült: 2008. július 14.

A menekültek a háborús időszakból nem tudnak mentális térképet készíteni Kopácsról, csupán arról a térről van emlékezetük, amelyet visszatérésükkor megtapasztaltak, így ezt tudják ábrázolni. Ezek a térképek inkább egy pillanatfelvételhez hasonlítanak, míg az otthonmaradók számára a háború által sújtott Kopács megváltozott tere több év tapasztalatát jelenti. Egyik fiatal beszélgetőtársam arra a kérésre, hogy ábrázolja Kopácsot úgy, ahogy visszatérésekor látta, az első látogatás benyomásait rögzítette. Ez a rajz viszonylag egyszerű, mivel 1997 telén, amikor egy autóbusszal hazalátogathatott szüleihez és nagyszüleihez húgával együtt, nem közlekedhetett a faluban. Így – bár sematikusan ábrázolja a három utcát és azok kereszteződését a központban – csupán két épület szerepel rajzán: a művelődési ház, ahol kiszálltak a buszból, valamint a szülői ház. A művelődés ház rajzán egy iksz jelöli a kiindulási pontot, ahonnan egy kettős nyíl vezet az utcára. Az utcán elmondása szerint gyalog mehettek hazáig, mégsem jelölte rajzán, amit útközben észlelt. Az útvonalat egy egyenes vonal mutatja a szülői házig, amely nem messze áll a központtól, a Kiss utcában. A házat a rajz sematikus ábrázolásmódjához képest viszonylag részletesen lerajzolta felülnézetből, kiemelve benne azt a szobát, amelyben a család összegyűlt fogadásukra: egy asztal körüli sok karika jelöli a sok rokont.

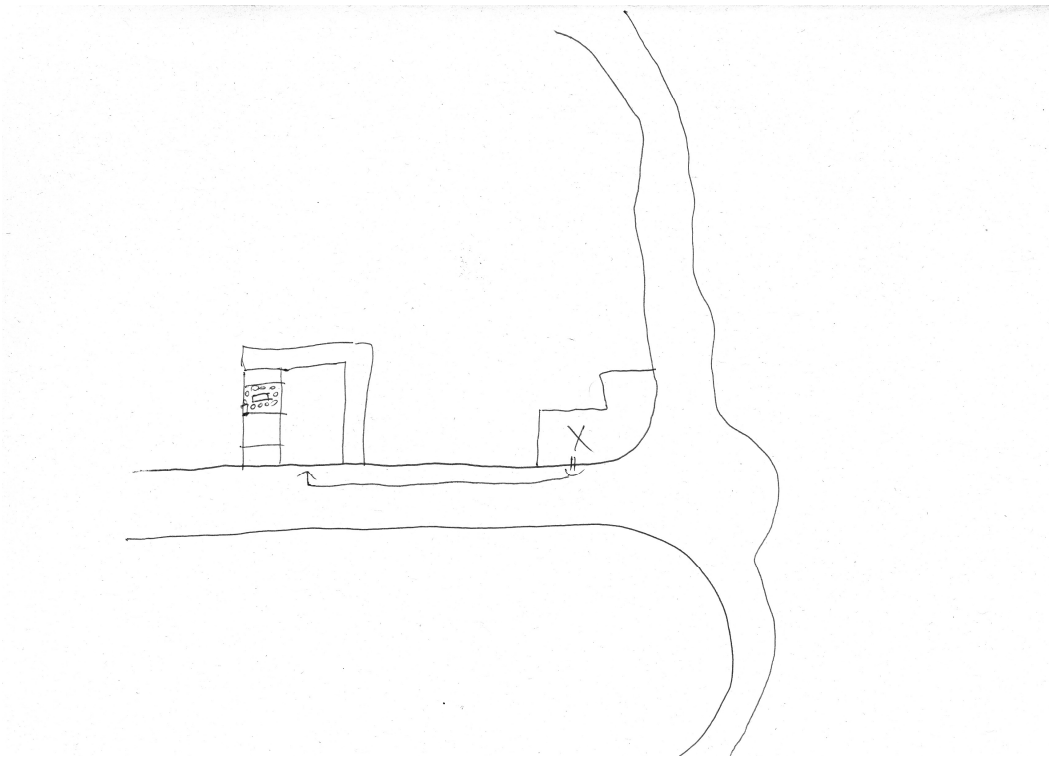

Mentális térkép$_3$

Rajzoló: „Ágnes”

Készült: 2008. július 13.

Egy másik menekült inkább általánosságban írta le a látványt, amelyre emlékszik első hazatéréséről, ami 1998 májusában volt. Ezt így jellemezte: *„csúnya látvány”*, *„mint egy kopár vidékre, mikor visszatér valaki”* (Amál néni). Mivel a rajzolásra egyáltalán nem vállalkozott, kompromisszumként én jelöltem papíron mentális térképét (utasításait a lehetőségek szerint maximálisan követve). Így bár eredményképpen nem kaptunk valódi mentális térképet, mégis érdemes megvizsgálni, hogy mely épületek berajzolására utasított, és milyen kommentárokat fűzött ehhez. A visszatérés napjáról emlékezetében megmaradt épületek a következők voltak:

1. *„fiam háza” „az ablakok teljesen össze voltak törve!”* Ez a ház az első házak egyike, amikor Bellye felől érkezik a látogató Kopácsra, így beszélgetőtársam is azonnal ezzel szembesült.
2. *„összedőlt házak, gránátnyomok a házakon”* a Kiss utcában
3. kocsma (nagykocsma)
4. vadászház, amely korábban mérés volt
5. templom
6. temető

A kiemelt épületek mind olyan terek, amelyek a menekült számára korábban aktív térnek minősültek. Közülük a nagykocsma ma már nem aktív tér számára, hanem a háborúra emlékeztető mementó. Kiemelte még a rajzolás során az összedőlt házakat és a gránátnyomokat a házak falán, valamint azt, hogy ekkor már szerbek nem voltak sehol a faluban.

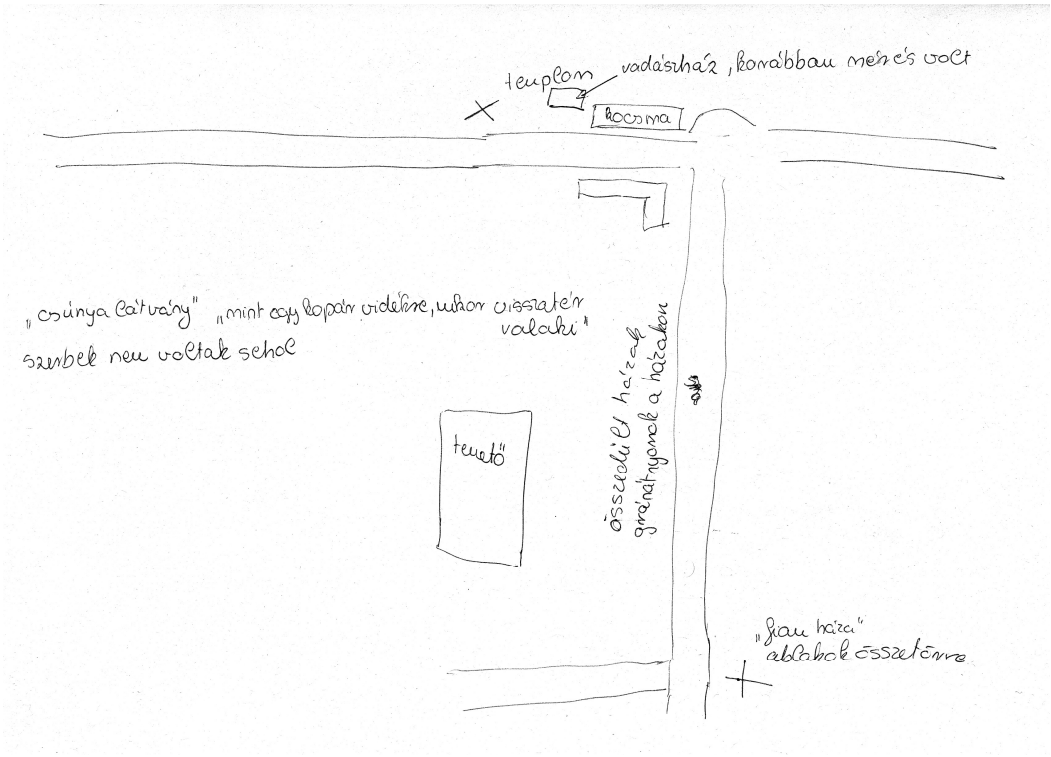

Mentális térkép[4]

Rajzoló: a szerző „Amál néni" utasításai szerint

Készült: 2008. július 15.

Az emlékek felidézésekor a helyek akkor is fontos szerepet játszanak, amikor egy a jelenben is látható hely kapcsolatot teremthet a múltbeli eseményekkel. Ez az eljárásmód az *ars memoriae* módszeréhez hasonló: a hely metonimikusan kapcsolódik az eseményekhez (ott történt), és mivel a hely még ma is megtalálható, így általa felidézhetővé válik a hozzá kötött emlék is. Az elbeszélésekben ez az eljárásmód az itt, ott mutató névmásoknak és azok ragozott formáinak gyakori használatában jelenik meg.

*„Szép idő volt. És **itt** vagyunk mind az utcán. És akkor a repülőgépek **itt** leereszkedtek, a nagy vadászgépek. És **itt** elkezdtek lövöldözni a szomszédban. Akkor a kis gyerekek, ezek úgy megriadtak, mindenki."* (Géza)

A helyhez kapcsolt emlékezet leggyakrabban a veszélyhelyzetek felidézésekor jelenik meg, amikor az elbeszélő egy különösen veszélyes és traumatikus pillanatot a lehető

legaprólékosabban igyekszik felidézni, és ebben a hely elemei is segítségére vannak. A részletes leírásnak része a hely bővebb bemutatása is. Egyik beszélgetőtársam saját térbeli pozícióját (és egyben nézőpontját) bemutatva beszélte el emlékeit a kopácsi pogrom napjáról (1992. február 15.):

*„Na, most én **itt** az udvarból hallom, hogy jönnek a tankok. De én--- elmenekülhettünk volna még a rétnek, mert akkor még **innen** jött a támadás. Úgyhogy csak hallottuk a tankokat. És egyszer csak jönnek az autóbusszal. --- Autóbuszok jönnek, és teherautók. És én **innen** figyelem a kerítés mögül. És egyszer csak jönnek **itt** a katonaság. **Itt** nem messze, **itt** egy száz méterre. Kiugrálnak a katonaság, kutyákkal együtt. Én még mindig nem tudom, hogy most meneküljek-e vagy mit csináljak, mert-- Nem tudtuk, hogy mi történik abban a pillanatban. Na, most nekem az volt a szerencsém **itt ebbe** az utcába, a Kiss Ferenc utcába, hogy rendes katonaság jött. Rendes katonaság szállt ki **itt** tőlem nem messze, kutyákkal együtt. És én figyelem **itt** a kerítés mögül. (...) És figyelem. És a végén az, hogy észrevett valaki. És akkor mindent mondott, hogy menjek a kurva anyámba, hogy tűnjek el, mert rögtön lelő. Na, most én akkor nem mertem, mert nagyanyám szegény **itt** volt. Méghozzá föl akart jönni **ide** a lépcsőre. Egyszer csak én hozzám is bejöttek harminc katona, a vezetőjükkel. Na, most ugyanúgy **ide** leültettek. Mindent összetúrtak. **Itt** az emeletet, az egész, mindet."* (Géza)

Szintén erről a napról idézi az emlékeket egy idős, a baksádi részen élő asszony. Elbeszélésében szinte szobáról szobára mutatja be a házkutatás történetét:

*„**Itten egy hátsó szobába**, szegény édesanyám ott volt még akkor, hát mi is odahuzakodtunk. (...) Hát, egyszer halljunk, hogy **ezt az üveges kapunkat** betörik, ugye! Pedig nyitva volt a kapu. (...) Hát, legalábbis olyan tizenöt katona, kimaszkírozva! (...) Kijöttek, kiállítottak bennünket **ide a falhoz**. (...) Engemet, meg az anyámat, szegényt --- azt így oda kellett a falhoz állni- odaállítottak a falhoz. (...) Annak is, hát, így a haját megfogták, és hát **itten** pofoztak bennünket. Meg mondom, **ott** a férjemet rugdálták. És akkor **az egész lakásba**-- **Ott** mindent! **Itt is**--- Mindent kidobáltak a szekrényekből! (...) De **fönt az egész lakást**, mindent elleptek a katonák. **Ott** mindent pakoltak. Keresték a pénzt, az aranyat, meg hát, ami értéket a házakba találjanak, ugye. És aztán amint bejöttem **ide**, hát egy katona letette a puskáját, és **innen a szekrényből**, az edényeket, a tányérokat így verte a földhöz, **oda** mind, hogy összetörje, hogy ne maradjanak. Mire kivittem **ide** a fényképet, hogy a fiamat mutassam, **onnan fölülről** már kijött egy katona, és hozi a fényképet a kezébe. (...) De a **szomszédba** mindent ugyanúgy csináltak. **Ott is ott** volt egy idős asszony, és a hajánál fogva kihúzták **ide az utcára**. Akkor a fiatalembert **ott** is úgy összeverték, hogy az arcánál a nagy katonabakkancsnak a nyomai*

*látszódtak meg. És akkor--- **hátul a kamarába**. A férjem tűzoltó volt előbb már. És hát a tűzoltóság kapott új ruhákat, és mondták, hogy az öreg ruhát nem kell leadni, hanem hát-tegyünk el, ugye. Hát, én olyan szépen egy olyan nájlonba mindent beleraktam. És **itt hátul a kamarába** megtalálták aztat, és azt gondolták, hogy az valami uniformis az a ruha. Úgyhogy azt kihozták ide ja az udvarra, mind kiöntötték. (...) Akkor jó sokára, mikor **itt** már mindent összedúladtak, akkor már kezdtek **innen** elmenni, mentek a **másik házakhoz**. Akkor egy maradt **itt** utoljára, **kint az udvaron**. Akkor én, mikor odaért a kapuhoz, akkor azt kérdeztem tőle, hogy mondom: »Akkor most már elbírok pakolni?« Hogy ugye mindent, amit **itt** szanaszéjjel kidobáltak. Amint ez **ott** megállt a kapuba, és visszanézett **ott** rám, és a puskát még jobban így rám tartotta---"* (Marika néni).

Egy másik beszélgetőtársam, „Ilonka" elbeszélésében szintén fontos szerepet kapnak a tárgyak és helyszínek, amelyekhez kötni tudja emlékeit. A háború időszakából való emlékeit az elbeszélés során nem annyira egy narratíva, mint inkább a vizualizáció segítségével hívja elő: felidézi az ismert utcarészlet háborús képét. Majd képzeletben belépünk a házba – felidéződik a házban történt tipikus jelenet (kártyázás a katonákkal) a háború időszakából.

*„**Itt** voltak végig. Láttad **itt** az utcán a töltést? **Itt** voltak. **Itt** a házunk előtt a tank. **Itt** ennél az asztalnál nagyon sok katona volt. Nagyon sokan. Hideg volt, begyüttek. Soha életemben nem tudtam kártyázni, de hidd el, hogy a háború alatt megtanultam kártyázni! Katonákkal."* (Ilonka)

Az asztal mint tanú, illetve mint a belehelyezkedés segítője jelenik meg az elbeszélésben. Az interjú során az egész szoba hivatkozási alap, „hitelesítő tanú", minden tárgyat segítségül tud hívni ahhoz, hogy az emlékeket újra jelenlévővé tegye. Ez az elbeszélésben az *ez, az, itt, ott* mutató névmások gyakori használatában is megmutatkozik.

*„Olyan este nem volt, hogy én ne sírtam volna. Úgy feküdtem le mindig. **Itt** az ablak alatt volt egy kaucs, **itt** feküdtem. A férjem a gyerekkel **ott**. A két lánynak két szivacsot tettünk le, **ott** feküdtek. **Itt** aludtak. (…) **Itt** potyogott, a második házra potyogott akna. Az ablakunkon is beestek a szilánkok. Akkor nem mentünk el, hanem bebújtak a fürdőszobába. **Az** volt talán a legmesszebbi sarok, **az** volt a legvédettebb. Én már… nem jutott hely, akkor a küszöbön ültem. A három gyerek **oda** bebújt, és a férjem melléjük ült. Én meg a küszöbre."* (Ilonka)

Az elbeszélések során általában az a hely vonódik be leginkább, amelyben a kutató és beszélgető partnere éppen fizikailag elhelyezkedik, hiszen az segíti jelenvalóságával leghatékonyabban az emlékezetet. Az idézett interjú is Ilonka konyhájában készült, annál az

asztalnál ülve, amely a történetben oly fontos hitelesítő szerepet játszik. Így az elbeszélésekben szereplő, mutató névmásokhoz gyakran társul a mutatás gesztusa is, amellyel az elbeszélő végigpásztázza a szoba terét.

A felhozott példák igazolják, hogy az emlékek felidézésében a helyek eszközül szolgálnak. Nem csupán az emlékeztetésre szánt emlékműnek van ilyen hatása, sőt – amint elemzésemben igyekeztem érzékeltetni – éppen a nem szándékosan emlékeztető helyek, hanem az emlékezet helyei, a mementók és a mindennapok életterei azok, amelyek különböző módokon előhívják az emlékeket és akár támogathatják is azok elbeszélését. Így elemzésemmel arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy az emlékezet térbeli aspektusainak kutatásakor nem elegendő csupán a kutató számára kézenfekvő emlékeztető helyeket és a hozzájuk kapcsolódó rítusokat bemutatni, hanem a térbeli aspektus többi megjelenési formáját is vizsgálni kell.

IV. fejezet

„…akkor gyütt a háború”

4.1. A narratív biográfiai interjú

Ebben a fejezetben a narratív biográfiai interjú módszerével készített élettörténeti elbeszélések részletes elemzésén keresztül szeretném bemutatni azt, hogy milyen narratív stratégiák segítségével beszélik el a kopácsiak személyes élettörténeteikben a délszláv háború emlékeit. E stratégiák vizsgálatához három élettörténetet elemzek, melyek a kopácsi emlékezetközösség egy-egy csoportjának reprezentáns elbeszéléseiként szerepelhetnek. Természetesen a megélt és elbeszélt élettörténetek mind egyediek és sajátosak, ám az emlékezés és az alkalmazott elbeszélési stratégiák az emlékezetközösséggel való viszony által meghatározottak (lásd Bartlett, 1985). Tehát az egyes elbeszélt élettörténeteken keresztül arról szerezhetünk tudást, hogy milyen narratív sémákat alkalmaznak a kopácsi emlékezetközösség tagjai háborús (traumatikus) emlékeik elbeszélésére, és milyen különbségek vannak ebben a sémában aszerint, hogy elbeszélőnk az „otthonmaradtak" vagy a menekültek csoportjába tartozik. A menekült élettörténetek közül kettőt választottam ki: egy olyan menekült elbeszélését, aki hazatért Kopácsra és egy olyan menekültét, aki Magyarországon folytatta életét. Mivel a háborús emlékek élettörténetbe helyezését elsősorban a nők emlékezési stratégiájaként határozom meg[80], három nő élettörténetét választottam ki, akik azonban különböző életszakaszokban élték meg a délszláv háborút. Az életkorbeli eltérések ugyanakkor jellemzik a választott életstratégiát is: főként az idősebb generáció maradt otthon, a menekültek pedig a középgenerációból, a fiatal felnőttek és a gyermekek köréből kerültek ki.

A választott kutatási módszerrel az élettörténeti kutatások németországi társadalomtudományos iskoláját követem, mely Magyarországon is egyre inkább elfogadott és követendő módszertani iránnyá kezd válni. A narratív biográfiai interjú mint kvalitatív interjús technika az oral history kutatásokból ered, mely a történettudományokban terjedt el az 1940-es években. A kezdetekben azonban az oral history interjúk még nem jelentettek módszeres élettörténeti kutatásokat, sokkal inkább az egyéni tanúvallomások történeti forrásként való felhasználását szolgálták. Majd az 1960-as és 1970-es évektől elsősorban a mikrotörténeti kutatások kapcsán váltott ki komolyabb kutatási érdeklődést, és vált a biográfiakutatás mint önálló kutatási terület egyik mozgatórugójává.[81] Az oral history kutatások hatására az élettörténet vizsgálata az 1970-es években lett a

[80] Erről részletesebben szólok a fejezetet összegző 4.5. alfejezetben.

[81] Az oral history kutatás történetéről Vértesi Lázár (2002) készített kitűnő összefoglalást.

társadalomtudományokban is kedvelt kutatási módszer, és népszerűsége azóta sem csökkent, jóllehet gyakran éri kritika hitelességét és objektivitását illetően (mint általában a kvalitatív kutatási módszereket).[82] E kutatási forma különösen kedvelt a német tudományosságban, ahol főként a nemzetiszocialista múlt feldolgozásának vizsgálata kapcsán hasznosították az élettörténeti elbeszéléseket. A biográfiai kutatás alapjait a német társadalomtudományokban Peter Alheit[83], Wolfram Fischer-Rosenthal[84], Martin Kohli[85], Fritz Schütze[86] és Gabriele Rosenthal[87] tették le, és azóta számos követőjük akadt. Azonban – amint Gabriele Rosenthal rámutat – a biográfiai kutatás nem pusztán divat, hanem a társadalom modernizációs folyamata következtében az élettörténetek a társadalmi strukturálódás eszközévé váltak, így kutatásuk is egyre szükségesebb. Az élettörténet vizsgálata pedig egyben egy kiutat mutathat az egyén és a társadalom dualisztikus zsákutcájából, amennyiben az élettörténetet olyan elbeszélésként vizsgáljuk, amely egy egyén által, ám a társadalmi folyamatok hatására formálódott (Rosenthal, 1995: 11-12).

A narratív biográfiai interjú módszerét fontos elkülöníteni a történészek által használt oral history interjúktól, hiszen mind célját, mind módszertani követelményeit tekintve eltér attól. Bár a narratív biográfiai interjú technikája az oral history interjúból eredeztethető, ám míg ez utóbbi elsősorban történeti forrásként használja a szemtanúkkal készített interjúkat, addig a narratív biográfiai interjú kvalitatív szociológiai módszerként segíti a társadalomtudományos kutatásokat, amennyiben társadalmi jelenségek individuális reprezentációját, személyes vagy

---

[82] E kritikát azonban a kvalitatív kutatásokat végző társadalomtudósok elutasítják, amennyiben e kutatási módszerek más célt szolgálnak, mint a kvantitatív kutatási módszerek, és elsősorban akkor használandók, ha nem (fel)mérés a cél, hanem „egy társadalmi probléma, téma, vélekedés tapasztalati szintje, valamint e tapasztalatok konstrukciójának egyéni és kollektív formái" (Feischmidt, é.n., o.n.) foglalkoztatják a kutatókat.

[83] Peter Alheit, a Göttingeni Egyetem pedagógiai szemináriumának vezetőprofesszora. Kutatási területe a modernitás és későmodernitás szocializációs folyamatai, elsősorban a munkások körében. Vizsgálataihoz a biográfiakutatás módszerét alkalmazza (lásd például Alheit, 1990).

[84] Wolfram Fischer-Rosenthal, a Kasseli Egyetem Szociális Munka Tanszékének professzora. Kutatási területe a biográfiakutatás elméleti alapjai, a tudásszociológia, a krónikus betegséggel élők vizsgálata (lásd például Fischer-Rosenthal, 1996; Fischer-Rosenthal, 2000; Fischer – Kohli, 1987).

[85] Martin Kohli, svájci szociológus, jelenleg a firenzei Európai Egyetemi Intézet (EUI) professzora. 1985-ben a berlini Szabad Egyetemen megalakította az Öregedés és Életút (Altern und Lebenslauf, FALL) elnevezésű kutatócsoportot. Kutatási területe a biográfiakutatás és a generációk közötti kapcsolatok (lásd például Kohli, 1985; Kohli – Künemnund, 2000).

[86] Fritz Schütze, nyugdíjba vonulásáig (2009) a magdeburgi egyetem szociológiai intézetének vezetőprofesszora, a narratív biográfiai interjú és elemzés megalkotója (lásd Schütze, 1983).

[87] Gabriele Rosenthal, a Göttingeni Egyetem Társadalomtudományi Módszertani Központjának vezetőprofesszora. A narratív biográfiai interjú és elemzés módszerének újragondolója Fritz Schütze munkássága nyomán. A módszert számos kutatási projektben alkalmazta, többek között a németországi háborús generáció, a holokauszt túlélőinek és utódgenerációinak vagy a németországi bevándorlók kutatásánál (lásd például Rosenthal, 1987; 1990; 1995; 1997).

csoportos identitást, vagy a társadalmi emlékezetet szeretnénk kutatni és értelmezni (Kovács, 2011: 3-5). Ennek megfelelően az oral history-tól eltérően

az élettörténeti interjúk nem a „történeti valóság" „objektív" rekonstruálását szolgálják, hanem az individuum „történetiségét" bizonyítják, illetve tanúságtételek. Többet mondanak az egyéni és a kollektív emlékezetről, mint a történeti faktumokról" (Kovács, 2011: 10).

Így a kopácsi emlékezetközösségben készített interjúim esetében sem merül fel a hiteles forrás problematikája és a történettudományos rekonstrukció igénye[88], hiszen kutatásom során az individuális élettapasztalatok emlékei és ezen emlékek elbeszélésmódja (narratívája) érdekelt. Ehhez kínál megfelelő módszertani alapot a narratív biográfiai interjú, mely sok szálon kapcsolódik az irodalomelméletben és a pszichológiában alaposan vizsgált narratológiához mint kutatási tárgyhoz.[89]

A narratív biográfiai interjú a klasszikus oral history-nál sokkal alaposabb módszertani felvértezettséggel is bír.[90] E módszertant Németországban Fritz Schütze (1983) alakította ki, majd Gabriele Rosenthal (1995) fejlesztette tovább. A biográfiai kutatás módszere Magyarországon elsőként egy Küllös Imola által szerkesztett kötetben (Küllős, 1982) került bemutatásra elsősorban a néprajzkutatók számára. Majd Kovács Éva és Vajda Júlia esettanulmányai (lásd például Kovács-Vajda, 1994; 2002a; 2002b) és módszertani értekezései (Kovács, 2006; 2007b és 2007c) népszerűsítették a módszert tudományos körökben és az egyetemi módszertani képzésben. További hazai terjesztésében fontos szerepet játszottak Erős Ferenc és Ehmann Bea pszichoanalitikai kutatásai (lásd például Erős-Ehmann, 1997; Erős-Ehmann, 2007; Erős, 2001), valamint Bögre Zsuzsanna módszertani munkássága (Bögre, 2007; Bögre, 2009) és kutatásai (Bögre, 2004; Bögre, 2006; Bögre, 2010).

Gabriele Rosenthal kutatási módszerét a Gestaltelmélet fenomenológiai interpretációjára alapozza, és a biográfiai kutatás fő tárgyaként a megélt életút (noéma) és az elbeszélt élettörténet (noézis) egymásra ható kapcsolatát határozza meg. A megélt életút és elbeszélt élettörténet tehát mint két különböző, ám egymást meghatározó egység kezelendő. Míg életút alatt az egyén életében fellépő „külső", „objektív" események láncolatát értjük, addig az élettörténet ezen események „belső", „szubjektív", ám társadalmilag meghatározott (kulturális mintákon alapuló) elbeszélését jelenti (Dausien, 2004: 315). Így a biográfiai interjú során elbeszélt élettörténet három faktor egymásra hatásában jön létre:

(1) a megélt szituációban tudatosult tapasztalatok

---

[88] A történeti hitelesség problematikáját az oral history interjúkban részletesen tárgyalja Vértesi Lázár (2002).
[89] Lásd a Thomka Beáta által szerkesztett Narratívák kötetsorozat köteteit.
[90] A két interjús módszer további összevetését lásd Kovács, 2011: 3-9.

(2) az emlékezetben megjelenő és alakot öltő élmények tudati aktusa,

(3) valamint az ehhez az emlékekhez az elbeszélés jelenében történő odafordulása.[91]

Ahhoz, hogy ezt az egyén által, de társadalmi beágyazottságának megfelelően megalkotott élettörténeti elbeszélést interjúban rögzíthessük, az interjúernek szigorú szabályok szerint kell eljárnia. A narratív biográfiai interjú alapvetően három fő egységre osztható. Az első szakaszban az interjúer felkéri interjúalanyát az élettörténetének elbeszélésére. Rosenthal szerint ebben a felkérésben nagyon fontos a nyitottság: sem időben, sem tematikában nem szabad szűk kereteket szabni az interjúalany számára (Rosenthal, 1995: 187). Kopácsi interjúimnál is ennek megfelelően jártam el, amikor az általánosan használt „Kérem, mesélje el nekem az élete történetét!" felkéréssel fordultam interjúalanyaimhoz. Ez a teljes nyitottság, az egész élettörténet iránti érdeklődés azért is lényeges e módszer esetében, mert az interjúer nem szabhatja meg, (sőt, nem is sejtheti), milyen biográfiai események tartozzanak a kutatás szempontjából releváns élettörténeti szálhoz; az elbeszélő milyen tematikus mezőkbe ossza témáit, és milyen szekvenciális rendben jelenjenek meg ezek élettörténeti elbeszélésében; illetve mikor kezdődjön az elbeszélő számára a kutatás szempontjából releváns téma elbeszélése (Rosenthal, 1995: 188). Így kopácsi elbeszélőimet sem a háborús emlékek elmesélésére kértem (bár kutatásom célját általában többé-kevésbé ismerték), hanem teljes élettörténetük elbeszélésére.

Az interjú következő szakasza az élettörténet elbeszélése, a főnarratíva, mely azonban korántsem monológ, hiszen fontos szerep hárul itt az interjú készítőjére is. A figyelmes és aktív meghallgatással az interjúer támogatja az emlékezés folyamatát. Traumatikus emlékek esetében ez a támogatás olykor több is, mint az odafigyelés és empátia nem verbális kifejezése. Az interjú készítőjének – az elbeszélésbe történő beleavatkozás óvatos elkerülésével – olykor finom verbális technikákhoz is folyamodnia kell annak érdekében, hogy az elbeszélő számára kényes, ámde az élettörténet és a kutatás szempontjából lényeges események, történetek verbalizálódhassanak. Továbbá segítséget nyújthat az ún. szcénikus emlékezéshez, amikor az elbeszélő egy (általában traumatikus) múltbeli jelenetet él újra az elbeszélés jelenében. Ennek az újraélésnek a nyelvi megfogalmazásához szükséges az interjúer támogatása (figyelmes és nyitott kérdezéssel, vagy akár a jelenetben való

[91] „Die erlebte Lebensgeschichte konstituiert sich wechselseitig aus dem sich dem Bewußtsein in der Erlebenssituation Darbietenden (Wahrnehmungsnoema) und dem Akt der Wahrnehmung (Noesis) aus den aus dem Gedächtnis vorstellig werdenden und gestalthaft sedimentierten Erlebnissen (Erinnerungsnoemata) und dem Akt der Zuwendung in der Gegenwart des Erzählens. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte stehen in einem sich wechselseitig konstituierenden Verhältnis" (Rosenthal, 1995: 20).

asszisztálásával) (Rosenthal, 1995: 187). A kopácsi emlékezetközösségben készített interjúim esetében különösen az otthonmaradók csoportjában volt gyakran szükség ilyen jellegű asszisztálásra. Példaként szeretném felhozni annak az idős asszonynak az elbeszélését, aki a kopácsi pogrom napját (1992. február 15.) élte újra elbeszélésében. Miközben a házkutatást mesélte, melyet a szerb katonák végeztek, visszaidézett egy jelenetet, amikor a szerb katona rátartotta a fegyverét. A drámai elbeszélés közben elbeszélőm felemelt karokkal imitálta, miként tartotta a katona a fegyverét, miként nézett őrá. Ebben az esetben tehát a túlélőkkel készített interjúkban is megfigyelhető tükörképmás-jelenség (Zarka, 1994: 170) mutatkozott meg, vagyis szerepcsere zajlott le: a kutató lett az áldozat, akire fegyvert tartanak és remeg; az elbeszélő lett az agresszor, a szituáció ura. Az asszisztencia e jelenet visszaidézése szempontjából lényeges: a kutatónak saját testét kellett kölcsönöznie az emlék elbeszéléséhez, és ezzel együtt az elbeszélés pillanatában át kellett vállalnia a traumát az interjúalanytól.[92]

Az interjú harmadik szakaszában már verbálisan is aktívabb szerep hárul az interjú készítőjére. A narratív utánakérdezés során az interjúer az elbeszélő által a főnarratívában felkínált, és a kutatás szempontjából is érdekes témákra, történetekre kérdez vissza. Ez a visszakérdezés is történeteket szeretne generálni, ennél fogva szintén nyitottnak, az interjúalany számára a narratívaalkotáshoz nagy szabadságot adónak kell lennie. Vagyis vagy egy életfázis részletesebb elmesélésére vagy egy már említett esemény részletesebb kifejtésére kérjük fel az interjúalanyt, vagy pedig arra kérdezünk rá, hogy egy bizonyos témához kapcsolódóan milyen szituációkat tud felidézni emlékezetében (Rosenthal, 1995: 205).

Mindezeket a szigorú módszertani elveket igyekeztem betartani a kopácsi emlékezetközösségben készített interjúim során, mivel kutatásomban elsősorban az érdekelt, hogy az elbeszélők milyen utakat találnak a háborús emlékek elbeszélésére vagy éppen elhallgatására. Ahhoz, hogy ezt a narratívaalkotást az interjús szituációban vizsgálhassam, valóban szabad kereteket kellett adnom interjúalanyaim számára. Ugyanakkor szeretnék reflektálni arra is, hogy a narratív biográfiai interjú módszere nem egyszerű feladat sem az interjú alanya, sem az interjú készítője számára, hiszen meglehetősen ritka kérés és feladat, hogy valaki „egy ülésben” mesélje el egész életének történetét (Kovács, 2007b: 274). Különösen igaz ez az érzékenység a traumatikus emlékekkel telített életutak esetében. A kopácsi emlékezetközösség esetében az elbeszélés azért különösen megterhelő feladat az

[92] Ezt a szituációt elemzi Josette Zarka Holokauszt-túlélőkkel készített interjúk kapcsán. „Ez az interjútípus jellegéből adódóan olykor oda vezethet, hogy a válaszadó az őt nyomasztó helyzeteket, képeket és személyeket kivetíti az interjú készítőjére, aki akarata ellenére néha fölveszi a komplementer szerepét” (Zarka, 1994: 174).

interjúalanyok számára, mert olyan (traumatikus) háborús emlékeket idéznek fel élettörténetük kapcsán, melyek az elbeszélés időpontjában még nagyon frissek (10-15 év telt el csupán az átélt traumák óta). Ennek az időbeli közelségnek a következménye, hogy ugyan már eltelt annyi idő a megélés óta, hogy az emlékek a passzív felejtésbe süllyedhessenek, de még nem vagyunk elég távol az eseményektől ahhoz, hogy az aktív emlékezést a közösség által kialakított elbeszélési stratégiák segíthessék. Azonban az élettörténetben megkerülhetetlen ennek az életszakasznak az elbeszélése, és ez a feladat nagy kihívások elé állítja az elbeszélőt, aki integráns személyiségként kíván megjelenni élettörténetében (Rosenthal, 1995: 133). Ennek a feladatnak a megoldására többféle lehetőség nyílik. A narratíva alakításán belüli stratégiákról a VI. fejezetben szólok, itt csupán azt a stratégiát emelném ki, amely kutatóként kihívások elé állított. Ez pedig az élettörténet elbeszélésének nyílt vagy burkolt megtagadása, amellyel gyakran találkoztam terepmunkám során. Akadtak olyan interjúalanyaim, akik a felkérés és várakozás ellenére sem vállalták az életút elbeszélését. Ezekben az esetekben szintén a félig-strukturált interjú kérdezés-felelet formája hozott (másfajta) eredményeket az interjús szituációban. A másik (burkolt) stratégiaként említhető az eset, amikor az interjúalany ugyan belemegy az interjús szituációba, meg is érti a felkérés lényegét, ám élettörténetét nagyon röviden (kb. 10-30 perc közötti időintervallum alatt) foglalja össze. Ez esetben hamarabb kellett váltanom a narratív utánakérdezés szakaszára, ami a további elbeszélést lehetővé tette. E stratégiát tapasztalva két hipotézist fogalmaztam meg terepmunkám során. Mivel e stratégiát legtöbbször az idősebb generációhoz tartozó otthonmaradóknál tapasztaltam, egyik feltételezésem az volt, hogy a falusi, kisebbségi (sokáig meglehetősen zárt) közösség szocializációja okozza az élettörténet elbeszélésének nehézségét, amely nem részesítette előnyben az individuális stratégiákat – és ez megmutatkozik az önálló élettörténet szűkszavúságában is.[93] Másrészt azonban feltételeztem, hogy ezek az elbeszélési problémák a háborúval kapcsolatos traumatikus élményekre, és azok el-nem-beszélésére tett kísérletekre vezethetők vissza. Az interjúk feldolgozása később utóbbi hipotézisemet erősítette meg, vagyis az élettörténet rövidre szorított összefoglalása olyan stratégia, mellyel elkerülhető, hogy olyan traumatikus történetek kerüljenek felszínre, amelyek elbeszélésére az interjúalany számára lelki megpróbáltatást jelentene, illetve nincs még megfelelő, a közösség által kialakított, legitimált elbeszélési sémája ezek verbalizálására.

[93] Hasonló eredményeket hozott Michelle D. Leichtmann, Qi Wang és David B. Pillemer (2003) összehasonlító vizsgálata, amely során koreai, kínai, indiai és USA-beli közösségek biográfiai emlékezetét és kulturális stratégiáit vizsgálták.

Az interjúszövegek eredményeinek felhasználását részletes elemzés előzte meg. A narratív biográfiai interjúkat a Gabriele Rosenthal által kidolgozott elemzési eljárással, a narratív biográfiai elemzéssel dolgoztam fel, amely Ulrich Oevermann objektív hermeneutikai eljárását, valamint a Gestalt-elméletet veszi alapul. Az Oevermann által javasolt elemzési módszer a rekonstrukciós logikát követi, lényege a falszifikáció, vagyis a szöveget szekvenciáról szekvenciára követve értelmezi. Ennek az alapos elemzésnek az eredményeképpen – amikor is az objektívnek számító értelmi struktúrákat a szövegben olvasható kifejezésformákból rekonstruálja (Oevermann, 2002: 2) – nem egy „szubjektív" interpretáció, hanem egy minden lehetséges értelmezési útvonalat végigjáró, azt verifikáló vagy falszifikáló analitikus, „objektív" hermeneutikai feltárás jön létre.[94]

Rosenthal az objektív hermeneutikai eljárásra építi fel az élettörténetek elemzésének módját, mely három elvet követ. Egyrészt különválasztja a megélt és az elbeszélt élettörténet rekonstrukcióját. Másrészt az oevermanni eljárásban leírt szekvencialitást követi, amennyiben mind a megélt, mind az elbeszélt élettörténet vizsgálata szekvenciáról szekvenciára előrehaladva történik. Az egyes szekvenciákkal kapcsolatban minden lehetőséghorizontot figyelembe kell venni, és a felállított hipotéziseket állandó falszifikációnak alávetni. Harmadrészt pedig szükséges az ezen a módon rekonstruált megélt és elbeszélt élettörténet összevetése (Rosenthal, 1995: 208-209). Ennek megfelelően az elemzési eljárás öt lépésből áll:

1. A biográfiai adatok elemzése
2. Tematikus mezőelemzés
3. Az eset rekonstrukciója
4. Egyes szövegrészek finomelemzése
5. Az elbeszélt és a megélt élettörténet összevetése (Rosenthal, 1995: 216).[95]

Az elemzés következtében fény derülhet arra, hogy melyek azok a témák, amelyek nem tematizálódnak, noha utalások szintjén vagy a megélt élettörténet logikájából következően jelen vannak; illetve az elbeszélő milyen tematikus mezőkbe ágyazva beszéli el élményeit (Rosenthal, 1995: 219). Az el-nem-beszélt életesemények a délszláv háborúra való emlékezés vizsgálata kapcsán különösen figyelemreméltóak, hiszen általuk tudhatjuk meg, hogy melyek azok az emlékek, amelyek az egyén esetében és/vagy az emlékezetközösségben a passzív felejtésbe süllyednek.

---

[94] Az eljárás részletesebb elemzését lásd még Michael Tiemann-nál (2011).

[95] A narratív biográfiai elemzés módszerének magyar nyelvű, példán keresztüli bemutatását Kovács Éva leírásában olvashatjuk (Kovács, 2007c: 374-395).

A kopácsi emlékezetközösség tagjaival készített interjúk esetében a trauma okozta elbeszélési nehézségek külön elemzést igényelnek. Gabriele Rosenthal felhívja a figyelmet az extrém traumát átélt interjúalanyok elbeszéléseinek specifikumaira: az elbeszélés töredezettségére, összefüggéstelenségére, illetve a nyelvi megfogalmazás határainak problémájára (Rosenthal, 1995: 121). Ugyanebbe a problémába ütközött Ilka Quindeau, német pszichoanalitikus és szociológus is Holokauszt-túlélőkkel készített interjúi kapcsán. Quindeau az elbeszélhetetlenség problematikájából kiindulva a holokauszt-túlélők interjúinak értelmezésére kidolgozott módszerét „kritikai hermeneutikának" (oblique Hermeneutik) nevezi, amely az interpretáció során kilép a szöveg szintjéről, és elsősorban a traumatikus élményeknek a narrációba történő kódolását vizsgálja. Quindeau szerint a túlélők problémája, hogy az extrém traumatizáltság nem fogalmazható meg nyelvileg. Noha a trauma nem fejezhető ki a nyelvi szimbolizáció útján, az más módokon mégis megjelenik az élettörténeti elbeszélésekben.[96] Quindeau Auerhahn és Laub pszichológiai vizsgálataira támaszkodva állítja, hogy a traumatikus emlékek az elbeszélés és a nyelv határait feszegetik, és ennek oka nem annyira a trauma elfojtásában rejlik, mint inkább a fennálló lelki struktúrához kapcsolódás lehetőségeinek hiányában.[97] Juliet Mitchell brit pszichoanalitikus „Trauma, felismerés és a nyelv helye" című magyarul is megjelent kitűnő tanulmányában szintén a nyelvi jelenségekben véli felfedezni a trauma kifejeződését az elbeszélésben. „(…) a trauma szenvedő alanya saját nyelvi szintjén húzódik vissza a valóság elől" (Mitchell, 1999: 71). A délszláv háborút Kopácson átélt elbeszélőinknél egyrészt szintén a traumatikus emlékek fokozottabb hatásával magyarázhatjuk. Másrészt az összefüggő narratív struktúra hiánya azt is mutatja számunkra, hogy nincs még olyan a társadalmi konszenzus, a társadalmi emlékezet által kialakított narratív keret, amelybe belehelyezve elmondhatóvá válhatnának az események. Ennek okát pedig kereshetjük a megismert domináns diskurzusok eltérő narratíváiban is.[98]

---

[96] „Diese Hermeneutik scheint besonders geeignet zur Interpretation der Lebensgeschichten Überlebender: Bei diesen Erzählungen stehen die Überlebenden vor dem Problem, dass die extreme Traumatisierung nicht in die Sprache gefasst werden kann. Auch wenn keine explizite sprachliche Symbolisierung der Erfahrung der Massenvernichtung möglich ist, schlägt sich diese doch in den autobiographischen Geschichten nieder" (Quindeau, 1995: 31).

[97] „Deutlich werden hier die Grenzen der Erzählung; das Trauma widerstrebt eine Aneignung durch das Subjekt und bleibt das Andere, Nichtidentifizierbare, das narrativ nicht eingeholt werden kann" (Quindeau, 1995: 59-60).

[98] Lásd 1.2. alfejezet.

4.2. Egy otthon maradó élettörténete: „Ilonka”[99]

4.2.1. A rekonstruált életút bemutatása

Ilonka az 1950-es évek végén született Kopácson, és gyermekkorától kezdve egész életét itt töltötte. Szüleitől a hagyományos kopácsi életmódot és társadalmi nemen alapuló munkamegosztást örökölte mintaként. Apja halász volt a kopácsi rét nemzeti parkká nyilvánításáig. Édesanyja a ház körüli munkákat végző parasztasszony volt, liba- és sertés neveléssel járult hozzá a család fenntartásához. Ilonka az egyetlen gyermekük. Ez a családmodell, az „egykézés” (lásd Fülep, 1929) ebben az időben még gyakori volt a drávaszögi magyarok körében.

Ilonka iskoláit magyar nyelven végezte, az 1.-4. osztályt Kopácson, majd az 5.-8. osztályt a laskói általános iskolában. Középiskolában nem tanult tovább, Eszéken végzett el egy varrónőképzőt. Ám állást ezzel a végzettséggel nem kapott Kopács közelében, csak egy távolabbi drávaszögi településen. Ide azonban nem ment el dolgozni, mivel egyrészt édesanyja nem engedte ilyen messzire, másrészt ekkor már menyasszony volt.

Ilonka életvitelében az édesanyjától örökölt női mintát vitte tovább – bár varrónőnek tanult, sosem dolgozott szakmájában, helyette a faluban maradt, és 18 évesen férjhez ment. A hagyományos kopácsi családmodellnek megfelelően (Lábadi, 1994: 22-27) férje szüleinek házához költözött, életmódját a férfi családjáéhoz igazította, akik kertészkedéssel foglalkoztak. Anyósától maga is megtanult kertészkedni, hogy részt vehessen a munkában. Három gyermeke született az 1980-as években. Szintén az 1980-as évek derekán meghalt az édesanyja, akinek az elvesztését nagyon meggyászolta.

A délszláv háború kitörése után Ilonka nem hagyta el faluját, és döntése következtében egész családja Kopácson maradt, ami később nagy bűntudatot okozott neki. Ezért a háború alatt családja megóvását tekintette legfőbb feladatának. Férjét a szerb hatóságok többször behívták munkaszolgálatra, a falu határában dolgoztatták. Ilonka öccse elmenekült, és a Horvát Nemzeti Gárdában harcolt katonaként. Gyermekei a háború alatt is Kopácson jártak iskolába, ám a front intenzitása miatt meglehetősen rendszertelenül. A legidősebb gyermeket a helyi lelkész átvitte volna Magyarországra, hogy középiskolai tanulmányokat végezhessen, ám Ilonka nem engedte. A háború időszakában Ilonka egyik gyermeke vakbélműtéten esett át a zombori hadikórházban. A műtétet később az UNPROFOR orvosai korrigálták, mivel egy

[99] A szöveg eredeti változata megjelent a Kultúra és Közösség című folyóiratban 2007-ben (Baumann, 2007b) . Az elbeszélő anonimizálás céljából fiktív néven szerepel írásomban.

darab drót maradt a gyermek hasüregében. Ilonka a háború után depressziós lett, a háborús trauma okozta tünetek pszichoszomatikus betegségekben mutatkoztak meg.
Mára gyermekei felnőttek, csak a legkisebb gyermek él velük. Lányai férjhez mentek, gyereket szültek, dolgoznak. Édesapja a 2000-es évek derekán hunyt el. Ilonka jelenlegi élettevékenysége az unokák nevelésében (ő vigyáz rájuk egész nap, valamikor éjszaka is) és a ház körüli munkában merül ki.

4.2.2. Az interjúkészítés szituációja és kontextusa

Ilonkával még 2005 nyarán végzett terepmunkám során találkoztam, amikor éppen két kisunokájával sétált az utcán. Beszélgetésünk a nem messze kihelyezett, aknára figyelmeztető tábláról[100] indult meg. Mivel azonnal nagyon szimpatikusak voltunk egymásnak, és Ilonka szívesen mesélt, megkérdeztem, készíthetnék-e vele egy hosszabb interjút is. Rögtön másnap találtunk megfelelő időpontot, amikor az unokák aludtak. Az időpont kiválasztásában ez fontos szempont volt, mivel Ilonkának kell egész nap vigyáznia az unokákra. Természetes ez a körülmény az interjú hosszát is befolyásolta, de így is egy kétórás élettörténeti interjút sikerült készítenem vele.
Az interjúkészítés helyszíne Ilonka konyhája volt, abban a házban, ahova férjhez menetelekor került, tehát a férj szülőházában, egy régi kopácsi parasztházban a falu Alvégnek nevezett részén. A beszélgetés négyszemközt zajlott a konyhaasztal mellett, csak az interjú végére érkezett haza a férj is, akivel ekkor ismerkedtem meg.
Bár ismeretségünk meglehetősen friss volt, Ilonka nagyon könnyen megnyílt az interjú közben, életéről úgy mesélt, mint egy nagyon jó barátnőnek. Ez az Ilonka által kezdeményezett bensőséges viszony őt magát is meglepte: az interjú vége felé többször is elcsodálkozott azon, milyen jól esik neki velem beszélgetnie, és milyen sok mindent el tud mesélni. Olyannyira, hogy amikor már a házuk előtt búcsúzkodtam tőle, nagy ölelések közepette engedett csak el, azzal az ígérettel, hogy mindenképpen eljövök még hozzá beszélgetni. Ilonka számára tehát az élettörténeti elbeszélés nagyon pozitív élmény volt, annak ellenére, hogy elbeszélésében a háború alatt átélt, zömében negatív események voltak túlsúlyban. Ilonka elbeszéléséhez végre egy valóban odafigyelő, empatikus hallgatóságot

[100] A falu belterületén nincsenek aknák, viszont a település mellett elterülő lápvidéken, a kopácsi réten a mai napig sem sikerült felszedni a víz alatt elhelyezett aknákat. A falu utcáján kihelyezett tábla is arra figyelmeztet, ne térjen le senki a faluból a rétre.

nyert, így rá az elmondásban kiteljesedő aktív emlékezés felszabadító erővel hatott (Rosenthal, 1995: 171). Családjában ugyanis ezek a történetek tabutémának számítanak.

„Úgyhogy a lányaim nem is akarnak a háborúról beszélni. Ha csak megemlítjük, má:r: beszéljünk másról. Nem beszélnek róla."

Ilonka azonban úgy tűnik, már készen állt az elbeszélésre, csak mindezidáig nem volt megfelelő hallgatósága ehhez a témához.

4.2.3. Az elbeszélt élettörténet narratív elemzése

Az elbeszélők számára az élettörténet elindítása okozza a legnehezebb feladatot: Mi legyen az a keret, amelybe helyezve elmesélhetik életüket? Ez azért is nehéz döntés, mert általában nincs túl sok információjuk az őket hallgató Másikról. Ilonka elbeszélését az segítette, hogy elmondása szerint ő gyakran mesél régi életéről, tehát erről van kialakult narratívája. Ez az elbeszélés a jelenből indul, a kopácsi jelen és múlt összehasonlításának segítségével teremti meg azt az interakciós helyzetet, amelyben már tud beszélni életéről. Egy gyerekkori emlék felidézésével hitelesíti azt az állítását, miszerint a háború előtti kopácsi közösség sokkal összetartóbb volt, mint a háború utáni. A gyerekkori falusi világ eszményítése az egész elbeszélés során az egyik központi motívum szerepét tölti be.

„Tudod, mindig azt mondom a lányoknak is, hogy mindig arról mesélek, hogy milyen volt régen. Az mennyivel szebb volt, mint most."

A teljes élettörténetben, melyet Ilonka mesél el, az elbeszélő narratíva sajátos struktúráját és időkezelését figyelhetjük meg. Az időkezelés vizsgálata a narratívumban egyrészt a történet felépítésének stratégiáit mutatja meg, másrészt itt szintén következtethetünk az elbeszélő intrapszichés folyamataira és állapotára (László, 2005: 140-141). Fontos azonban, hogy Ilonka elbeszélésében is megfigyelhető az a nem kronologikus időkezelési mód, amelyre Ehmann Bea mutatott rá:

> […] a narratívumokban alkalmazott időkezelés nem azonos a kronologikus idővel, hanem az ún. narratív kronológia szabályait követi. A narratív kronológia lényege, hogy a beszélő szubjektum a számára fontos eseményeket a lineáris kronológia széttörésével és új rendbe állításával, az időmenzió sűrítésével, illetve tágításával, tömörítésével és széthúzásával éri el (Ehmann, 2003: 38).

Ilonka a gyermekkori élményből kiindulva, annak a jelennel történő összehasonlítása után a gyerekkor emlékeit idézi fel, folyamatosan reflektálva a jelenre. Itt tehát a háború előtti múlt és a jelen közötti váltakozás mutatkozik meg az elbeszélésben. Ezt követi (még a kronologikus sorrendet betartva) a házasság és a kertészeti munka témája, majd időben

visszalép az iskolák felsorolása végett, és ezen a ponton beszéli el, hogyan alakult úgy az élete, hogy háziasszonnyá vált. A háború egyáltalán nem kerül szóba a történet első felében, még utalás szintjén sem. A háború előtti időszak önmagában lezárt egységként jelenik meg, mely a jelent ellenpontozza. Ilonka a délszláv háború időszakát ennek az egységnek a koherens bemutatása után helyezi el élettörténetében – csupán egy mellékmondattal bevezetve.

„(…) akkor gyütt a háború."

Az elbeszélés középső szakasza a háborús időszakot bontja ki a történetek segítségével, majd az utolsó harmadban reflektál újból a jelenre. Ebben a szakaszban egy időben történő előre-hátra váltást tapasztalhatunk: hol a jelen leírása és a háborús emlékek, hol a gyermekkorból az emlékezet által megőrzött történetek és a háborús emlékek között vált az elbeszélés – ami mindig visszatér, az a reflektálás a háborúra. Íme, egy példa egy gyerekkori emlék és egy háborús emlék közti váltásra:

„Mert a nagyanyám is mesélte, hogy az ő lányát is, amikor volt a háború, akkor öregasszonynak kendőbe öltöztette. Úgy átbújtatták. És mondták neki, hogy: »Ná, mámuská, ná, mámuská.« Így a fülembe van, ahogy mesélte. Mert én meg azt mondtam, csak a gyerekeket ne bántsák. Mindent csinálhatnak, csak a gyerekeket ne bántsák."

Az elbeszélés zárásaként is egy háborús történetet mesél el nagyon részletesen: lánya vakbélműtétjének körülményeit a zombori hadikórházban. E történet után egy hirtelen összegzéssel és egyben élete értékelésével le is zárja az interjút, amelyben egy ősi formulát alkalmaz: az isteni gondviselésbe vetett hitét fejezi ki.

„És megint látod, hogy Isten velünk van, mert tényleg kaphatott volna vérmérgezést. (…) És hála Istennek -- És annyi minden ilyenek --- Azért mégse nem véletlen, mégis van valaki velünk, aki vigyázz rám. Úgyhogy ez is volt, úgyhogy nagyon minden összejött."

Az elbeszélésben a háború említéséig a szövegszekvencia-típusok (Kovács, 2007c) közül a leírás[101], a tudósítás[102] és az epikus elbeszélés[103] dominál. A háború az elbeszélés

---

[101] „Leírás: alapvetően statikus mivolta különbözteti meg az elbeszéléstől. A benne elbeszélt események »befagynak«, a cselekmény érdektelenné válik, valójában egy (helyzet)képet tár elénk. Ebbe a főtípusba soroljuk a tömörített helyzetet is, melyben mélyen megélt események sűrűsödnek össze egy helyzetbe, melyet általában visszatérő elemek írnak le" (Kovács, 2007c: 383).

[102] „Tudósítás: rádiótudósításhoz hasonló »gyorsított« elbeszélés, melyben igen kevés árnyaló részlet szerepel. Az események, helyzetek kidolgozatlanul, felsorolásszerűen jelennek meg" (Kovács, 2007c: 382).

narratívájába szervesen kapcsolódik: a statikus, főként leírásokból álló történetrészt zárja le. A háború előtti időszakról majdnem idilli leírásokban beszél, néhány anekdotikus történettel kiegészítve azokat. A háború viszont az általa nagyon pozitívan értékelt életmenet helyett egy új folyamatot indít el.

„Akkor együtt az egyik gyerek, akkor mellette kertészkedtünk, akkor együtt a másik gyerek, a harmadik gyerek. És akkor mire kicsikét megnőttek volna, hogy jobb lett volna, akkor együtt a háború."

A háború időszakáról történő beszédben sűrűbbek a történetek[104] és a magyarázatok[105], statikus leírást alig alkalmaz. Élete jelenének elbeszélésekor viszont ismét visszatér a leírások és tudósítások túlsúlya. A narratíván belüli ilyen radikális váltás arra a megfigyelésre emlékeztet, amelyet első és második generációs Holokauszt-túlélőkkel készített interjúkat elemző kutatók (Rosenthal, 1995; Erős, 2001; Herman, 2003) tettek: „az élettörténeti elbeszélés időbeli linearitását megtöri, ha a személy az elbeszélésben feloldatlan traumát okozó eseményhez ér" (László, 2005: 142).

Ilonka élettörténete ugyan több elbeszélési szálból és egymástól jól elválasztott szakaszokból tevődik össze, ám ezek a szálak mind egy tematikus mező köré szerveződnek, amely meghatározza az egész narratívát. Bár a rekonstruált életútból egy falusi háziasszony élete bontakozik ki előttünk, mely elsősorban az otthon és a család körül szerveződik, az élettörténet részletes elemzése arra mutat rá, hogy e mögött az „egyszerűnek" ítélhető élettörténet mögött – elsősorban a háború okozta törés következtében – egy ennél sokkal nagyobb súlyú, lelkiismereti kérdés húzódik meg. Ilonka elbeszélt élettörténete arról szól, milyen feladatokat teljesít ő nőként, anyaként és nagyanyaként. A háború alatt ez a feladat pedig egy meglehetősen komoly szerepet jelent: a háborútól gyermekeit megvédő anya szerepét. Ilonka narratívájának középpontjában annak értékelése áll, hogy miként teljesíti ezeket az önmagára vett szerepeket. Ezt az életszemléletet részben a kopácsi tradicionális közösségben való szocializációjából nyeri, részben édesanyjához fűződő mély kapcsolatából

---

[103] „Epikus elbeszélés: olyan elbeszélés, amely sok »expanzióról« számol be. A konkrét esemény-idők a »felnagyításon« keresztül elvesznek, kihullanak az elbeszélésből, s a narratíva a fő eseményszálra korlátozódik, míg a konkrét események összesűrítődnek" (Kovács, 2007c: 382).

[104] „Történet: kiemelkedő esemény árnyalt, részletezett előadása. Meghatározott időhöz és helyhez kötődik." (Kovács, 2007c: 382)

[105] „Magyarázat: általánosító tartalmú, érvelő-értelmező szövegrész, mely mind az elbeszélés-szekvencián belül (ekkor nevezzük evaluációnak), mind azon kívül előfordulhat. Ide soroljuk a rejtett magyarázatot is, melyben az általánosítás egy történeten, leíráson keresztül, illetve más szájába adva jelenik meg" (Kovács, 2007c: 383).

ered, részben pedig a háború alatti otthonmaradás felelőssége hárítja rá. Mindezt jól kifejezi Ilonka egy mondata az interjúban:

„Azt mondtam: ez az enyém. Nem bántam meg, hogy három gyerekem lett, nem bántam meg.”

Ez a kiemelt mondat jól megmutatja, mi az, amivel definiálja magát Ilonka: identitását saját anyaságából építi fel. Ugyanakkor a kétszer megismételt félmondat „nem bántam meg” utal arra is, hogy Ilonka tisztában van azzal, hogy más életlehetőségek is álltak volna előtte, melyek közül ő azonban ezt az utat választotta.

Ilonkát a felvállalt szerepkör otthonához, szülőföldjéhez köti. Így a kopácsi élet, a Kopácshoz és közösségéhez való viszony fontos témája élettörténetének. Elbeszélőnk egész életét itt töltötte el, csupán az iskolás évek visznek minket a történetben Eszékig, majd egy sikertelen kilépési kísérlet a hagyományos női életmódból egészen Baranyavárig. Ám Ilonkát még a délszláv háború kitörése, a szerb megszállás sem tudja elmozdítani a faluból. Sőt, amint ezt az élettörténetben megfogalmazza: a háború veszélye még inkább megerősíti szülőföldje iránti szeretetét és ragaszkodását.

„Akkor én azt mondtam, hogy ha kell, akkor idekötözöm magam, de ez az én falum, én itt születtem. Én ilyen hülye, ilyen bolond kopácsi vagyok. Ha becsukom a szememet - akkor még aszfalt se volt, csupa göcsört volt ez az út itten -- azt mondtam, ha becsukom a szememet, én akkor is itt föl tudok menni. Én itt minden lyukat ismerek. Én itthon maradok. Akár akkor itthon halok meg.”

Ilonka saját „kopácsi” identitását is úgy határozza meg, mint az olyan embert, aki hű marad szülőfalujához, nem hagyja el azt a legnagyobb veszélyben sem. A kopácsinak ez a fajta definíciója szembeállítja mindazokkal, akik elmenekültek Kopácsról, ám továbbra is a közösség részeseinek érzik magukat. Ilonka ragaszkodása a faluhoz az ismert-ismeretlen konfliktusából is fakad: nem mer olyan utakra lépni, amelyeken még nem járt – ezt a kijelentés az utak fizikai valóságán keresztül érthetjük az életvitel megváltoztatására is. Amit nem tanult meg a közösségben, amit nem állítottak elő követendő mintának, az számára nem járható út.

Ilonka gyermekként egy halászfaluban, a halászat által szerveződő közösségben élt. Elbeszélésében ez az időszak úgy jelenik meg, mint egy soha többé vissza nem hozható idill. Mint láthattuk, ennek az idillnek a visszaidézésével indítja Ilonka élettörténeti elbeszélését is. Ezt a csak a jóra emlékező leírást a délszláv háború utáni jelenből történő visszatekintés

táplálja – amint az élettörténet mindig a jelenből konstruálódik. A régmúlt így állandóan szembe kerül a jelen helyzettel, a mai Kopáccsal és a mai kopácsiakkal.

„Én ahogy emlékszem még a kislánykoromra, anyám fölöltöztetett minket, még akkor olyan széles pöndőnk[106] *volt, olyan ruhikánk. És végig kint ültek az öregasszonyok, nemcsak az öregasszonyok, a fiatalasszonyok is végig kint ültek az utcán. És beszélgettek. Akkor nem tévéztek. Megnéztek bennünket. Ráértek egymással elmenni. Mi is mentünk. Anyuval tudom, meg nagyapimmal is, hogy este elmentünk beszélgetni egymással. Most meg?! Senki. Senki nem ér rá semmire."*

Ennek az aranykorként visszaidézett állapotnak a legfőbb jellemzője Ilonka narratívájában a beszélgetés, amely mint a közösség koherenciájának záloga jelenik meg. A beszélgetés fontosságának hangsúlyozása túlmutat önmagán: nem csupán egy régi, elmúlt közösség összetartó ereje, hanem a mai kopácsi társadalom egy lényegi vonását ellentételezi. Azt idézi metonimikusan, ami ma hiányzik a kopácsi társadalomból. Ez nem csupán a felgyorsult életmód következtében gyakorta létrejövő érdektelenségből fakad. A délszláv háború okozta különböző traumákat átélt kopácsi emberek mai sajátossága a hallgatás, az elhallgatás, ami a trauma passzív felejtésének következménye (Ricoeur, 1999a: 64). Ilonka itt nemcsak általában a társalgást hiányolja, hanem azt a beszélgetést is, amely segíthetné feloldani a háború okozta traumát, és az aktív és kritikus emlékezésen keresztül elvezetné az embereket a megbocsátás önmegváltó aktusához (Ricoeur, 1999a: 65-67). Az élettörténet narratív struktúrájának elemzéséből már kiderült, hogy Ilonka sem képes a háború történetének beemelésére a koherens életelbeszélésbe. Ugyanakkor itt ebből a momentumból is láthatjuk, hogy ő nem „néma" a háború traumáinak elbeszélését illetően, csupán nem tudja belehelyezni történeteit egy begyakorolt narratív sémába – talán éppen azért, mert ezek a történetek a faluközösségben tabunak számítanak. Erre utal az az öröm is, amely az interjú végefelé mutatkozott meg az asszonyon. Annak az öröme, hogy egy idegen „Másik" felkínálkozott számára hallgatóságként az ő történeteihez. Egy olyan távoli idegen, akivel lehet beszélgetni a háborúról is, mert számára ez nem tabu és a tabuszegést nem is adja ki a kopácsi közösségnek, mert annak nem részese.

Ilonka életében ez az életmódváltás összekapcsolódik a családalapítással. Az új életformát, a kertészetet a férj és annak családja képviselte számára. Az anyós volt az a személy, aki Ilonkát bevezette a kertészkedés tudományába, amely azután biztosította számukra a

[106] Az alsótestet fedő gazdag hímzésű gyolcsszoknya (Lábadi, 1994: 149).

megélhetést. Mégis Ilonka elbeszéléséből kitűnik, hogy a szülei által képviselt, ősi kopácsinak tekintett életformát jobban becsüli az újabb megélhetési stratégiánál. Anekdotikus történetekben mutatja be férje tudatlanságát a halászatról és a halételekről. Szinte férje kopácsi identitását kérdőjelezi meg.

„Mikor összekerültünk a férjemmel --- Ezt el kell mesélnem! Mikor összekerültünk a férjemmel, - pedig ő is kopácsi volt. Babuskát sütöttünk, akkor azt kérdezte, hogy: »Ez mi benne?« - Akkor még nem volt a férjem - »Ez mi benne? Sárgarépa?« Az ikrája. Mert ők nem ették."

A rét kivétele a közösség kezéből a kopácsiak számára egy ma is intenzíven élő sérelem. Ilonka is élettörténete részeként mesél arról, miként kötődik a kopácsi réthez és miként látja a terület jelenlegi és múltbeli állapotát. Emlékeiben a rét eredeti közege és a halászat az idealizált gyermekkorral kapcsolódik össze, ezért válhat a terület története az élettörténet szerves részévé.

„Az erdőbe a disznókat tartották, mert akkor szabad volt. Akkor nem volt ilyen magas a gaz, akkor tiszta volt az erdő. Tudod, milyen gyönyörű volt a partalja? Hogy a túlsó felén, amikor vittem este a disznóknak az ennivalót. Homokos volt. Az ilyen pici kis halakat is megláttad a vízparton. Kék nefelejcs volt. Akkor elkezdték a vizet leengedni, és elpusztultak. Gyönyörű volt valamikor, szebb volt Kopács, mint most. Súly volt benne, törpeharcsát halásztunk. Itt fürödtünk. Most nem lehetne benne fürödni. Mindent beledobáltak."

Habár a rét ma védett és a nemzeti park felügyelete alatt áll, a kopácsiak az egykori, halászok által gondozott rétet tekintik ideális állapotnak, nem a mait, amikor a természet alakulásába nem avatkozik bele emberi kéz. Nemcsak Ilonka elbeszélésében jelenik ez meg, hanem a legtöbb kopácsi (mind idős és fiatal) meg van győződve arról, hogy betiltott kultúrájuk a természet szerves részét képezte – gondoskodásuk nélkül a rét hanyatlani kezdett. Ez a nézőpont azt hiszem fontos többletjelentéssel is bír: a kopácsiak szemében a rét hanyatlása megjeleníti saját közösségük szétesését is.

Ilonka élettörténetében a nőiség megélése, saját női szerepeinek meghatározása a narratíva kiemelkedő motívumát képezi. Itt elbeszélőnk azt mutatja be saját életén keresztül, hogy miként, milyen normák mentén konstruálódik meg a kopácsi társadalomban a női nem. A hagyományos kopácsi családszerkezet a magyar falusi családformához hasonlóan a patriarchális rendszeren alapult. A családban legnagyobb szava a legidősebb férfinak volt, az asszonyok másodrangú szerepet töltöttek be, de köztük is az idősebbek parancsoltak a

fiatalabbaknak (Lábadi, 1994: 22). A hagyományos munkamegosztás Kopácson is érvényesült: a női princípium az otthon, míg a férfi princípium a munka. Ilonka számára is ez a minta adott: édesapja halász és vadász volt, édesanyja gazdasszony. Szülei azt a hagyományos kopácsi életformát képviselték, amit Ilonka egyfajta idillként emlékezik. A mintakövetés, a kopácsi női szerepkör felvétele azonban mégsem úgy jelenik meg életében, mint egyedüli lehetőség. Sőt, sokkal inkább azt beszéli el, miként próbál kitörni (sikertelenül) ebből az életformából. Ilonka saját női életvitelét igyekszik azzal újrakonstruálni, hogy a hagyományokkal ellentétben továbbtanul, varrónői tanfolyamot végez a közeli Eszéken. Mégsem válik dolgozó nővé – az idősebb asszonyok (édesanyja és anyósa) parancsát követve.

„Hát avval nem mentem dolgozni, itt nem volt a közelben, hanem Baranyavár, Monostortól nem messze, a magyar határ felé. Oda köllött volna menni. Mentem ilyen próbára, kellett ilyen vizsgát tenni. Hogy így a gombokat kellett áttenni ilyen kis szögekre, meg valamit ki kellett tölteni. Ott voltam. Aztán kaptam az értesítést, hogy fölvettek. De anyum nem engedett, mert hogy nagyon messze van. És akkor mit mond majd a jövendőbeli anyósom, hogy én elmegyek oda dolgozni? Mert akkor nem lakhattam volna itt Kopácson. És akkor mit mond majd az én anyósom, hogy én elmegyek oda? Mert akkor már el voltunk jegyezve. És akkor mit mond majd. És akkor nem mentem oda.”

Az élettörténetekben megjelenő szereplőkhöz pszichológiai funkciók kapcsolódnak (László, 2005: 134-137). Ilonka elbeszélésében kiemelkedő szereplő az anya, aki a példaadó számára, akinek az utasításait mindig követni kell. Az anya képviseli azt a kopácsi női normarendszert, amelyhez Ilonkának is igazodnia kell. Ilonkát nagyon bensőséges kapcsolat fűzte a korán meghalt édesanyához:

„Mert anyu nekem nem csak anyu volt, nekem barátnőm is volt, mindenem volt, mindenem volt. Kislány voltam, játszottam a faluban, azt mondták az emberek: »Ilonka, ellopom az anyudat!« Én ott hagytam pajtásokat, mindent, és szaladtam haza, nehogy ellopják anyumat. Nagyon szerettem. Meg ő is engemet.”

A másik fontos szereplő az anyós, akinek ítélete a normarendszer szerint rendkívül meghatározó (*„akkor mit mond majd”*). Ilonka nemcsak az idősebb asszonyoknak kijáró tisztelet, de az anyához való ragaszkodás következtében sem léphet ki abból az életformából, amelyet a kopácsi társadalom kijelölt számára. Házasságával gazdasszonnyá válik, de a kopácsi normákat követve nem lesz önálló, hanem az anyós felügyelete alá kerül. Az anyós az, aki által az új életforma, a kertészkedés részesévé válik. Ez azonban nem változtat kijelölt

szerepkörén, amely számára az otthoni munkát, a gyereknevelést és a férfiaktól és idősebb családtagoktól való függést jelenti.
Ilonka női szerepe a háború időszakával konstruálódik újra: ő döntötte el férje helyett, hogy a család a faluban marad.

„Vasárnap délután összeültünk a gyerökökkel, 12 éves, 9 éves, 7 éves – hát, még nem volt egészen hét éves – összeültünk, meg a férjemmel. »Hogy ha akartok, ti menjetek.« Mert a tiszteletes el tudott volna vinni bennünket. »Gondoljátok meg, vasárnap este megy. Ti menjetek, én maradok. « És akkor mind maradtak.”

A kopácsi nőktől szokatlan, önálló elhatározás, amellyel családja további sorsát is befolyásolta, Ilonkában erős lelkiismeret-furdalást okoz.

„És akkor azt mondtam nekik, hogy: »Ne szóljatok semmit! « Mert nem kellett, hogy mondják, hogy: »Anyu, te vagy az oka. « Mert én ettem magamat.”

E döntés nyomán felelősségtudata azt diktálta, hogy ő vállalja fel a család védelmezésének szerepét. Ez egyrészt egy fokozott anyai féltésben jelenik meg, másrészt egy erős, határozott asszonnyá alakítja Ilonkát.
Az elbeszélésben a háború önálló egységként jelenik meg – egy olyan egységként, amelyben szétesik a narratíva és az időtlen térben megjelenő történetek dominálnak. Azt a traumatikus emlékezetformát, amely Ilonka élettörténetének háborúról szóló szakaszát jellemzi, Erős Ferenc foszlányos, töredékes emlékezésnek nevezi:

A megélt tapasztalatok egy részét a személy megtartja, de az élmények izoláltak, dekontextualizáltak, nem ágyazódnak be jelentésteli összefüggésekbe, szétszakadozott történetek, „sztori-foszlányok” jellemzik az elbeszélést (Erős, 2001: 135).

Arról, hogy ez az elbeszélésmód hogyan következik a traumából, már szóltunk. A továbbiakban a „történetfoszlányokat” vizsgáljuk meg kicsit közelebbről, azt kutatva, mit is tudhatunk meg a délszláv háborúról és annak egyéni tapasztalatáról egy narratív életútinterjúból.
Kopácsi interjúalanyaim általában részletesen beszámolnak arról, hogyan észlelték a háború kezdetét, mikortól vették komolyan az események háborús jellegét, milyen előjeleit látták a történteknek. Azonban láthattuk, Ilonka olyan természetességgel kezd bele (egy mondaton belül történik az átlépés) a háborús időszak elbeszélésébe, mintha másként nem is következhettek volna az események. Az elbeszélt időszak traumatikus voltát csak a narratíva szétesésében tapasztalhatjuk meg, és abban a kiszólásban, amellyel a háborús történeteket megelőlegezi:

„Az meg aztán! Mi meg itthon maradtunk. Három kicsivel, elképzelheted, hogy milyen volt."

Ezzel a kiszólással egyrészt összegzi a következő történetek alapszituációját: egy kopácsi, otthonmaradó család – különösen ő, az anya – védelmezi gyermekeit a háború alatt. Másrészt megadja a bizalmat a vele szemben ülő Másiknak, hogy az elbeszélés során bele fog tudni helyezkedni az ő helyzetébe, képes átélni az ő traumáját, és ezzel megteremti a háborúról való beszéd bizalmi légkörét. Ezek után következnek az elbeszélésben az egymásra halmozott, időtlen térben lebegő történetek és magyarázatok, melyek csak az imént idézett bevezető sorok által nyernek referenciális keretet. Mivel Ilonka időhatározókat alig-alig használ, nehezen azonosítható, hogy a megidézett emlékek a háború mely fázisában történtek.[107] Így az elbeszélés egyes elemei csak az Ilonka által felvetett témák szerint rendezhetők.

A háború kezdetén a legfontosabb döntés az volt, hogy Kopácson maradnak-e a lakosok, vagy elmenekülnek. A döntést általában az elbeszélők részletesen indokolják, ám Ilonka nem sorolja hosszan az érveket. Ennek oka Ilonka narratívájában – amint már bemutattam –a szülőfaluhoz való ragaszkodás, amely szerinte felülírt minden más szempontot döntésében. Ennek az önálló elhatározásnak az utólagos megbánása, a döntés helyessége körüli bizonytalanság az elbeszélés több pontján ismétlődik:

„Nem tudom -- Nem tudom, hogy melyik jó. Mert azt mondták, te itthon maradtál, megmaradt mindened. Megmaradt mindened? Csak amit átéltünk, azért az. Azt meg kellett élni. Mert este lefeküdtünk, hogy fölkelünk-e reggel? (…)"

„Tudod, hogy bántott? Azt mondtam, hogyha még egyszer lenne ilyen helyzet, talán én lennék az első, aki elmennék. Most már lehet, hogy nem, mert a gyerekeim megnőttek, de a gyerekeim végett."

Az otthonmaradás következményeiről is szóltam már: a háborús történetekben a gyerekek féltése, Ilonka védelmező anyai szerepe jelenik meg legtöbbször. Legfontosabb feladatának, szerepének tekintette a háborúban, hogy megvédje gyermekeit, különösen lányait a katonák esetleges erőszakoskodásaitól. A lányok bújtatására bonyolult technikákat dolgozott ki:

„A nagyobbik lányom 12 éves volt Oda beültettem az ajtó mögé, így a kaucs, hogy ne lássák, mert 12 éves volt, de nem olyan volt, mint egy 12 éves. Ki volt fejlődve. És volt egy, amikor mindig, mikor mentünk az iskolába – mert nem engedtem Laskóra őket, idejártak Kopácsra, akkor kísértem őket – és akkor minden reggel utánanézett. És féltettem őtet.(…) Ha mentünk

[107] Mivel az interjú célja az önálló narratíva kialakításának és a háborús emlékek egymásra hatásának vizsgálata volt, nem is igyekeztem elbeszélőmet pontosságra és adatok megadásra kényszeríteni.

át a szomszédba is, akkor is: én kimentem… nincsen… akkor gyere. Akkor ide átszaladt a ház mögé, mert nem az utcán mentünk, hanem hátul. Akkor átszaladt. Akkor megint a két ház közötti utcán. Akkor nincsen. Akkor gyere. Akkor bementem odaáltal is, ha nincsen, ha nincs katona, akkor gyere. Habár tudták, hogy van, mert ezek mindent tudtak. De azért mégis. Ne legyen a szemük előtt. Mert ha látik, akkor ---”

A gyerekek védelmezése a háborúban Ilonka számára felülírt minden társadalmi normát, a kopácsi közösség által előírt szabályt, amelyet azelőtt betartott életében. Így a gyerekek iskolai neveltetése is fontosságát vesztette:

„Mert a tanító bácsi is mondta, hogy: »Milyen anya vagy te? Hogy még az iskolába se? Mert annyira őrzöd őket!« Mondom: »Tanító bácsi! Ki őrizze, ha én nem?«”

Ilonka az élettörténetben visszatekintve is hangoztatja azt a szabályt, miszerint a gyerekek megóvása a háború veszélyeitől minden más szempontot felülír, noha utólag sajnálja azt, hogy lányai nem tanulhattak tovább. A gyermekek a háborúról szóló történetekben mindig központi szerepet játszanak: a hozzájuk való viszonyulásból kategorizálja „jónak” illetve „rossznak” a különböző nemzetiségű katonákat, saját cselekedeteit is aszerint értékeli, hogy milyen hatással voltak a gyerekekre. A leghosszabban elbeszélt és az élettörténetet záró történet, emlékfoszlány is az egyik gyermekhez kötődik: lánya háború alatti vakbélgyulladásának történetét beszéli el. Ebben a történetben összegződik Ilonka élettapasztalata a háborúról. Így a mobilitás gátjai a háborúban – nemhogy az orvoshoz, de a szomszédba is nehezen jut el gyógyszerért a kislány számára; majd később, amikor a gyermek a zombori kórházba került, a látogatások nehézségeit emeli ki. De ugyanígy megfogalmazódik az kisebbségi létből fakadó hátrány: a szerb kórházban egyedül hagyott gyermek nem tudott kommunikálni az orvosokkal, ápolókkal. Ilonka önmagát ebben a történetben is úgy performálja, mint a védelmező anya, aki mindent megtesz veszélybe jutott gyermekért. Ilonka több történetben is lefesti önmagát így, mint erős, félelemnélküli asszonyt. A felelevenített történetekben menti gyermekeit, harcol azért, hogy a férjét hazahozzák a munkaszolgálatról, veszekszik a rá fegyvert fogó katonákkal:

„De én nem tudom, én mindig, én még a cigányokkal is veszekedtem. Hogy menjek által. »Hát, menjél te által! Neked van puskád! Menjél te által! Mit engemet küldöl, hogy menjek harcolni?«”

Ilonka önmagát a háború időszakában erős asszonyként jellemezte, viszont a háború után következő időszakról élettörténetében úgy számol be, mint az elesettség, a betegség

időszakáról. A traumatikus emlékezetnek ez szintén egy olyan formája, amelyben a trauma elbeszélhetővé válik: az elbeszélő nem magát a traumát beszéli el, hanem annak testi és lelki tüneteit – noha reflektál arra, hogy ezek a jelentkező tünetek a háború következményei. Ilonka különösen részletesen számol be a háború után rátörő depresszióról.

„Hanem amikor elmúlt minden. Mikor kész volt minden, akkor egy hónap alatt 14 kilót lefogytam. (…) A háború után nagyon sok baromságot csináltam. Szedtem nyugtatót. Akkor az anyósom is összeszidott, mert tényleg akkor úgy volt, hogy egész délelőtt, amíg fönt voltam, akkor délután már feküdtem le, és aludtam. Másnap reggelig, akkor megint felkeltem, és délután már megint aludtam. Úgyhogy én csak aludtam, aludtam. Úgyhogy reggel, délben, este kétféle nyugtatót kaptam, és én csak aludtam. Ez szerintem a háború miatt volt."

A háború utáni időszakban Ilonka nőisége egy új életformában jelenik meg: a nagymamai kötelességeknek való megfelelésben. Ilonka elbeszélésében az unokák felügyelete, nevelése jelenti az egyetlen funkciót, amelyet betölthet. A nagymamai szerep a nőiség újrakonstruálódásának egyetlen lehetséges formája. És ez a szerep új viselkedésnormákat is hív elő.

„A két kicsike: »Mamám, mamám, én úgy szeretlek!« És összeharapdál! Akkor: »Nem, az én mamám!« Akkor löki el a másikat. Akkor egyik ül az egyik lábamon, a másik a másikon. És úgy várják, hogy valamit csináljunk! Meg akkor muzsikáljunk, meg danolgassunk, meg táncolni is kell. Ha néha valaki meglátna minket, azt mondaná, hogy ezek hülyék."

A megváltozott társadalmi normák következtében Ilonka már nem veheti fel a családot irányító legidősebb nő szerepét, lányai már más mintákat követnek. Így az unokák nevelése az egyetlen lehetséges forma, amelyben szerepet kaphat. Az életút elbeszélésében a nőiség a legerősebb motívum. Elbeszélőnk önmagát mint nőt, mint újabb és újabb női szerepek betöltőjét állítja elénk életének elmondásában, ezzel teremti meg saját narratív identitását.

4.2.4. A rekonstruált életút és az elbeszélt élettörténet összevetése

Ilonka rekonstruált életútja tipikus mintáját mutatja a saját korabeli, illetve idősebb kopácsi nők életútjának. Ezek a nők általában négy vagy nyolc osztályt végeztek, utána esetleg valamiféle szakképzésben vettek részt, amelyet azonban ritkán hasznosítottak. Többségük nagyon fiatalon férjhez ment, és általában a falun belül házasodtak. Házas életük fő feladata a gyereknevelés, a kertészkedés és a piacozás lett. Ilonka korosztályában még vegyes a megoszlás abban a tekintetben, hogy ki maradt otthon a háború alatt, és ki menekült el. Az

Ilonkánál idősebb nők és férfiak már nagyobb arányban maradtak a falujukban a háború éveiben is. Hiszen ez az a korosztály, amelyre még kisebb mobilitási motiváció jellemző, illetve erősebben él bennük a közösség által megkövetelt értékrend és életminta.

Ugyanakkor az elbeszélt élettörténet elemzéséből kiderült, hogy ez a típusként felmutatható életút sok belső konfliktust rejt magában. Ez a konfliktus leginkább Ilonka narratív identitásában jelenik meg, melyet a női szerepek, elsősorban az anyai szerepek betöltésén keresztül próbál meghatározni. Ám a háború kitörése ezt a hagyományos szerepkört megzavarja és Ilonka olyan feladatokat kénytelen felvállalni, melyekre nincsen mintája és itt kénytelen eltérni a közösség értékrendjétől. Ez a kibillenés a megszokottból más otthon maradt kopácsiak élettörténetében is szerepel – kinél, kinél más-más életfeladatok kapcsán. Ehhez járul az otthonmaradás melletti döntés felelőssége, mely „családfői" döntés szintén nem illeszkedik Ilonka szerepkörébe, és az így ráháruló lelkiismereti teher az élettörténetnek egy fontos megoldandó kérdésévé válik. A traumatikus emlékek ezeken a tematikus mezőkön keresztül kerülnek elbeszélésre Ilonkánál, és így ezek a történetek saját egyediségükben mutatják meg az otthonmaradt kopácsiak helyzetét a háborúban.

További típusos jelenség Ilonka élettörténetében a háborús (traumatikus) emlékek elbeszélésének erős vágya, mely nála éppen ebben a biográfiai interjúban teljesedik ki. Azok az otthon maradt kopácsiak, akik vállalták az interjút és képesek voltak a háborús időszak belefoglalására élettörténetükbe, hasonlóan az elbeszélés iránti vágyukat tudták kielégíteni az interjús szituációban. Ez az erős törekvés az elbeszélésre egyes otthon maradt kopácsi embereknél arra mutat rá, hogy az emlékezetközösség egyes tagjai már készek az aktív emlékezésre. Ám maga a közösség még nem adta meg az engedélyt az ilyen történetek nyílt elbeszélésére, így az emlékezéshez más, elkerülő stratégiákat kell találniuk. Továbbá, amint Ilonka sem képes a történeteken túl egységes narratívát kialakítani a háborús események köré (bár egy egységes tematikus mezőbe tudja foglalni az élettörténetet), más otthon maradók is szenvednek a narratív séma hiányától, amelybe belehelyezve könnyebben beszélhetnének emlékeikről.

4.3. Egy hazatért menekült élettörténete: „Ágnes”[108]

4.3.1. A rekonstruált életút bemutatása

Ágnes abba a generációba tartozik, aki kamasz gyermekként élte át a délszláv háborút. Így ő annak a nemzedéknek a tagja, akiket menteni akart a közösség a háború veszélyeitől. Ennél fogva Ágnes neveltetése két helyszínen zajlott: kisgyermek éveit Kopácson töltötte, ám kamaszkorától Magyarországon szocializálódott. Fiatal felnőttként pedig újra visszatért szülőfalujába.

Ágnes az 1970-es évek közepén született egy többgenerációs kopácsi magyar családba. Szülei és nagyszülei a nagypapa által örökölt családi házban élnek a mai napig is. Az eredetileg halászattal foglalkozó család a kopácsi mintát követve az 1960-as évektől kertészkedéssel, paprika- és paradicsomtermesztéssel foglalkozik. Ágnesnek két fiatalabb testvére is született.

Iskoláit magyar tannyelvű intézményekben végezte: az általános iskolát Kopácson és Laskón, majd – egy sikertelen felvételi vizsga után az eszéki horvát nyelvű gimnáziumba – a pélmonostori horvát-magyar kéttannyelvű szakközépiskolában tanult tovább. Ezt az iskolát azonban már nem fejezte be, mivel az egyre hevesebb horvát-szerb összetűzéseket tapasztalva 1991-ben szülei testvéreivel együtt magyarországi rokonokhoz küldték.

A testvéreket a kopácsi református lelkész menekítette Magyarországra, a szülők viszont Kopácson maradtak. Ennek oka egyrészt az egyik szülő betegsége volt, másrészt nem maradhattak magukra az idős nagyszülők. Ágnes és testvérei így kerültek az utolsó pillanatban, a Jugoszláv Hadsereg bevonulása előtt Magyarországra, egy baranyai városba távoli rokonokhoz szülők nélkül. Mivel a befogadó család inkább csak tehernek érezte a gyerekek ellátását, Ágnes megoldotta, hogy egy másik rokonhoz kerülhessenek egy másik baranyai településre, ahol a két nagyobbik testvér beiratkozott középiskolába. A középiskola megválasztását elsősorban az motiválta, hogy több kopácsi menekült gyerek is járt már abba az intézménybe. Hamarosan a befogadó rokontól elkerültek kollégiumba, ahol más drávaszögi magyar fiatalokkal laktak együtt. Harmadik testvérüket, aki még kisgyerek volt, ide nem vihették magukkal. Mivel a kisgyerek nehezen viselte, hogy szüleitől távol él, és vissza akart menni Kopácsra, megszervezték hazautazását a közben szerb fennhatóság alá került Drávaszögbe.

[108] Az elbeszélő anonimizálás céljából fiktív néven szerepel írásomban.

Mivel Ágnes tudomást szerzett róla, hogy a pélmonostori középiskola, ahol ő tanulmányait kezdte, Mohácson működött menekült iskolaként, a negyedik osztályban átiratkozott testvérével együtt ebbe az iskolába. Mohácson is kollégiumban laktak és végül ebben az iskolában érettségiztek. A nyarakat pedig Harkányban dolgozták végig, hogy legyen költőpénzük. A középiskola után Ágnes Budapestre került a Nemzetközi Előkészítő Intézetbe[109], ahol a külföldi állampolgároknak egy éves előkészítésen kellett részt venniük egyetemi tanulmányaik megkezdése előtt. A NEI-ben töltött év után felvételt nyert egy főiskolára, kereskedelmi szakra. Az egyetemi évek alatt is kollégiumban lakott, a tanulás mellett pedig egy szállodában dolgozott. Fél évet Angliában töltött bébiszitterként. Majd a diploma megszerzése után abban a szállodában kapott bankett szervezői állást, ahol addig is dolgozott.

Ágnes menekült évei alatt kevés hírt kapott szüleiről, Harkányban találkoztak egy nyáron és üzeneteket váltottak. 1997-ben járt újra Kopácson, amikor a menekültek egy-egy napra csoportosan már hazalátogathattak. Ágnes nem az első buszos útra kapott helyet, hanem csak pár hónappal később. Ekkor is csak egy közös ebédet költhetett el családjával. A szülők nagyon kapacitálták, hogy térjen vissza a faluba, amibe Ágnes végül beleegyezett.

A 2000-es évek elején költözött haza Kopácsra, ahol először a helyi étteremben dolgozott, amely azonban nem fizetett jól. Ágnes nehezen viselte a háború utáni rossz körülményeket, amelyek körülvették őt a Drávaszögben. Egy ismerős segítségével végül a drávaszögi magyar nyelvű médiánál helyezkedett el. Jelenleg is ebben a munkakörben dolgozik, de már magasabb pozícióban, és mára a kopácsi és a drávaszögi magyar közösségnek fontos szervező személyisége lett. Hazaköltözése után több évig szüleinél lakott, később elköltözött a közeli Eszékre. Hajadon, karrierjének és közösségének él.

Ágnes megélt életútja típuspéldája azoknak a menekült fiataloknak, akiknek saját lábukon, szülők nélkül kellett megélniük Magyarországon. Mivel még gyermek státuszban került távol szüleitől, közel sem volt annyi döntési lehetősége, mint a felnőtt menekülteknek, ám valamivel több támogatásra számíthatott a befogadó állam részéről. Ennek ellenére Ágnes életútjából azt láthatjuk, hogy ő önálló kezdeményezésekből – persze a különböző támogatási lehetőségeket felhasználva – igyekszik jobb körülmények közé kerülni, felépíteni saját életét, egyengetni tanulmányi előmenetelét. A túlságosan hamar jött önállóság és felnőtté válás ellenére ennek a generációnak a tagjai közül sokan visszatértek Kopácsra, különösen azok,

[109] A mai Balassi Bálint Intézet elődje.

akiknek családja is a faluban élt vagy visszaköltözött oda. Ennek a döntésnek megértéséhez is érdemes részletesen elemezni Ágnes elbeszélt élettörténetét.

4.3.2. Az interjúkészítés szituációja és kontextusa

Ágnessel 2008 januárjában készítettem narratív biográfiai interjút, amikor még családjával élt Kopácson. Az interjú a család ebédlőjében készült, ahol a többi családtag kettesben hagyott minket erre az időre. A beszélgetést ugyan néha megzavarta Ágnes testvérének kisgyermeke, aki időnként megpróbálta magára irányítani a figyelmet, ám ez szerencsére nem szakította végérvényesen félbe az interjút.
Bár kérésem hallatán először meglepődött, mivel egy hagyományos strukturált interjúra számított, mégis egy rövid megerősítés után könnyen elfogadta az interjús szituációt.

„Jaj, ilyen hosszan? Én most nem tudom ---- De hogy? A gyerekkorom óta?”

Ágnes nagyon nyitottnak mutatkozott, szívesen mesélt életéről, annak ellenére, hogy korábban csak rövidebb beszélgetéseket folytattunk egymással. Elbeszélését részletes magyarázatokkal (evaluációkkal) egészítette ki, az egész interjú során fontos volt számára, hogy az interjúer megértse döntéseinek érzelmi indíttatásait és a körülményekből adódó szempontokat. Így magyarázataiban gyakoriak a kiszólások az interjúer felé:

*„**Tudod**, ez olyan -- Ez nagyon távoli rokonság, meg mit tudom én, hogyha valaki már nem akar segíteni, akkor nem segít, **tudod**.”*

*„**Tudod**, amikor ilyen nagy hidegekbe, hideg vízben zuhanyozni télen. Akkor futottunk be a zuhanyzó alá, akkor ordítottunk, akkor jöttünk ki! Ha ezt most, **ha belegondolsz**, hogy 30-33 évesen, szerintem ilyet nem tudna elviselni az ember! De persze akkor más esz**ed** is van, akkor dolgoz**ol**, akkor már valami van mögött**ed**.”*

*„Az is olyan, **tudod**? Mindenkinek ott voltak a szülei, meg mit tudom én, ez is olyan -- **Te** meg leérettségiz**el**, és akkor kitűnősre érettségiz**el**. És akkor néz**el**: mindenki elment. (…)”*

Ezek a kiszólások, amint a fenti idézet is mutatja, nem csak az interjúerhez közvetlenül intézett szavakban (tudod, belegondolsz) nyilvánulnak meg, hanem abban is, hogy saját élethelyzetének leírására a egyes szám második személyű (E/2) alakokat használja az elbeszélő. Ezzel a beszédmóddal mintegy önmaga helyett az interjú készítőjét, és rajta keresztül az olvasót helyezi abba a szituációba, amelyet ő élt át.

Ágnes az interjú során nagyon törekedett arra is, hogy pontos, szinte vizuálisan megjeleníthető emlékeket írjon le. Így más interjúalanyokhoz képest az ő elbeszélésében meglehetősen gyakoriak a történetek. Az emlékek pontos visszaidézésének bevett formulája elbeszélésében a „tudom” szó, amelyre ezekben a történetekben az emlékek valódiságát, az emlékezés pontosságát hivatott kifejezni.

*„És akkor **tudom**, hogy ott dolgoztunk a fürdőbe, és **így** mentem ki, és még tudom, hogy **így** öntöttem ki valamit. Most már mi volt az, **már nem tudom**. És **így tudom**, hogy mondja: »Jaj, Ágikám« (…)”*

*„**Erre emlékszem nagyon**.”*

4.3.3. Az elbeszélt élettörténet narratív elemzése

Ágnes elbeszélése többé-kevésbé a kronológiát követi, és nem lehet olyan nagy törést érzékelni benne a háború előtti, alatti és utáni periódusokat illetően, mint Ilonka elbeszélésében. Ez az elbeszélés így jól mutatja, mennyire másként épül be a háború időszaka egy menekült élettörténetébe, mint egy otthon maradt kopácsiéba. Az életszakaszok szigorú elválasztásának hiánya azonban Ágnes esetében nem csak a háború menekültként való túléléséből fakad, hanem életkorából is adódik. Így Ágnes tanulmányainak elbeszélésében találja meg azt a fedőnarratívát, amelynek elmondásával kifejezheti a menekültségből származó negatív élményeit is. Élettörténetét a drávaszögi tanulmányok elbeszélésével kezdi, majd a menekülésről szóló beszámolót követően újra ezt a narratívát ragadja meg, hogy folytassa élettörténetét, immár magyarországi tanulmányairól tudósítva. Míg azonban a drávaszögi tanulmányokat valóban rövid tudósításokban beszéli el, addig a magyarországi tanulmányok esetében mind az iskolai körülményekről, mind az iskolaváltásokról és előre meneteléről olyan részletes elbeszéléseket kapunk, melyeken keresztül megismerhetjük Ágnes helyzetét menekültként Magyarországon.

„Idejártunk mind általános iskolába, Kopácsra. (…) Utána Laskóra jártam. Ott ötödiktől nyolcadik… ugye felső tagozat. (…) És akkor Pélmonostorra mentem középiskolába, közgazdasági szakközépbe. (…) És akkor ott két évet befejeztem.”

A tudósításokat drávaszögi tanulmányairól csak néhány beszúrással egészíti ki, melyekben az akkori magyar nyelvű iskolarendszert ismerteti az interjúer és a feltételezett magyarországi olvasók számára. Továbbá egy evaluációban értékeli, miért is nem járhatott Eszékre horvát nyelvű egészségügyi főiskolára. Ezzel szemben magyarországi tanulmányainak fordulatai

sokkal részletesebben, epikus elbeszélésekkel és történetekkel tarkítottan jelennek meg az élettörténetben. Erre csak egy példát szeretnék hozni:

„És akkor… fölhívott az egyik barátnőm, hogy [magyar településnév]-n vannak. Osztálytársam is volt. -- Ott vannak [magyar településnév]-n, és odajár - beiratkoztak iskolába. Hogy menjünk le. És akkor kiderült, hogy ennek - akiknél mi voltunk, rokonok, a férfinek az anyja [magyar településnév]-n lakott, a M. néni. És akkor mi lementünk oda. És -- Hogy M. néninél mi ott lehetünk le, hogy onnan járnánk iskolába? Ők nagyon örültek neki, hogy mi elkerülünk (…). Tehát M. néni meg mondta, hogy: Persze, rendben van, menjünk oda. Ők mindjárt le is költöztettek: »Viszontlátásra!«”

Az iskolaválasztások és –váltások ilyen részletes leírása azért válik szükségessé az élettörténetben, mert nem egy Ágnes számára magától értetődőnek tekinthető választásról van szó. Míg ahhoz, hogy kopácsi magyar gyermekként a kopácsi általános iskolában kezdi meg tanulmányait nem szükséges hosszabban elbeszélni a körülményeket, addig azt, hogy miért kerültek erre a településre iskolába, részleteiben is el kell beszélnie hallgatósága számára. Ez azonban nem az egyedüli ok a történetek felidézésére. Az iskolák, a tanulmányok narratíváján keresztül Ágnes el tudja mondani azt, ami a menekült életformában számára nehézséget, megterhelést jelentett. Így a fenti történet sem csak az iskola kiválasztásának okairól (legfőképpen a saját közösségének, a kopácsiaknak a kereséséről) szól, hanem arról is, miként viszonyultak hozzájuk az őket befogadó rokonok. Ágnes fölösleges tehernek érezte magát, ami a „Viszontlátásra!” kifejezésben jól megmutatkozik. Továbbá Ágnes ezekben a történetekben már aktív szereplőként jelenik meg, aki tevékenyen hozzájárul az iskolák kiválasztásához, míg a Drávaszögben még inkább a szülők döntöttek ezekben a kérdésekben.
Ágnes magyarországi tartózkodása egyben nevelődésének története is lesz. A történetből egy olyan kamasz lányból felnőtté érő nő képe rajzolódik elénk, aki kénytelen önállóan megállni a helyét az életben. Nevelődése során egyre inkább önálló egyéniséggé válik, aki maga dönt életének alakulásáról. Míg a menekült státusba kerülésről még szülei döntöttek helyette, addig Magyarországon már maga irányította életének fordulatait. Lépéseinek mozgatórugóit az alacsony státusból a felfelé haladás jelentik, a rossz életkörülmények közül az egyre jobb felé törekvés. Ágnes ezek érdekében hozott döntéseket. A következő idézet is ezt az önállóságot tükrözi, amikor Ágnes egy barátjával együtt úgy döntött, hogy megpályáznak egy ösztöndíjat, hogy a középiskola után Budapesten továbbtanulhassanak:

„És akkor [név]-vel gondolkodtunk, hogy mit csináljunk. Hát mondom: »Megpróbáljuk. Hát, most mit csináljunk? – mondom – Te most itt maradsz az építkezésen? Én meg izé« --- Este

hatra meg hétre mentem dolgozni, hajnali háromig-négyig, ilyen kávézószerűségbe, meg minden. Itt a tél. A víkendházat se fűteni nem lehet, semmi. Testvéremék visszamennek suliba, ugye nekik még volt egy évük. Mondom: »Mit csináljunk? Hát, menjünk föl mi Pestre! Hát, megpróbáljuk!«"

Ágnes ezeket a döntéseket elbeszélésében mind történetek formájában idézi fel, ami azt mutatja, hogy fontos mérföldkőnek tekinti saját önálló döntéseit tanulmányairól.
Ágnes nevelődésébe olykor belépett egy-egy pillanatra egy-egy segítő (általában falujabeli ember), ám élettörténetében nem dominál a mások segítségére hagyatkozás. A történet sokkal inkább arról szól, miként volt képes a rosszakaró vagy közömbös emberek ellenére fennmaradni és előrejutni. Az élettörténetben uralkodó tematikus mező arról beszél, miként lett Ágnes autonóm, felnőtt ember, és miképpen győzte le a menekültségből és szülei hiányából fakadó nehézségeket. Ezt a tematikus mezőt Ágnes önmaga jellemzésében is alkalmazza:

„Én mindig dolgoztam, én mindig mentem, énnekem mindenért meg kellett küzdenem. És ilyenné váltál. Valószínűleg ilyen is vagyok -- mert máskülönben ---"

Az elbeszélt élettörténet kezdetén Ágnes is meghatározza származását. Ellentétben Ilonkával, aki szülőföldje, Kopács és az egykori közösség bemutatásával indít vagy Máriával, aki családja származását és saját nemzeti identitását határozza meg kiindulási pontként, Ágnes családját testvérei felsorolásával jellemzi.

„Nem tudom -- hárman vagyunk testvérek, (…). Én vagyok a legidősebb, két kisebb testvérem van. Az idősebbik, az másfél évvel fiatalabb, mint én. A legkisebb pedig hét évvel. Itt egy kicsit nagyobb korkülönbség van."

Ez az első információ, amelyet fontosnak tart elmondani önmagáról – ami megmutatja számunkra, hogy a testvéri kapcsolatok mennyire fontosak Ágnes életében. Annál is érdekesebb ez a bemutatás, mert Ágnes nem beszél szüleiről, nagyszüleiről. Elmarad az igen gyakori élettörténeti formula, amikor az elbeszélő élettörténete kezdetén elmondja apja, anyja foglalkozását, esetleg (nemzetiségi) származását. A szülők hiánya az egész elbeszélést uralja, nagyon kevés információt tudhatunk meg az ő tetteikről, érzéseikről, Ágneshez fűződő viszonyukról. Az, hogy Ágnes ilyen keveset beszél szüleiről, tükrözi azt a ki nem mondott traumát, amit neki a szülők nélküli felnőtté válás jelentett, menekültként Magyarországon. Ágnes nyíltan keveset beszél erről a traumáról, csupán egy-egy történetben sejteti. A szülők csak úgy jelennek meg, mint akik olykor bele-beleszólnak Ágnes és húgai életének

alakulásába. Először úgy találkozhatunk velük az élettörténetben, mint gyermekeik feje fölött, az ő sorsukról vitatkozó, veszekedő házaspárral.

„Apám nagyon nem akarta, hogy elmenjünk, a gyerekek. Akkor anyám meg nagyon akarta, hogy elmenjünk. Úgyhogy veszekedés volt napokig arról, hogy most elmenjenek-e a gyerekek."

Ágnes ezzel a drámai elbeszéléssel kapcsolatban nem beszéli el saját vagy testvérei viszonyulását a kérdéshez. Csupán a kényszerű döntés okát magyarázza részletesen: apja betegségét, amely meggátolta a szülőket abban, hogy ők is elmeneküljenek. A narratívában a szülők úgy jelennek meg, mint akik mindenhatóként döntenek gyermekeik sorsa felől, amelybe Ágnesnek nincsen semmi beleszólása. Ágnes ebben a szituációban még a döntés passzív elszenvedőjeként jelenik meg, amely egyáltalán nem lesz jellemző magyarországi menekült életére. Ezek a passzivitás-aktivitás, alávetettség-önrendelkezés ellentétpárok az elbeszélésben határozottan különválasztják Ágnes gyermeklétét a korai felnőtté válás időszakától. Ágnes igyekszik ésszerűen magyarázni szülei nehéz dilemmáját, ahelyett, hogy saját érzelmeiről beszélne. Ez az elhallgatás jellemzi narratíváját, amellyel finoman elkerül bármiféle kritikát vagy vádat szülei tettével kapcsolatban, hogy magára hagyták. Hogy ez a trauma mégis jelen van, leginkább a szülőkről való beszéd hiányában mutatkozik meg.
Később a szülők egy történetben jelennek meg: meglátogatják a gyerekeket Harkányban. A történet bevezetéseként azonban először most is a szülők hiányáról számol be, pontosabban az információhiányról a szülőkkel kapcsolatban.

„Addig nem is tudtunk a szüleinkről semmit! Azt se tudtunk, hogy mi van velük. Asszem ez így másfél évig volt, hogy abszolút nem tudtál róluk semmit. -- Semmit, semmit, semmit ---"

A szülők hiányának mértékét az elbeszélésben nem az érzelmi megnyilvánulások jelzik, hanem ennek a hiánynak a visszatérő jelzése, így a fenti idézetben a „semmit" kifejezés többszöri megismétlése. Ágnes nem beszél hosszan arról sem, hogy mit jelentett számára újra találkozni a szülőkkel. Ám a viszontlátás emlékét nagyon pontosan, mozzanatról mozzanatra vissza tudja idézni.

„És akkor tudom, hogy ott dolgoztunk a fürdőbe, és így mentem ki, és még tudom, hogy így öntöttem ki valamit. Most már mi volt az, már nem tudom. És így tudom, hogy mondja: »Jaj, Ágikám…« És nézem és nézem. Milyen két ember jön ott? Az egyik mankóval. És anyám meg apám."

Ágnes hosszan írja le saját tevékenységét, amely közben megpillantja szüleit. A távolság közte és szülei között olyan nagy már, hogy elsőre föl sem ismeri őket. Az elbeszélés nem katartikus, nem számol be nagy ölelésekről, sőt tulajdonképpen semmit nem tudunk meg a találkozás történetének folytatására. Ágnes azt már nem tartja fontosnak elmondani élettörténetében, hogyan reagált szülei megjelenésére, miről beszélgettek, milyen híreket hoztak Kopácsról. A történet központi mondanivalója nem is a találkozás, hanem a korábbi nem-találkozás hangsúlyozása. Ez a történet folytatásából és összegzéséből is kiderül:

„Mondom, ez így másfél évre rá, hogy semmit nem tudtunk róluk."

Az élettörténetben egy másik történet is szól a szülők hiányának problémájáról. Ez a történet a tanulmányokról szóló narratív szálhoz tartozik, Ágnes érettségi vizsgájáról számol be benne. Ám valójában nem a sikeres, kitűnő érettségi vizsga a történet fő mondanivalója, hanem a szülők hiányáról szól.

„Az is olyan, tudod? Mindenkinek ott voltak a szülei, meg mit tudom én, ez is olyan -- Te meg leérettségizel, és akkor kitűnősre érettségizel. És akkor nézel: mindenki elment. Nem tudom, elmentek haza, vagy elmentek vacsorázni, vagy akármi. És akkor te mész be egyedül a kollégiumba, hogy leérettségiztél. Na, mindegy. Erre emlékszem nagyon. Hogy az érettségi az nagyon, akkor volt először, tudod, kicsit ilyen rossz érzésed, hogy most még azt sem tudod senkinek mondani, hogy na, most kitűnősre érettségiztél, vagy akármi."

A menekültségének teljes időszakát megpecsételő negatív élmény, elbeszélésének tematikus mezője – az, hogy szülei magára hagyták, és egyedül kell boldogulnia egy idegen környezetben – nem fogalmazódik meg közvetlenül, hanem csak „egy kicsit ilyen rossz érzés"-ként kerül be abba a narratívába, amely a teljesítményeiről, tűrésképességéről és önállóságáról szól.

A szülők és a családi támogatás hiánya mellett Ágnes élettörténetében folyamatosan reflektál azokra az anyagi, fizikai hiányosságokra is, amelyek jellemezték menekültségének időszakát, és amelyből folyamatosan, aktívan próbált kitörni. Ezek a konkrét, hiányzó javakról szóló történetek írják le azt, miként érezte magát Ágnes ebben az életszituációban. A hiányok nagyon is megfoghatók: az elegendő, jó minőségű élelem hiánya, a megfelelő ruházat hiánya, a jó lakáskörülmények hiánya. Ágnes ezeken a hiányokon keresztül fogalmazza meg érzéseit is. A következő idézet például a kollégiumi körülményekről szól:

„Tehát ott voltunk szünetbe is. Akkor kikapcsolták a fűtést, akkor kikapcsolták a meleg vizet, mert hát ránk ugye nem fűtenek. Tudod, amikor ilyen nagy hidegekbe, hideg vízben zuhanyozni télen. Akkor futottunk be a zuhanyzó alá, akkor ordítottunk, akkor jöttünk ki!"

A történetben benne van Ágnes afeletti keserűsége is, hogy kiszolgáltatott fiatalként és menekültként nem tehet semmit az ellen, ha mások (T/3, ti. a kollégium vezetősége) nem biztosítják számukra a megfelelő lakhatási körülményeket, el kell tűrnie ezeket a helyzeteket. Ezt erősíti meg a történethez fűzött magyarázat is:

„Ha ezt most, ha belegondolsz, hogy 30-33 évesen, szerintem ilyet nem tudna elviselni az ember! De persze akkor más eszed is van, akkor dolgozol, akkor már valami van mögötted. Gyerekként, most? Se egy rendes munkahelyet nem találsz. Ez minden ilyen iskola, tudod, ahol átvágnak, meg megtanulod a dolgokat, meg satöbbi, satöbbi."

Ágnes élettörténetében árnyékként van szinte állandóan jelen nagyobbik húga, aki Ágnes aktivitását passzívan visszatükrözi. Ágnes dönt, lép, határoz, húga pedig követi ebben. Ezt a páros szerepet, amely Ágnes élettörténetében kirajzolódik, nem csupán az aktív-passzív párral írhatjuk le, hanem az anya-lánya szerepkettőssel is. Bár Ágnes élettörténetében nem fogalmazza meg nyíltan ezt a szerepfelosztást, abban, ahogy irányítja húga életét, tanulmányait és felelősséget vállal érte, ezt az anyai szerepet beszéli el. Kettősük egyben dac- és védszövetséget is jelent a menekülteket megalázó magyarországiakkal szemben. Kapcsolatuk fontossága abban is megjelenik, hogy gyakran többes szám első személyben beszél élete eseményeiről. Így például a következő kis elbeszélésekben:

„(…) Túró Rudit, meg mit tudom én, ilyen hülyeségeket vásároltunk. És akkor annyi, hogy volt a hétvégére valami hideg kaján. Meg akkor valamennyi zsebpénz --- Akkor tudom, hogy vettünk a harkányi piacon valami kabátokat, valami kínai, nem tudom én ---"

„Na, akkor átmentünk oda. Akkor ott is kollégisták voltunk."

Ebbe a szoros kötelékbe olykor belépnek a szintén Magyarországon tartózkodó, kopácsi unokatestvérek és barátok is, akikkel közösen igyekeztek boldogulni. Ezek a hasonló korú és azonos szituációban lévő fiatalok az élettörténet tanúsága szerint külön csoportot alkottak a menekültek között, hiszen nemcsak Ágneséknek kellett szülők nélkül élniük Magyarországon. Idősebbik húgával való kapcsolata Budapesten kezdett lazulni, amikor az egy év korkülönbségből adódóan más-más intézményekben tanultak. Ezt az elszakítottságot Ágnes nehezen is viselte, hiszen voltaképpen húga jelentette neki a családot, így még erősebb volt hiányérzete.

„Akkor volt a legrosszabb. Akkor egyedül is voltam - meg szülőkről se annyira. Meg akkor a húgom se volt velem. Akkor Pesten."

Ágnes ugyan később még Budapesten is befolyásolta húga továbbtanulását, de húga már nem követte őt mindenhova – így Angliába sem, noha Ágnes igyekezett meggyőzni őt erről. Az erről szóló történetből még ma is érződik Ágnes elégedetlensége amiatt, hogy húga más életstratégiát választott.

„A hülye húgom is ült az ágyon, akkor ette a káposztát -- Savanyú káposztát tett a zsemlébe, és akkor azt ette, minthogy megerőltette volna magát. Mondtam: »Menjünk ki Angliába!« Hogy ő is jöjjön ki Angliába velem. Ő hova? Ő Londonba nem megy! Hát, mondom: »Figyelj! Legalább keresünk -- ha már nem lehetünk egy család, de valahol a közelbe legyünk.« Á, szó sem lehet róla, ő nem!"

A testvérek hazatérésüket ugyan együtt határozták el, ám Kopácson már külön utakat kezdtek járni. Ágnes a munkában igyekezett boldogulni, megtalálta hivatását, húga viszont férjhez ment, és gyereket szült. Ez az eltérő életút, a családi szféra előtérbe helyezése a karrierhez képest, szintén nem talált igazán megértésre Ágnesnél.

„Mai napig nincs meg neki a nyelvvizsgája, úgyhogy még föl sem vehette a diplomáját. De férjhez ment, van neki egy gyereke. Hát, mondom: »Te ezt akartad, hát most« -- Ez is jó, csak ennek is lehetett volna meg a saját ideje, de mindegy."

Ágnes elégedetlenül reagál húga saját, az övétől különváló életútjára – vajon azért, mert nem tükrözi vissza továbbra is az ő értékrendjét? Vagy azért, mert lazább lett a közöttük lévő szoros kapcsolat, a szerepkettős?
Kisebbik testvérével másként alakult a kapcsolata, róla nem volt ugyanígy képes gondoskodni a menekültségben. Ágnes elbeszélése szerint ő döntötte el, hogy visszaküldi a kislányt a szülőkhöz, a háborús övezetbe.

„És akkor mi kaptunk helyet a kollégiumban. De a kicsit nem vihettük el. És a M. nénivel, tudod --- Már akkor is idős volt. (…)Tehát akkor is már idősebb volt. Akkor nem nagyon, tudod, nem hagyhattad ott az öregasszonyra. Akkor fölhívtuk anyámékat. És akkor elvittük a határhoz. Valami Harkánytól, valami ismerőst --- valami bosnyákok voltak -- Annak megfizettem, a srácnak, és akkor levittük Hercegszántóra, a határra. Anyám, meg apám meg eljöttek érte. És akkor ő átsétált a határon, és akkor őt hazahozták."

Döntését racionálisan, a körülményekkel magyarázza, nem mutatkozik meg az elbeszélésben, hogy emiatt lelkiismeret-furdalása lenne. Ugyanakkor feltételezhető, hogy Ágnes nagyon is

traumaként élte meg ezt az általa meghozott döntést, hiszen legidősebb testvérként neki kellett felelősséget vállalnia mindkét húgáért. A kisebbik testvér hazaküldése azt jelentette, hogy nem tud megfelelni ezeknek az elvárásoknak, nem tudja betölteni a gondoskodó felnőtt szerepét. Az ebből fakadó lelkiismeret-furdalás abban is megmutatkozik, hogy hazatérése után kisebbik húga sorsát igyekszik aktívan egyengetni. Miután másik húga már önállóan döntött életéről, ekkor a kisebbik testvére tanulmányait vette a kezébe – ő intézte el, hogy Budapestre kerüljön. Végül azonban egy kicsit benne is csalódnia kellett, mert szintén nem tükrözte vissza az ő életútját. Ez elsősorban abban ölt testet, hogy a kishúga nem olyan lelkesedéssel élte meg a pesti éveket, mint ő tette.

„De meg nekik nem is olyan érdekes azért! Én mondtam, hogy: »Jézusmária!« Fönn voltunk Pesten, mi minden héten bulizni jártunk! A nem tudom én… Ki a Szigetre! Nem voltak még a Szigeten! Hát, kint voltunk a Szigeten! Minden Szigeten ott voltunk!”

Az elbeszélésben Ágnes a kemény, céltudatos nő képét rajzolja meg magáról – ennek a képnek ellenpólusait jelentik a testvérek, akik nem olyan ambiciózusak, mint ő, határozatlanok, gyámolításra szorulnak.[110]

Ágnes élettörténetében fontosnak tartja, hogy jellemezze azokat az embereket, akik körülvették őt a menekültség időszakában. Ezeket az embereket két fő csoportra osztja: a magyarországi magyarokra, akiknek a többsége ellenségesen viszonyult a menekültekhez; és a menekültek csoportjára, akik segítették egymást. Ebből az utóbbi csoportból kiemelkedik az őt körülvevő fiatalok csoportja, akikkel együtt töltötte a tanéveket és a szüneteket. A magyarországi magyarokkal kapcsolatos negatív tapasztalatai nemcsak azért képezik az élettörténeti elbeszélés részét, mert saját anyaországában fogadták ellenszenvvel, hanem mert emberi méltóságában sértették meg.

„Volt az (…) matektanár. Érted, átnézett! Átnézett! Mintha ott se lettünk volna! (…) Minthogyha ott se lettünk volna! Ott kellett ülnünk az első padba, de totál átnézett rajtunk!

---

[110] Bár Ágnes élettörténeti elbeszélésének nem része, de ellenpontként röviden szeretnék reflektálni a háború elején hazatért kisebbik testvérével készített narratív biográfiai interjúra. A két interjút akár párhuzamosan is lehetne elemezni, mivel Ágnes testvére szintén a tanulmányai mentén építi fel élettörténetét, azonban nála ez a keret arra szolgál, hogy a háború közvetlen megtapasztalásának emlékeit kifejezze. Az ő számára ez a keretnarratíva nagyon fontos mankót jelent az elbeszéléshez, mivel közben olyan traumatikus emlékek kerülhetnek az elbeszélés szintjére, amelyek az emlékezetközösségben tabuvá váltak, a passzív felejtésbe süllyedtek. Míg Ágnesnél a tanulmányok bemutatása mentén kirajzolódik egy kép a menekültek életéről, amely elbeszélhető, addig testvére csak töredékes és egymástól elhatárolt történeteket tud sorolni életének abból a szakaszából, amely a délszláv háború időszakára esik.

Mintha üvegből lettünk volna! Nem is léteztünk a számára. Abszolút ilyen lenézően, lekezelően. De tanárok is mind! Nagyon! Nagyon!"

Bár Ágnes általánosságban a menekültekkel szembeni ellenszenv megtapasztalásáról beszél, a történetek szintjén mégis a kivételek kerülnek előtérbe. Így, Ilonkához hasonlóan, az ő elbeszélésében is tetten érhető a „Gonosz normalizációja" (Dan Bar-Ont idézi Erős Ferenc, 2001: 117), noha Ágnes „csak" verbális agressziót szenvedett el. Íme erre két példa az interjúból:

„De így nem emlékszek rá, hogy másik, akik így nagyon rendesek. --- Voltak olyanok, akinek úgy közömbös. Meg a rosszindulatúak. Tehát olyan, aki úgy rohant volna nekünk segíteni. -- Hát, jól van volt a [településnév]-i lelkésznő, meg a [településnév]-i lelkésznő. Azok ilyen rendesebbek voltak. Meg, hogyha volt csomag, vagy valami, akkor mindig szóltak. Tehát az igen."

„Voltak, a [név] meg az [név] -- Amikor Mohácson voltunk, mi bent maradtunk a koleszban, ők kimentek. Mert őket elvitte egy mohácsi fogorvos. A nő. A férje nem tudom micsoda. Ők kint laktak ott Mohács mellett, a hegyoldalba, Szekszárd felé. De mivel nekik volt két fiúk, és akkor ők nem akartak lányokat, hanem akkor fiúk. Na, akkor úgy a [név] meg az [név] Ők elvitték őket két hétig, amíg szünet volt, addig kint voltak. (…) Jól van, volt egy-két ilyen rendes. Nem mondom azt, hogy mindenki rosszindulatú volt."

Ezzel szemben a kopácsi közösséget, amelyből eljött a háború kezdetén, és amelybe visszatért, magyarországi menekültsége alatt is saját közösségének tekintette. A kopácsi menekültek társasága jelentette számára azt a szociális hálót, amely mégiscsak némi segítséget jelentett neki, annak ellenére, hogy a narratíva szerint legtöbb dolgát egyedül kellett intéznie és megoldania.

„Mondom, azért ez egy kiscsalád az egész. Tudod, egy faluból elmentek, és akármennyire szétszéledve - Meg hát szilveszterre -- Dombay-tónál voltak sokan kopácsiak, akkor a Dombay-tóra mentünk szilveszterezni. Akkor Harkányba kibéreltek egy - Akkor mindenki - Akkor, akik Eszéken voltak, akik fönn voltunk Pesten, akik itthon [Harkányban] voltak, mind ott szilvesztereztünk -- Úgyhogy azért ezek a kapcsolatok -"

Végül Ágnes esetében is, mint a legtöbb menekültnél, a saját közössége utáni vágy volt az ami miatt visszatért a háború után a Drávaszögbe, Kopácsra. Ágnes a főnarratívában nem beszél arról, hogy hiányozna neki a közösség. Csak a hiány kifejeződése utal erre a vágyára. A főnarratívában önmagáról rajzolt kép (céltudatos, önálló fiatal lány) nem is utal ilyen

jellegű kívánságra. Sőt, kifejezetten elutasítja a hazatérés lehetőségét. Hogy ez a kérdés mégis mennyire foglalkoztatta, megmutatkozik abban, hogy első, egynapos hazalátogatásáról egyetlen történetet mesél el, amikor a rokonok körében felmerül a hazaköltözés kérdése.

„És tudom, amikor először hazajöttem - Tudom, hogy itt voltak Laskóról a nagyszüleim, és itt meg volt terítve -- És akkor: »Jaj, lányok, mikor jöttök haza?« És én mondtam: »Én nem jövök haza! Fene, aki haza akar jönni!« És akkor tudom, hogy mindenki le volt döbbenve, meg meg volt sértődve, hogy én nem akarok ide hazajönni. Mondom: »Én aztán dehogy akarok hazajönni!« Akkor jó volt úgy Pesten, én elvoltam."

Az, hogy Ágnes csupán ezt az egy történetet mesélte el hazalátogatásáról, annál is érdekesebb, mert más menekültek elbeszélésében ez az első, egynapos kirándulás hatévnyi távollét után nagyon katartikus emlékként jelenik meg, melyről hosszan és részletesen mesélnek. Ágnes ennek az emléknek az elbeszélésében is kerüli a szülőkhöz, a szülőfaluhoz való viszonyának kifejezését. A szülők meg sem jelennek a történetben, noha nyilván jelen voltak az ebéden. Helyettük Ágnes a laskói nagyszülőkkel vitatkozik.
Így ebben a narratívában egy nehezen magyarázható fordulatként jelenítődik meg a hazatelepülés.

„És a mai napig sokáig gondolkodtam rajta, hogy miért jöttem haza. De, szerintem még mindig nem tudom. Valami olyan is lehetett benne, tudod, hogy sok hányattatás--"

Ágnes számára azért is nehezen elbeszélhető és magyarázható ez a döntés, mert ez rombolja az elbeszélésben önmagáról felépített énazonosságát. A visszatéréssel újra visszakerül a szülői házba, felnőtt nőként a gyermek státusba. Eddig kiharcolt önállóságát újra vissza kell nyernie.

„16 éves koromtól 25 éves koromig. 24 elmúltam -- pont az a gyermekkor --- Eleve, hogy ott szocializálódtál Magyarországon. Tehát az az egész, tudod - az a mentalitás, meg mit tudom én -- És utána is visszajönni, visszaszokni --"

A Drávaszögben uralkodó háború utáni körülmények pedig párhuzamba állíthatók azzal a szituációval, amibe menekültként került. Tehát egzisztenciális jóllétét is újra meg kell teremtenie.
„Másik az, hogy 24-25 évesen visszajössz, és akkor nincsenek meg azok a lehetőségeid, mint egy friss diplomásnak. Érted, hogy én most 25 évesen, érted, nem tudom, a diplomájával a kezében, nyelveket beszél, és akkor beleveti magát a munkába --- Hát, itt vethetted magadat, amibe akartál! Halat pucolhattál - Meg maximum biciklivel elmehettél a hóba át a szomszéd faluba, a boltba, hogy egyáltalán vegyél akármit. Mert még kenyér se volt. Föl kellett íratni."

Ám míg a főnarratíva által felépített tematikus mezőben nem magyarázható a hazatérés, addig a narratív visszakérdezés szakaszában Ágnes képes megfogalmazni a visszaköltözés hátterében álló motivációt:

„Tehát azért ez - nem arról van szó, hogy itt milyen jó, vagy valami. De hogyha neked szükséged van valamire, és fölhívod a húgodat, vagy a sógorodat, vagy az unokatestvéredet, vagy anyádat, vagy apádat -- (…) Meg hogy egyáltalán a közösség mennyire fontos."

Ez a motiváció nem más, mint annak a hiánynak (a szülők, a család, a közösség hiányának) a betöltése, amelynek elbeszélése végig jelen van a felszín alatt a főnarratívában, és ami Ágnes számára a traumatikus élmény a menekültségben.

4.3.4. A rekonstruált életút és az elbeszélt élettörténet összevetése

Ágnes életútjában a Magyarországra menekültek egy külön típusa jelenik meg: a gyermek státusban, szülők nélkül élő menekülteké. Ágnes esete nem egyedi, de mindenképpen egy kisebb csoportot képvisel, miután a legtöbb menekült gyermek szüleivel együtt érkezett Magyarországra. Ebből a speciális helyzetből adódik, hogy Ágnes inkább hasonlóan élte meg a menekültség időszakát, mint a Magyarországra került felnőttek, hiszen neki is saját magáról (sőt testvéréről is) kellett gondoskodnia. Így motivációi is tipikusak, melyek más felnőtt menekülteknél megjelennek: kikerülni a megalázó egzisztenciális és szociális helyzetből és megteremteni egy jobb életminőséget. Míg a felnőtt menekültek élettörténetében ezek a motivációk a munka- és pénzszerzés körül jelennek meg, addig Ágnes esetében ez a tanulmányok egyengetése és az ösztöndíjak megszerzése körül zajlik.

Más hazatérő menekültektől eltérően Ágnes elbeszélésében a hazatérés nem egy állandó vágyként vagy célként fogalmazódik meg, hanem az élettörténet egy megmagyarázhatatlan fordulata lesz. Ez a narratívában felépített tematikus mező (miként lett önálló, független felnőtt Magyarországon, és hogyan birkózott meg egyedül a menekültségből adódó nehézségekkel) és a hazatérésből következő megváltozott élethelyzet (újra a család kötelékében) összeférhetetlenségéből adódik. Ágnes elbeszélésének nagy tétje, hogy miként tudja elmondani és mégis elhallgatni azt a traumát, amit számára a szülőktől, a családtól való hirtelen elszakadás és annak összes következménye, legfőképpen a szinte azonnali felnőtté válás jelentett. Ez a trauma mint egy állandó hiányérzet jelenik meg elbeszélésében a tanulmányok mint kronologikus keret követésének segítségével.

4.4. Egy letelepedett menekült élettörténete: Mária[111]

4.4.1. A rekonstruált életút bemutatása

Mária megélt életútja mind magánéletét, mind karrierjét tekintve fordulatokban meglehetősen gazdag. Ennek okát részben kereshetjük a délszláv háborúban, amely fiatal felnőttként menekülésre és újrakezdésre késztette. Másrészt azonban Mária aktív, agilis természete is hozzájárul ehhez a változatossághoz. Életútját azért választottam példaként, mert egy olyan magyarországi menekült élettörténetét ismerhetjük meg általa, ami a menekültségből történő kiemelkedés módját jól illusztrálja. Egyben pedig a háborús Drávaszögről is többet megtudhatunk Mária nem mindennapi életútját követve.

Mária 1964-ben született, és német apa és horvát anya egyetlen gyermekeként nőtt fel Kopácson. Mária családja nem tősgyökeres kopácsi. Édesanyja egy Sziszek (Sisak) környéki horvát faluból érkezett a Drávaszögbe. A német származású édesapa a második világháború után egy a partizánok által létrehozott lágerben töltötte gyermekéveit. Innen szabadulva jött a szintén lágert megjárt német nagymamával Kopácsra. Bár ezek az események jóval Mária születése előtt történtek, a lágertörténetek áthagyományozódtak a generációkon keresztül. Így hallhattuk őket Máriától is, akinek ezek a történetek megélt életútjának részévé váltak. Ugyanúgy, mint a leszármazás tudása, melyből következően Mária hármas magyar-horvát-német identitásról vall. Mária gyermekkorában mindhárom nyelvet megtanulta, és ma is anyanyelvi szinten beszéli őket.

Tanulmányait Mária magyar nyelven kezdte a kopácsi, majd a szomszédos laskói általános iskolában. Az általános iskolában különösen a nyelvek és az irodalom iránt érdeklődött. Tehetségét tanárai felismerték, önképzőkörbe, szavaló- és más irodalmi versenyekre járatták. A versenyek révén utazásokon is részt vehetett, ami a ’70-es évek Jugoszláviájában különleges élménynek számított egy falusi kislány számára. A magyar nyelv és irodalom iránti érdeklődése ellenére horvát tannyelvű gimnáziumba íratták Eszékre, talán mert ebben az időben a Drávaszögben magyar nyelvű gimnázium nem, csak szakközépiskola működött. A gimnáziumban horvát nyelven is jó tanuló volt, kitűnő bizonyítványa miatt felmentést kapott az érettségi vizsga alól is.

Mária az érettségi napján ment férjhez egy kopácsi magyar fiatalemberhez. Kopácson telepedtek le, két gyermekük született a ’80-as évek derekán. Mária csak a gyerekek születése

[111] Az interjúalany (saját kérésére) eredeti nevével szerepel.

után kezdett el egyetemre járni, követve korábbi érdeklődését magyar nyelv és irodalom szakra jelentkezett Újvidékre (Novi Sad).

Közben 1986-tól a horvátországi magyarok hetilapjának, a Magyar Képes Újságnak újságírója lett. Elkezdődött karrierje a magyar nyelvű médiában, később a Horvátországi Magyar Rádió és a televízió magyar adásának is munkatársa lett. Mária a kopácsi közösségben is aktívan tevékenykedett: a falubeliekkel együtt megalapította az Arany János Kultúregyesületet, amely a mai napig működik Kopácson. Az egyesület égisze alatt kórust és zenekart szerveztek, szavalatokat, színdarabokat adtak elő, sokfelé utaztak fellépésre, egyben pedig magyar identitáspolitikai és nyelvmegtartó tevékenységet is kifejtettek. Mária újságírói és kultúregyesületi munkája révén bekerült a pélmonostori járási tanácsba, ami ebben az időben csak kevés női tagot számlált.

1991-ben, amikor kitört a háború, Mária tehát kétgyermekes anya, újságíró, járási politikus és a helyi kulturális élet szervezője volt. Ezt az aktív közéleti tevékenységet szakították félbe az események. A konfliktus eszkalálódásáról Mária újságíróként és a járási tanács tagjaként hamarabb tudomást szerzett, mint általában a kopácsi emberek, ám először csak gyermekeit és a nagymamáját küldte Magyarországra, egy kis nyaralásra a Balatonhoz. Ő és férje nem szándékoztak elmenekülni Kopácsról. Ám miközben gyermekeikért mentek Magyarországra, hogy hazahozzák őket, a Jugoszláv Néphadsereg bevonult a Drávaszögbe. Így az egész család Magyarországon maradt, Mária édesanyját kivéve, aki nem volt hajlandó elhagyni otthonát, noha horvátként különösen veszélyben volt. A váratlan fordulat következtében Mária és családja csupán kevés holmival kezdhették el magyarországi életüket. Először egy magyar családnál kaptak szállást, ám itt túl sokan voltak egy fedél alatt, így hamarosan új, ideiglenes otthon után néztek. Rövid ideig Harkányban béreltek egy víkendházat, ahogy sok más menekült is ezt a megoldást választotta. Majd Máriának összeköttetései és újságírói presztízse révén sikerült elintéznie, hogy helyet kapjanak a sikondai alkotóházban. Itt éltek 1991 és 1992 között.

Közben munkáját sem adta fel, menekült kollégáival együtt továbbírták a Magyar Képes Újságot – hol Magyarországon, hol pedig Eszéken (Osijek), ahova Mária az ostromállapotok ellenére rendszeresen utazott. 1992-ben Mária újból politikai tevékenységbe bonyolódott: elvállalta a horvátországi Baranja megye ideiglenes, horvátországi területen létrehozott járásának kormánybiztos-helyettesi posztját. E nem veszélytelen feladat végül több tragikus eseményt okozott életében. Egyrészt őmaga állandó életveszélynek nézett elébe, mivel a szerbek „fekete listájára” került. Másrészt pedig egy megtévesztés áldozata lett, melynek következtében horvátországi területre hívott barátait és férjét kényszersorozták a Horvát

Nemzeti Gárdába. Bár a besorozottak közül nem halt meg senki a harctéren, Mária számára mégis nagy traumát és lelkiismeret-furdalást okozott tévedése. Az eset következtében lemondott kormánybiztos-helyettesi tisztségéről, és újra a Magyar Képes Újság újságírójaként dolgozott.

1993-ban újból költöztek: ezúttal Pécsre, albérletbe, hogy idősebb gyermeke pécsi iskolába járhasson. Szintén ebben az évben úgy határoztak, letelepedési engedélyért folyamodnak Magyarországon. Ehhez Máriának magyarországi munkahelyet kellett felmutatnia. Ennek érdekében először a Magyar Televízió külsős munkatársa lett, majd amikor tudomást szerzett arról, hogy a Magyar Rádió pécsi stúdiójában üresedés van a német szerkesztőségben, jelentkezett erre az állásra. Így lett a német nemzetiségi adásoknak a hallgatók körében népszerű riportere a ’90-es évek közepén. Rádiós és televíziós munkái mellett tolmácsként vállalt feladatot az ENSZ békefenntartó katonái számára. Célja elsősorban a család menekültség miatti rossz anyagi helyzetének rendezése volt, ennek érdekében ragadott meg minden munkalehetőséget. A gyerekekre közben főleg nagymamája vigyázott.

Az 1996-os év sok változást hozott mind munkájában, mind magánéletében. Ebben az évben kezdte el forgatni „Via dolorosa” című dokumentumfilmjét, amely a megszállt Drávaszög helyzetéről és a menekültek első hazalátogatásairól szól. A dokumentumfilm lehetőséget adott számára, hogy beléphessen az elzárt Drávaszögbe, és így hazatérhessen Kopácsra, és újra láthassa édesanyját. Szintén ebben az évben életmentő műtétet hajtottak végre rajta, amely életének újragondolására sarkallta. Ennek következtében elvált férjétől, gyermekei vele maradtak. 1997-ben nagymamája visszatelepült Kopácsra, így újra kellett szerveznie családi életét. A következő években egyik munkatársával élt élettársi kapcsolatban, majd házasságban.

Dokumentumfilmje nagy sikert aratott mind Magyarországon, mind nemzetközi színtéren (a krakkói filmfesztiválon díjat nyert). Szintén a dokumentumfilm forgatása tette lehetővé, hogy az ENSZ békefenntartóinak a segítségével és felügyeletével megszervezze, hogy 1997-ben először egy kisbusznyi kopácsi menekült látogathasson haza otthonmaradt szeretteihez. Ez a lépés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megindulhasson a menekültek hazalátogatása és végleges hazatérése.

Mária a későbbiekben is igyekezett támogatni a drávaszögi újjáépítést. A Lions Club tagjaiként iskolabútorokat vittek a Drávaszögbe, élettársával együtt pedig a horvátországi magyar adás újraindítását segítették. Mindazonáltal Mária úgy döntött, hogy nem települ vissza Kopácsra, hanem Magyarországon marad. Ekkor már egy Pécs közeli faluban élt saját családi házában, gyermekei pedig Pécsett jártak iskolába. Mária időközben a Magyar

Televízió Pécsi Körzeti Stúdiójának vezetője lett, ahonnan 2001-ben távozott, mivel a pénzügyi botrányokban nem kívánt részt vállalni.

Karrierje ekkor váratlan fordulatot vett, mert nem a médiában helyezkedett el, hanem egy jól menő baranyai vállalat kommunikációs igazgatója lett. Feladatköréhez nemcsak egy baranyai, de egy horvátországi és egy boszniai gyár is tartozott, így ismét jól tudta kamatoztatni nyelvtudását és helyismeretét. Sikeres munkáját addig végezte, amíg a vállalat fel nem kérte egy magasabb pozícióra, amely azonban költözködéssel járt volna együtt. Mária nem vállalta az újabb költözést, amivel egyben még távolabb került volna Kopácstól és az édesanyjától. Egy rövid ideig tovább dolgozott külsősként a vállalatnak, de közben elvégzett egy bróker tanfolyamot. Jelenleg egy brókercég irodáját vezeti Pécsett, elégedett munkájával. Továbbra is Pécs közelében él, bár most már egyedül. Gyermekei egyetemet végeztek. Kopácsra igyekszik minél gyakrabban hazalátogatni, noha már inkább vendégként megy.

Az áttekintett megélt életútról elmondhatjuk, hogy Máriától sok adatot tudhattunk meg nevelődéséről és szakmai, közéleti, valamint politikai karrierjéről. Mária élettörténetében a délszláv háború tapasztalata a felnőttkorhoz kapcsolódik, és így nem gyermekkorát (amint az Ágnes esetében történt), hanem felnőttkori életét, karrierjének addigi haladási irányát zavarja meg és teremt egy átmeneti állapotot, melyből csak egy újonnan kialakított életstratégiával lehet továbblépni. A karrier részletes leírásából képet kaphatunk erről az életstratégiáról és a menekültségből való kiemelkedés lépéseiről. Sokkal kevesebb adat áll azonban rendelkezésünkre a magánéletével kapcsolatban. Ennek okaira a narratíva elemzése során próbálok választ adni.

4.4.2. Az interjúkészítés szituációja és kontextusa

Máriához akkor jutottam el kutatásom során, amikor már kopácsi terepmunkám legintenzívebb időszakát befejeztem, és Magyarországon igyekeztem felkutatni olyan Kopácsról származó menekülteket, akik nem tértek vissza szülőföldjükre, hanem letelepedtek az országban. Mária filmjét már korábban is ismertem, hiszen kopácsi terepmunkám alatt több interjúalanyom is beszámolt a filmhez való kötődéseiről.[112] Először mégsem Máriához jutottam el, hanem egyik gyermekéhez, aki ekkor a Pécsi Tudományegyetem hallgatója volt, így találkoztunk. Vele is készült egy interjú, ám a részletes bemutatásra mégis inkább édesanyja élettörténetét választottam, hiszen gyermeke csak négy éves volt a Kopácsról való távozáskor. Mária egy telefonbeszélgetés után azonnal hajlandónak mutatkozott az

[112] Sok olyan kopácsival interjúztam, akik szerepelnek a filmben.

élettörténeti interjúra – ekkor még nem tudtam, számára mennyire „szakmába vág” ez a felkérés. Így 2009 áprilisában létrejöhetett az interjú Mária családi házában, Pécs közelében. Mivel kerékpárral érkeztem az interjúra, úgy gondolom, ezzel kivívtam megbecsülését, hiszen a település kb. 25 km-re van Pécstől.[113] Rögtön megengedte, hogy tegeződjünk. A több órás interjúhoz először a teraszon foglaltunk helyet, majd a hűvösödő estében bevonultunk a konyhába, végül pedig a kisszobában kötöttünk ki, ahol Mária megmutatta féltve őrzött könyveit, kiadványait, a Magyar Képes Újság régi példányait. Ezekből jó párat kölcsön is kaptam tőle tanulmányozásra. Beszélgetésünk négyszemközt zajlott, csak az interjú vége felé, a narratív visszakérdezési szakaszban érkezett meg egyik gyermeke párjával együtt, de a szituációt felismerve nem zavartak sokáig.

Az interjús szituációban Mária nagyon hamar feltalálta magát. A kérést, hogy mesélje el az élettörténetét szinte azonnal megértette, csupán a kronológia iránt érdeklődött. *„Honnan kezdjem?”* Miután azonban megértette, hogy teljes szabadságot kap a narratíva alakítására, összeszedte gondolatait és könnyedén belekezdett élettörténetébe. Elbeszélése végig gördülékeny volt, igyekezett tartani magát a kronológiai sorrendhez és a kerek elbeszélésekhez, amelyet úgy tűnik, elvárásnak tekintett magával szemben. Amikor túlságosan előreszaladt egy-egy történetben, saját magát igazította helyre az időbeli sorrendnek megfelelően:

„-- Ööö hát életem egyik legmegrázóbb élménye volt, - mert --- Ez már kilencvenhárom volt, mondjuk. Tehát egy évvel később, mint, amiről most eredetileg beszélünk. Kilencvenkettőben voltam kormánybiztos. Csak akkor lezárom most ezt a történetet.”

Elbeszélésének ez a fajta rendezettsége egyrészt szakmájából is fakad, hiszen újságíróként és kommunikációs szakemberként is megkövetelte magától a pontos, szabatos fogalmazást és már nagy gyakorlata volt ebben. Szakértelmét igyekezett már az interjú legelején leszögezni:

„Hát, nekem a beszéd nem esik nehezemre. --- Szakmai ártalom, de -- igazából nem gond.”

Továbbá – amint megtudtam – életének egyes, fontosabb történeteit már korábban papírra vetette novellák vagy napló formájában. Nagy tervként említette, hogy a későbbiekben szeretné majd megírni saját élettörténetét gyermekei számára.

[113] Az interjút mindenképpen szerettem volna Mária otthonában elkészíteni, hogy nyugodt, meghitt körülmények között beszélgethessünk. Én azonban nem vezetek autót, ám szép időben annál szívesebben biciklizem.

„én a saját személyes - életutamról szóló történetet, a: megmeg ilyen családi kötődéseket, meg egy csomó mindent, amit így fontosnak tartok, azt egy ilyen - örökségként a gyerekeimre szeretném hagyni, írott formában is."

Mindebből sejthető tehát, hogy egy jól felkészült, jól fogalmazó elbeszélőtől hallhatjuk élettörténetét.

Mária az interjú végén úgy döntött, hogy élettörténete jelenjen meg saját neve alatt. Ahogy ő megfogalmazta:

„nincs mit szégyellnem ebben a történetben, és vállalom az életem meg a sorsom."

Mária kérését figyelembe véve úgy döntöttem, keresztnevét nem változtatom meg, ám mégsem fogom teljes nevén említeni őt és hozzátartozóit. Életútjának egyediségéből adódóan azok számára, akik kopácsi kötődésűek, illetve a pécsi média világában járatosak amúgy is azonnal felismerhető, ki az elbeszélő.

4.4.3. Az elbeszélt élettörténet narratív elemzése

Mária elbeszélt élettörténete néhány nagy kérdés körül forog, melyek egy része tudatos, más része tudatalatti és a részletes narratív biográfiai elemzés során fejthető fel. Ezek a kérdések mind egy tematikus mező köré szerveződnek. Gabrielle Rosenthal (1995: 130) írja saját interjúelemzései alapján, hogy ritka, amikor egy élettörténeti elbeszélés több tematikus mezőbe szerveződik, és ez esetben az elbeszélő ezeket a mezőket nagyon élesen igyekszik elkülöníteni egymástól – akár úgy, hogy két ülésben mondja el élettörténetét. A több tematikus mező alkalmazásának oka pedig általában valamilyen feldolgozatlan trauma. Mária élettörténetében ilyen törést nem tapasztalhatunk, bár kétségkívül neki is vannak traumatikus emlékei a háború időszakából (is), ám ezeket többféle módon (filmben, írásban, beszélgetésben) igyekezett tudatosan feldolgozni. Mária elbeszélésében a tematikus mezőt a következőképpen fogalmazhatjuk meg: lokális, drávaszögi identitását mutatja be, a drávaszögi közösségbe tartozását igazolja, annak ellenére, hogy eljött szülőföldjéről és nem is tért vissza. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik karriertörténetének részletes elmesélése is, mely azon túl, hogy a menekült státusból való kiemelkedést mutatja be, magyarázza azt is, mi volt az oka annak, hogy Magyarországon maradt. Karrierjének origójaként azonban mindig drávaszögi kitűnő neveltetése jelenik meg az élettörténetben.

Az élettörténeti elbeszélés mindig identitásteremtő beszédmód (Kovács, 2006: 41-42; Ricoeur, 2001). Ez különösen hangsúlyosan jelenik meg Mária élettörténetében, aki

elbeszélését nemzeti identitásának meghatározásával kezdi. Már az interjú legelején megjelenik a vázolt tematikus mező. Mária elsőként születésének helyszínét jelöli meg.

„Kopácson születtem. Egy akkor még nyolcszáz lelket számláló kis magyarlakta faluba. Ahol csak egy-két család volt ö más nemzetiségű. Horvát, szerb vagy - esetleg német."

Ez a megjelölés több szempontból is érdekes. Mária nem említi születésének idejét. Ennek oka nem puszta feledékenység, vagy életkorának direkt elhallgatása, hanem az, hogy a legfontosabb információ számára a helyszín, Kopács. Ez a kezdő mondat azonnal kijelöli a tematikus mezőt: erős lokális kötődését. Kopács olyannyira fontos számára, hogy ennek érdekében torzít is élettörténetén, hiszen valójában az eszéki kórházban született, így születési helyként hivatalosan Eszék városát kellene megjelölni. A folytatás is a lokális kötődést mutatja: Mária előbb a falut mutatja be, csak utána tér rá saját családja ismertetésére. Kopács megrajzolásában pedig a nemzetiségi viszonyokat emeli ki, amely saját nemzeti hovatartozásának kérdését is magában foglalja. Mivel a közösség magyar, Mária magyarnak is definiálja magát, de anyja után horvátnak, apja után pedig „svábnak" (németnek) ismeri el magát.

„Tehát édesanyám horvát, az apukám sváb. És magyar kis közösségbe pottyantam. Ebből kifolyólag világéletemben úgy éreztem, hogy nekem három identitásom van, mert soha nem tudtam igazán meghatározni, hogy én -- hova tartozom, melyik népcsoporthoz."

E hármas identitást Mária előnyként igyekszik bemutatni történetében: karrierje során nyelvtudását jól tudja kamatoztatni, hiszen mindhárom nyelvet anyanyelvi szinten beszéli. Nemzeti hovatartozás helyett pedig a drávaszögi identitásban találja meg önképét. E lokális identitást saját mentalitással is ruházza fel elbeszélésében, amelyet leginkább iskolai neveltetése kapcsán emel ki:

„Egyáltalán inkább azt mondanám, hogy drávaszögi mentalitásnak van itt külön jelentősége. Mert - lehet, hogy tudásban, lexikai tudásban kevesebbet tanultunk, mint valaki más egy városi iskolában, vagy ö más közösségben, de hogy erkölcsi tartást, hogy ö emberséget, hogy ö helyes útmutatást. Ezt minden bizonnyal megalapozták bennünk. És azt hiszem, hogy ezt aztán sokunk életében -- tényleg tudtuk bizonyítani, amikor, amikor=ugye egy=egy háború következtében menekültként ö talpra kellett állni, és szárnyakat bontani egy más országban. Kapcsolatok nélkül, segítség nélkül. És azért a drávaszögiek zöme megtalálta a helyét. És ugye kellő kitartó munkával elértek ezt=azt, amazt. Tehát talpra tudtunk állni."

Ennek a Mária által meghatározott drávaszögi mentalitásnak a lényege a szorgalom és a becsületesség. E két érték Mária elbeszélésében is minduntalan megjelenik, egész karriertörténete ennek a két értéknek a követésére van fűzi fel.

A karriertörténet a tanulmányok elbeszélésével kezdődik. Ezek közül nem az egyetemi vagy a középiskolai tanulmányokat emeli ki Mária, hanem az általános iskolait. Ennek oka, hogy elbeszélésében innen származtatja későbbi sikereit, és amint fentebb olvashattuk, mindezt a drávaszögi mentalitás (szorgalom és becsület) megtanulásában látja. E tanulási folyamat helyszíne a laskói magyar nyelvű általános iskola, ahol nyelvek és irodalom iránti szeretete is indult. Ehhez képest a gimnáziumról és az egyetemi évekről már csak egy-egy rövid tudósítás szintjén emlékezik meg. Hogy sikeresen végezte további iskoláit, szerinte a jó megalapozásnak köszönhető, mint ahogy későbbi eredményes munkái is.

A karriertörténethez képest a magánéleti események elbeszélése mindvégig háttérbe szorul az élettörténetben. Ez nem azt jelenti, hogy Mária tartózkodna attól, hogy az érzéseiről beszéljen, hiszen munkái (különösen a dokumentumfilm készítése) kapcsán hosszú evaluációkban számol be érzelmi világáról. A karriertörténet sokkal inkább az elbeszélő által kijelölt tematikus mező miatt áll előtérben, hiszen a szakmájában elért eredményein keresztül tudja megmutatni azt, milyen értékeket hozott magával drávaszögi neveltetése által és miként volt képes egyedül újraépíteni az életét menekültként. Ebbe a tematikus mezőbe nem igazán fér bele például a férfiakhoz fűződő viszonyának részletes taglalása. Érdekes, hogy a szerelmet mint témát olyannyira nem tekinti az élettörténeti elbeszélés részének, hogy esküvőjéről is csak néhány mondatban emlékezik meg, noha egy érdekes fejleménynek tűnik, hogy az érettségi napján ment férjhez.

„És a gimnáziumot közvetlenül elvégezve, nagy szerelemtől vezéreltetve, érettségi vizsga helyett, mert fel voltam mentve kitűnő tanulmányaim miatt, ehelyett azon a hétvégén én férjhez mentem.”

E rövid tudósításból is kitűnik, hogy esküvője akkor valóban fontos esemény volt az életében, ám a jelenből szemlélve – amiként az élettörténetek mindig a jelen pillanatából tekintve konstruálódnak – ez már korántsem olyan lényeges momentuma az életútnak. Állhatna itt egy hosszú epikus elbeszélés vagy egy (akár több) történet, ehelyett rövid tudósítást kapunk, az ezt követő evaluáció pedig már a későbbi válást vetíti előre.

„--- Amit ö --- hát nem bánok, mert ebből a házasságomból - később - persze született két remek gyerekem, akiket én nagyon szeretek. De a házasság azért, az nem bírta az idő próbáját.”

A két egymást követő kijelentés „férjhez mentem” – „nem bánok” arra utal, hogy Mária feltételezett egy másik lehetséges életutat, amelynek középpontjában tehetségének még nagyobb kibontakoztatása állt volna.

A férj az elbeszélésben nem tölt be aktív szerepet, csupán az olykor használt többes szám első személyű ragozásból következtethetünk jelenlétére. A férjről nem tudjuk meg, mit dolgozott, mit érzett menekültként, hogyan viszonyult a váláshoz. A döntéseket Mária hozza meg, és csak arról értesülünk, hogy ő Magyarországon milyen munkákkal tartotta fenn a családot – arról alig tesz említést, hogy a férj mit csinált eközben. Az elemzés során feltételezhetjük, hogy ennek oka a férjjel megromlott viszony, de az elbeszélés előrehaladásával azt láthatjuk, hogy hasonlóan keveset beszél második férjéről, akiről az sem derül ki egyértelműen, hogy férje volt-e vagy élettársa. Így valószínűsíthető, hogy ezek a szálak a Mária által kijelölt tematikus mezőbe nem férnek bele, illetve a tematikus mező által feltett kérdések annyira foglalkoztatják, hogy ezeknek rendeli alá az életút elmondását.

A háború előtti, felnőtt élet leírása egy külön életszakaszként jelenik meg az elbeszélésben. Ennek a periódusnak fontos helyszíne Kopács, illetve tágabb értelemben a Drávaszög, ahol Mária dolgozni kezdett. Elbeszélésének középpontjában szakmai, kulturális és politikai sikerei állnak. Mária szakmai és politikai előmenetelét az egész élettörténet során úgy mutatja be, mint a tehetségéből fakadó sorsszerű utat. A munkalehetőségek mindig őt találták meg, nem ő törtetett utánuk, viszont tudásáért és kompetenciáiért keményen megdolgozott, és ennek eredményeként juthatott előre. Erre a fajta elbeszélésmódra a következő példát hozhatjuk ebből az időszakból:

„A: részt vettem a falu --- vezetésében is ö:. Majd - az egyik választás során engem jelöltek ilyen falusi képviselőnek, ugye a járási - tanácsba. És a járási tanácsban pedig [halkan nevet] az egyik volt tanárom engem nevezett meg és ***jelölt*** *- az egyik tanács elnökének.”*

Erre az elbeszélésmódra a karriertörténettel kapcsolatban azért is érdemes odafigyelnünk, mert ezáltal nem egy „törtető, karrierista” nő élettörténete bontakozik ki előttünk, hanem egy olyan nőé, aki tehetsége és kitartó munkája által kerül mindig újabb és magasabb pozíciókba. Ez a tehetség pedig a drávaszögi neveltetésben gyökerezik, ami visszavezet az elbeszélés tematikus mezejébe.

Ennek az időszaknak az elbeszélése során a kopácsi közösségről is rajzot kapunk Máriától. Akárcsak Ilonkánál, Mária elbeszélésében is „aranykor”-ként ábrázolódik ez az időszak, amely leginkább a kopácsiak összetartásában és értékrendjében nyilvánul meg. Ez az

„aranykor” ellenpontot képez a jelennel, amelyben már a közösség sem ugyanaz. Ennek az életszakasznak a végét a háború hozta el.

„A: - És nyilván a háború minden ilyet elsodort, és átértékelődött az ember értékrendje. (…) Egy=egy világ tűnt el a háború kitörésével.”

A háború kitörésével egy újabb életszakasz kezdődik, amely nemcsak a kopácsi „aranykorszak” elmúltát jelenti, de Mária és családja számára egy teljesen új élethelyzetet is, mivel magyarországi menekültekként kell tovább folytatniuk életüket. Az elbeszélt élettörténetben ez a menekült státus nem tudatos döntés volt, így tehát nem jelenik meg a „menni vagy maradni?” dilemmája, mint Ilonkánál. Mária elbeszélése szerint a véletlen sodorja őket ebbe az élethelyzetbe.

„És ö gyakorl - Augusztus elején jöttünk át, már úgy a férjemmel, hogy a gyerekeket hazavisszük, mert indul a tanév. Emlékszem, vadonatúj bútort vásároltunk a iskoláskorú gyerekünknek. Nem is, soha nem is látta. (…) A bútorokat megvettük, berendeztük, de hazamenni már nem tudtunk, mert azon a hétvégén, amikor mi ide átjöttünk, és még elmentünk ö -- rokonokkal a Balatonra, -- azon a hétvégén bevonult a szerb hadsereg Baranyába.”

Az elbeszélés alapján úgy tűnik – bár Mária újságíróként és járási vezetőként sokkal jobban tisztában volt a konfliktus komolyságával – meg sem fordult a fejükben a Magyarországra menekülés. Ez a narratíva nemcsak a menekült státus meglepetésszerűségét hivatott bemutatni, de Mária ezzel egyben elhárítja magától a szülőföld elhagyásának tudatos aktusát, amelyet lehetne akár „gyávaságnak” is minősíteni. Erre a véletlenszerűségre erősít rá ellenpontként az a mellékelbeszélés, amelyben Mária mások tudatos menekülését írja le.

„És még aki tudott, az menekült, Bellyén [Bilje] keresztül Eszék felé, és aztán át Magyarországra.”

A Mária narratívája által kijelölt tematikus mezőben a menekült státusba való véletlen csöppenés fontos szerepet képez, hiszen Mária a drávaszögi közösség, a szülőföld felé szeretne elszámolni. Így el kell számolnia azzal is, hogy ő eljött onnan, amikor a legnagyobb volt a baj. Nem csupán a véletlen az, ami magyarázza tettét, de igyekszik bemutatni azt is, milyen aktív lépéseket tett a háború alatt a Drávaszög helyzetének javításáért. Ennek az aktív tevékenységnek részét képezi az, amikor még a konfliktus kezdetén, még Kopácson élve újságíróként próbálta védeni szülőföldjét. Majd később menekültként vállalta az utazásokat az ostrom alatt álló Eszékre, hogy továbbírják a horvátországi magyarok egyetlen hetilapját, a

Magyar Képes Újságot. Ennek a vállalkozásnak a veszélyességéről több történetben is megemlékezik, melyek közül csak egyet emelek ki, ami jól mutatja Mária vakmerőségét.

„Ö: - és hát a határon, amikor Drávaszabolcsnál - átléptük a határt, akkor ilyen padlógázzal közlekedtünk - hárman lányok. - A: a többiek meg más utakon. Merthogy a: - az akna süvítését nem lehet hallani a kocsiban. Tehát vagy - eltalál, vagy szerencsénk van. És ugye végig a Dráva mentén frontvonal volt, és a szerbek azért lőttek folyamatosan -- át."

Az, hogy a veszély vállalása konkrét történetekben, szituációk részletes leírásában jelenik meg, jelzi, hogy mindez az élettörténet szempontjából lényeges momentum. Ezért nem csak tudósítást kapunk, hanem pontos visszaemlékezést az útról. Ez a vakmerőség és bátorság jelenik meg az elbeszélés folytatásában is, amikor Mária elvállalja a kormánybiztos-helyettesi funkciót, illetve majd amikor a dokumentumfilm forgatása miatt érkezik a szerbek által megszállt Drávaszögbe. Ezeknek a történeteknek pedig mind az a funkciójuk, hogy megmutassák számunkra a narratívában, hogy Mária mit vállalt szülőföldjéért.

A menekült státus Mária számára egyébként sem egy jól tolerált körülmény. Nem csupán a rossz anyagi helyzet miatt, de az alacsony státus miatt is, amely Mária számára nehezen összeegyeztethető korábbi karrierjével. Így narratívájának másik fő szála – hasonlóan Ágneséhez – az átmeneti rossz körülmények közül való kitörés, mely csak személyes kvalitásainak köszönhetően történhet meg. Ezért részletesen elbeszéli, miként alakít ki egy egyre felfelé ívelő karriert a munka világában Magyarországon, ahelyett a jugoszláviai (szakmai és közpolitikai) karrier helyett, melyet a háború miatt fel kellett adnia. Ebben az alapos karrierrajzban is nagy szerepe van annak a tudásnak, amelyet Mária a Drávaszögből hozott magával. És bár Magyarországon agilisabbnak kell lennie ahhoz, hogy munkahelyet szerezzen, az első lépés megtétele után itt is tehetségének elismeréseként jut újabb és újabb munkakörökhöz. Ennek egy példája az a történet, amelyben Mária beszámol arról, mikén lett a kétezres évek elején stúdióvezető:

„(…) Amit nem szívesen vállaltam el, és megpróbáltam - mindenféle érvvel az ellen érvelni, hogy én mért nem leszek jó stúdióvezető. De hát akkor kérlelhetetlen volt a főnököm, és ő meg még több érvvel - érvelt, hogy mért leszek én mégis jó stúdióvezető. Egy szó, mint száz, stúdióvezető voltam."

Ebben a rövid történetben ugyanaz az alapállás ismétlődik meg, mint amelyet Mária drávaszögi karrierje kapcsán is bemutattunk. Azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben Mária nem pusztán követi a tehetsége által kijelölt karrierívet, hanem megpróbál ellene

szegülni. Mindezek ellenére a karriertörténet a folyamatos előrelépések története, amelynek segítségével Máriának és családjának sikerül kitörnie a „szegény menekült” stigmából. A menekült státus nem vállalása nem jelenti azt, hogy Mária ne érzett volna sorsközösséget a többi menekülttel, különösen a kopácsiakkal. Ugyanakkor inkább támogatta őket, mintsem sorsukban osztozott volna. Mária nem a sorsközösséget nem vállalja, hanem azokat az attribútumokat, amiket a menekült fogalmához csatolt: vagyis szegény, szerencsétlen, passzív, áldozat nem akar lenni. Viszont a közösség segítését, a jótékonykodást többször kiemeli élettörténetében – erről többet tudunk meg, mint arról, hogy ő mit nélkülözött menekültként. Menekültségének leírása ugyanis nem a hiányok leírását jelenti, hanem a gyors, de kemény munkával járó kiemelkedés elbeszélését.

Mindez nem jelenti azt, hogy semmit se tudnánk meg Mária érzelmeiről és traumáiról ebből az időszakból. Sőt, néhány olyan drámai történetet is mond, melyek árulkodnak a mélyebb traumákról és szoros összefüggésben állnak a kijelölt tematikus mezővel is. Ezek közül néhányat érdemesnek tartok a mélyebb finomelemzésre is. Érdekes módon több történet is kapcsolódik Mária édesanyjához, noha egyébként a vele való viszonyról nem beszél részletesen az élettörténetben. Az anya alakja azért meghatározó ezekben a drámai történetekben, mert ellenpontot képez Mária sorsával. Hiszen az édesanya tudatosan vállalta, hogy Kopácson marad a háború alatt, noha horvátként ezzel veszélynek tette ki életét. Így míg Mária egész élettörténetében a Drávaszöghöz tartozását beszéli el, addig az édesanya az otthonmaradást vállalva bizonyítja szülőföldje iránti szeretetét. Ezzel ellenpontot képez, melyhez Máriának viszonyulnia kell.

Az első drámai történet, ahol az édesanya sorsának különbsége megjelenik arról szól, amikor az anya először tud Pécsre látogatni Máriához és családjához még a háború időszakában. Előtte több évig nem látták egymást. A történet azért is érdekes, mert az élettörténetben két részletben kerül elbeszélésre. Mária egyszer belekezd a történetbe, amikor kormánybiztos-helyettesi funkciójáról mesél, hiszen ennek kapcsán megemlíti, hogy édesanyját is veszélybe sodorta azzal, hogy elvállalta ezt a megbízatást. Erről eszébe jutott első újra-találkozásuk drámai története, elkezdi mesélni, ám a kronológia követésének szigora miatt félbehagyja. Bár nagyon erősen tartja magát az időrendi sorrendhez az élettörténeti elbeszélés során, látszik, hogy ez a történet annyira fontos számára, hogy majdnem felülírta ezt a rendet is. Mária is tudja önmagáról, hogy mennyire lényeges az élettörténetben ez az esemény, hiszen a következő mondattal vezeti be:

„--- Ö: hát életem egyik legmegrázóbb élménye volt, - mert ---"

Később aztán a maga időrendi helyén visszatér a történetre (emlékezve, hogy korábban már belekezdett). Egy további jel az elbeszélésben, ami arra utal, hogy ez a történet kiemelkedő szerepet játszik az élettörténetben, hogy Mária annak érdekében, hogy minél hamarabb visszatérhessen rá, egy másik, eseményei által nagyon drámainak tűnő elbeszélésrészt rövidít le. Ebben azt beszéli el, miként sorozzák be férjét és barátait a Horvát Nemzeti Gárdába és milyen felelősség terheli az ő lelkiismeretét emiatt. Hiszen ő volt az, aki horvát területre hívta őket megbeszélésre. Ebben a történetben ugyan megpróbál számot adni saját felelősségének kérdéséről, de arról, hogy mi történt a férjével és a barátaival nagyon keveset tudhatunk meg, azon túl, hogy egyikőjük sem halt meg a harctéren. Ennek oka pedig, hogy Mária igyekszik visszatérni az édesanyjával kapcsolatos történethez. Ezt a részt az elemzés céljából teljes hosszúságában közlöm:

„--- Aztán kilencvenháromba, amikor az anyukám először meg tudott látogatni bennünket, akkor taxival érkezett a Konzum-parkolóba. -- És mi kimentünk elé a gyerekekkel, hogy nem tudta, hogy egyébként hogy talál oda hozzánk a [név] utcába. És anya kiszállt a kocsiból. -- És ahelyett hogy, én megpuszilhattam őt vagy megölelhettem volna őt, ő gyorsan elkapta a kezemet, és elkezdte puszilgatni a hüvelykujjamat, a jobb kezem hüvelykujját. [halkan nevet] És=és azt mondta, hogy ez volt az egyetlen életjel, amit, meg egyetlen darab testrész, amit ő látott belőlem. Merthogy közben azért én dolgoztam itt is. Elkezdtem külsőzni a magyar televíziónál. És a riportok során - a mikrofont, ahogy fogtam, csak ugye a kezem látszott, és abból is leginkább a hüvelykujjam. És számomra ez egy döbbenetes dolog volt, hogy=hogy=hogy ahelyett, hogy én csókolnám meg az anyukám kezét, ő kezet csókol nekem. És hogy ez milyen jelentőséggel bírt akkor, hogy egyáltalán valami, valamifajta kapcsolat, meg üzenetértékű dolog.”

A történetben az eseményeket mozzanatról mozzanatra követhetjük, ez is mutatja mennyire fontos ez az emlék Mária számára. De mitől lett ez a rövid eseménysorozat Mária „életének legmegrázóbb élménye”? Az esemény kulcsmozzanata, hogy édesanyja megcsókolja Mária kezét, ahelyett, hogy Mária csókolhatná meg az édesanyját, amint ezt egy jó neveltetésben részesült gyermeknek tenni illik. Ez a kifordított viszony az, ami annyira megrázza Máriát, amint ezt el is mondja a történetben. Az élmény először azért megrázó, mert abban az adott pillanatban Mária nem tudja édesanyja tettének okát, nem érti édesanyja viselkedését. Másodsorban pedig azért válik számára megrázóvá az élmény, mert megérti, hogy a tudta nélkül testének egy töredék része (a hüvelykujj) milyen üzenetet közvetített édesanyja felé. A hüvelykujj mint az életnek a hírnöke fontos kommunikációs jellé válik azokban az években,

amikor az elmenekült Mária és a Kopácson maradt édesanya csak közvetítők révén kaphatott hírt egymásról. Bár Mária nem látogathatja meg édesanyját, a vizuális média segítségével hüvelykujja mégis „eljut” édesanyjához. Vagyis a testrész képpé válik, amely üzenetet, sőt fizikai bizonyítékot hordoz az anya számára arról, hogy lánya él (lásd Belting, 2003). Ennek a sajátos „valamifajta kapcsolat”-nak a megismerése rázza meg igazán Máriát.

Mária viszonyulása az otthonmaradt édesanyához valóban kulcskérdése az elbeszélésnek, még ha Mária ezt tudatosan nem is fogalmazza meg. Hiszen a következő részletesen elbeszélt drámai történet egy újabb találkozást ír le anya és lánya között, ám most már Kopácson. Ez már 1997-ben történik, amikor Mária a filmforgatás révén eljuthat Kopácsra. Látogatása azért is rendkívüli, mert ekkor a menekültek még nem léphettek az elfoglalt Drávaszög területére. Mária is tisztában van hazatérésének rendkívüli voltával, részletesen beszámol a drávaszögi közösség reakcióiról is. Ám a hazalátogatás legdrámaibb történetei ismét az édesanyához kapcsolódnak. Az első történet tulajdonképpen az előző látogatástörténet kifordítása. Most Mária érkezik az édesanyjához. A történet különlegessége pedig abban mutatkozik meg, hogy Mária először egy menekült időszakában visszatérő álmáról beszél, kopácsi látogatását az álom megvalósulásának tekinti.

„Me:g --- meg az a tény, hogy pontosan úgy történt minden, ahogy én azt öt évig mindig álmodtam. Mindig ugyanazt álmodtam. Mindig azt álmodtam, hogy=hogy hazamegyek. Hol ENSZ-katona voltam, hol így, hol - teljesen mindegy, borzasztó álmaim is voltak róla, gyilkoltam, meg mindent tettem, csakhogy haza mehessek. ***Soha*** *nem az új családi házhoz mentem haza, hanem a szülői házhoz. És ö -- odaértem a ház elé, és akkor nyitva állt a kiskapu. Ugye van egy fém nagykapu, meg egy kiskapu, mint amúgy falusi házaknál. És a kiskapu, az úgy mindig félig nyitva állt. Bementem az udvarba. És soha senki nem volt álmomban az udvarban. És akkor én szólítottam az anyukámat, ugye horvátul, hogy »Mama!«. És akkor jött zokogva valahonnét elő, és egymás nyakába borultunk.”*

Sok menekült számolt pedig hasonló „hazatérő” álmokról az interjúkban. Ezek az álmok a menekültek legnagyobb vágyát fejezik ki, a hazatérését. Míg az otthonmaradók a háború kegyetlenségeivel kapcsolatos traumatikus álmokról számolnak be, addig azok számára, akik elmenekültek otthonukból, ezek az éjszakai visszatérési kísérletek okoznak lelki megterhelést. Mária álma azért kiemelkedő az elbeszélésben, mert elmondása szerint minden részletében megvalósult. Az álomban van néhány olyan pont is, ami az elbeszélés által kijelölt tematikus mezőbe illeszkedik. Mária nem a saját családi házát keresi fel álmában, hanem a szülői házat. A szülői ház szimbolizálja álmában a gyökereihez, illetve a közösséghez való ragaszkodását.

A félig nyílt kiskapu pedig arra utal az álomban, hogy a közösség kész visszafogadni őt, ha ő maga kitárja a kaput. Az álomban üres udvarra érkezik. Benne van tehát a kockázat, hogy az anya már nincs ott, meghalt. Ebben az esetben Mária túl későn érkezett volna, már nincs meg amit (a közösség) / akit (az édesanya) keresett. Az álom azonban pozitív kimenetelű: Mária visszatér saját közösségébe, és az édesanya ölelése az, ami ezt a visszatérést betetőzi. Éppen ezért fontos Mária számára, hogy mindez a valóságban is megtörténik.

„Na, most [halkan nevet] bármennyire hihetetlen, de ez pontosan így történt. ***Pedig*** *az anyukám akkor tudta, hogy érkezem, mert - telefonon üzentem neki, hogy jövünk a forgatócsoporttal. Időpontot nem tudtam mondani, hány óra körül. De a napot is tudta. - És hát állhatott volna az utcán, ülhetett volna az ablakban [halkan nevet], és történhetett volna bárhogy másként, de nem, pontosan így történt."*

Két további, részletesen elbeszélt történet is kapcsolódik az édesanyához. Bár ezekben a történetekben az édesanya nem szereplő, mégis maga a történet érzelmileg hozzá kötődik. A két történet az elbeszélésben egymásra következik, mivel egy azonos gesztust ír le: a kézfogást az ellenséggel. Mégis ez a két kézfogás egészen különböző magyarázatot kap Máriánál. Mária mindkét esetben egy-egy találkozást beszél el a szerb ellenséggel, és ezen keresztül a szerbekhez, a szerb katonákhoz való viszonyát próbálja meg kifejteni. Az első történetben Mária az aktív fél, aki felkeresi azt a szerb katonát, aki édesanyját megvédte a háború alatt.

„És az én - első utam, - az első forgatási napon -- Anyát beültettem a kocsiba, elmentünk a szomszéd településre ehhez a fiatalemberhez, akiről én ***nyilvánvalóan*** *tudtam, és a mai napig tudom, hogy ő miután szerb katona volt, fegyvert fogott, harcolt, tehát nyilván megölt embereket. -- És én elmentem kezet fogni egy gyilkossal, aki viszont az én anyám életét megmentette."*

Ebben a történetben a kézfogás egy baráti gesztus, egy köszönetnyilvánítás Mária részéről. Ugyanakkor az elbeszélésből az is kiderül, hogy ehhez a tetthez Máriának saját negatív érzelmein kellett túllépnie, hiszen a hála ellenére is gyilkosként nevezi meg az ellenséges oldalon harcoló szerb katonát. Hasonló szituációt ír le a másik történetben is, itt azonban a szerb az aktív, kezdeményező fél a kézfogáshoz. És így Mária nehezebben is tudja megoldani ezt a szituációt. A történetet részletesen közlöm, mivel elemzése által pontosabb képet kaphatunk arról, miként beszéli el Mária viszonyát az ellenségnek definiált szerbekhez:

*„-- Ö: - amikor a - saját falumba, a szülőfalumba, Kopácsra megérkeztem, és megálltunk a falu központjába, először is szétnézni. Akkor az **első** ember, aki velem szembejött, az egy olyan szerb fiatalember volt, aki az anyámat azzal fenyegette, ha egyszer meglát a televízióban engem, akkor őt meg fogja ölni. (…) Tehát fenyegette anyukámat, megölt embereket, kifosztott házakat. És **ő** jött szembe velem az utcán. És=és úgy jött felém, mintha mi sem történt volna, és kezet nyújtott. - És akkor az én fejemben akkor az futott át, hogy öö -- hát én most legszívesebben ugye, mondjuk így leköpném. Tehát úgy. Nyilván öt év alatt **iszonyú** agresszió gyűlt=gyűlt fel bennem is, és iszonyú bosszúvágy. És azt mondtam, ha én egyszer hazaszabadulok, én a tíz körmömmel kaparom ki valakinek a szemét. Annak, akije odavitte a szerb katonákat, hogy fosszák ki a házunkat. És ez az ember **nálunk** evett, az asztalunknál! Tehát - tehát számomra döbbenetes volt, hogy mi volt az a késztetés, hogy=hogy ő azt mondja, hogy fosszátok ki ezt a házat. És hogy i:szonyú düh szabadult ugye föl, vagy alakult ki bennem. Hogy azt mondtam, hogy hogy - megpofozom. Vagy nem, tehát ilyen fizikai tettlegesség. - Semmi ilyen. Tehát ez - Ez az érzés abban a pillanatban tűnt el, **mindenféle** gyűlölet. És én azóta nem is tudok senkit ö gyűlölni. - Ö: ez akkor tűnt el, amikor kezet kellett fognom ezzel a szerb fiatalemberrel, aki az anyukámat fenyegette. És amikor ott mérlegelnem kellett, hogy ha most én nem fogok vele kezet, akkor én elmegyek, de az anyámat lehet, hogy aznap éjjel fogják megölni. És ha most már **majdnem** vége van ennek az őrületnek, akkor én nem kockáztathatom az anyukám életét. És nagyon barátságosan kezet fogtam vele, és beszélgettem vele, mintha mi sem történt volna.”*

Ez a találkozás az ellenséggel azért kerül ilyen részletesen elbeszélésre, mert Mária hazatérésének első napján történik, így az ebben a találkozásban átélt érzelmek, meghatározzák későbbi találkozásait és tekintetét az ellenségre. A szerb fiatalember civil, nem katona, ugyanakkor Máriát személyesen több sérelem is érte általa. Egyrészt a férfi fenyegette édesanyját, másrészt hozzájárult ahhoz, hogy a katonaság kifossza családi házát. Ezeket a híreket – bár Mária nem beszéli el – valószínűleg az otthonmaradt falubeliektől tudhatta meg. A férfi tetteit azért is ítéli el Mária különösen, mivel korábban közelibb ismeretségben voltak. Az elbeszélésben Mária kiemeli, hogy a férfi feleségével „együtt szült” a kórházban, vagyis egy szép és egyben fájdalmas emlék fűzi össze őket. Továbbá a férfi a háború előtti időkben nekik dolgozott, így gyakran megfordult az otthonukban, ahol Mária szerint családtagként bántak vele. A fiatalember háború alatti tetteit Mária a régi, általa becsült értékrend feladásának tekinti. Fontos, hogy a történet kapcsán Mária megfogalmazza saját érzelmeit is, amelyet az „iszonyú agresszió”, „iszonyú düh” kifejezésekkel illett, sőt elképzelt tettet is társít

hozzá, amennyiben saját testével, fegyver nélkül állna bosszút. A bosszúvágy, amely a menekültség éveiben alakult ki benne, az egész elnyomó szerb katonaság és klientúrája ellen irányul, amelyet azonban itt ez az egy szerb férfi testesít meg, aki személyesen ártott Máriának és családjának. Ez az agresszió, amelyről Mária beszámol, általában jellemző a menekültekre, akik hol tudatosan, hol inkább tudat alatt fogalmazzák meg ezeket az érzéseket az interjúkban. Ezzel szemben az otthonmaradók inkább a megfélemlítés hatásairól számolnak be. Mária története azért kicsit más, mert ő átfordítja ezt az érzelmi állapotot: ahelyett, hogy valóban tíz körmével esne neki az ellenségnek, kezet fog vele. Ezt a kézfogást azonban győzelemként éli meg. A győzelem kettős: egyrészt képes legyőzni saját negatív érzelmeit, így felszabadítja magát ezek alól a negatív energiák alól; másrészt abban az értelemben le is győzi ellenségét, hogy ő nem az általa elítélt értékrend szerint cselekszik, amelyben az agresszió uralkodik és amelyet a szerb ellenséghez kapcsol, hanem egy kulturáltabb, magasabb rendű értékrend irányítja cselekedetét. Érzelmi megújulásához azonban ismét hozzájárul az édesanya alakja, mivel Mária az iránta érzett aggodalom miatt választja ezt a viselkedésmódot, amely azonban visszahat saját érzelmi hangoltságára és legyőzi vele saját gyűlöletét.

Mária elbeszélésének jelentős részét képezi a filmforgatás során tapasztaltak elmesélése – mind terjedelem, mind a történetek halmozottsága szempontjából. Ez arra utal, hogy ez az időszak érzelmileg is nagy hatással volt Máriára. Továbbá a meghatározott mező szempontjából is kulcsfontosságúak, hiszen – habár végleg Mária sosem tér vissza – ez Mária hazatérésének, a drávaszögi közösségbe való visszatérésének története. Így ezekben a történetekben nemcsak egy nagyon érdekes tablót kaphatunk a visszacsatolás előtt, de még szerb fennhatóság alatt álló, hatévnyi háborút átvészelt drávaszögi területről és közösségről, de Mária élettörténete szempontjából is kulcsfontosságúak az itt átéltek. Hogy milyen sok mondanivalója van Máriának erről az időszakról, az is mutatja, hogy a narratív visszakérdezés szakaszában is még újabb és újabb történetek jutnak eszébe a forgatásról.

Mária hazatérése kapcsán önmagát mint „első fecskét” írja le, ami fontos jelző számára. Az, hogy a menekültek közül elsőként léphetett be újra faluja területére, ellensúlyozza, hogy véglegesen sosem települt haza. Ezzel kapcsolatban szintén meghatározó élménye a drávaszögi emberek nagyon pozitív reagálása: a közösség azonnal visszafogadja. Ez az élmény szervezi Mária elbeszélését a háború utáni Drávaszögről. Bár Mária érzékeli a rombolást szülőföldjén, mégsem a negatív érzelmek uralják beszámolóját, hanem a közösség megnyilvánulásai által kapott pozitív élményeket emeli ki. Ezeknek az élményeknek a kiemelésével saját visszahelyeződését igazolja.

„Mire kijöttünk, addigra a kocsi mindig fel volt díszítve. Olyan volt, mint egy esküvői autó. Ésés ***mindenütt*** *virággal fogadtak bennünket. És minden,* ***minden*** *faluban elhangzott az az egy mondat: »Te vagy az első fecske, és ha te itt vagy, akkor jön majd a többi is.«"*

Az elkészült dokumentumfilmet, a „Via Dolorosa"-t Mária „szakmai és érzelmi csúcspont"-ként jelöli meg élettörténetében. Bár elsősorban szakmai sikerről beszél, amely egyrészt a magyarországi szakemberek elismerésében, másrészt egy nemzetközi filmfesztiválon nyert díjban testesült meg, mégis az érzelmi csúcspontról számol be részletesebben. Két szempontból nevezi érzelmi csúcsnak a filmjét: egyrészt a hazatérésében átélt érzelmei miatt, amelyek közül nagyon lényeges a megbocsátás képességének megélése; másrészt a közösségbe való visszakerülés, a menekült státusz feloldódása által.

A dokumentumfilmről szóló elbeszélésrész után, amelyben Mária egyúttal választ keres a tematikus mező által kijelölt kérdésekre, visszatér a karriertörténet tudósítására. Az elbeszélésben itt nagy váltás tapasztalható: míg a film kapcsán megszaporodtak a történetek, a karrier bemutatásában ismét a tudósítások és a hozzájuk fűzött magyarázatok a gyakoribbak. Az események felgyorsulnak, miután az élettörténet legfontosabb dilemmáit Mária már kibeszélte. A munkahelyváltások már a jelenlegi nyugodtnak megélt élethelyzet és lelki állapot irányába mutatnak. Ez a nyugalom szintén a munka világából, a karrier feletti elégedettségből ered, melyet Mária így foglal össze:

„Soha még --- a magyarországi - létem óta - nem éreztem ilyen jól magam a bőrömben, mint itt [jelenlegi munkahelyén]."

A főnarratíva lezárásakor Mária még egyszer visszatér a tematikus mező által feltett kérdésre, viszonyára a drávaszögi közösséghez, melyet azonban a jelenből szemlélve igyekszik meghatározni. Az élettörténet befejezésekor tehát fontosnak tartja ismét leszögezni, miért is nem tért vissza Kopácsra a háború után. Ez a kérdés számára állandó magyarázatot igényel. Ugyanakkor Magyarországon maradása ellenére kapcsolatát a kopácsi közösséggel nagyon szorosnak éli meg, bár önmagát inkább onnan származónak, mintsem odatartozónak definiálja.

--- Viszont mindig is volt egy olyan -- érzés bennem, és talán ezért volt olyan különösen nehéz az az öt év, amíg nem lehetett hazamenni, hogy engem ***nagyon****-nagyon erős szálnak kötnek Kopácshoz is, meg egyáltalán ahhoz a térséghez. (…)* ***Nem szeretnék*** *ott élni - most. És nem akarok visszamenni. --- De -- de mégis. Tehát haza kell néha járni, hogy=hogy egyfajta - töltetet kapjon ismét az ember.*

4.4.4. A rekonstruált életút és az elbeszélt élettörténet összevetése

A Mária által elbeszélt élettörténet egy jellegzetes menekült-narratíva saját egyediségében. A kopácsi menekültek élettörténeti elbeszéléseiben mind megtalálható a menekült státuszból való kitörésre törekvés (legfőképpen a munkán vagy a tanuláson keresztül), a hazatérés utáni vágy és a valódi hazatéréssel kapcsolatos dilemma. Mária elbeszélése elsősorban azért vált elemzésre érdemesnek, mert a narratíva részletes vizsgálata jól megmutatja, hogy az elsőre sikeres női karriertörténetnek tűnő elbeszélés mögött miként fejthető fel az élettörténet valódi tematikus mezeje, amely nem a karrierről, nem a munkáról szól, hanem a szülőföldhöz és annak közösségéhez fűződő problematikus viszonyról, és ezen keresztül az önmeghatározás kereséséről.

Mária háborús emlékeinek elbeszélése a kopácsi emlékezetközösség számára értékes mintát jelent. Nem csak a dokumentumfilm kapcsán, amellyel Mária hozzájárult az aktív emlékezéshez a közösségen belül, hanem saját szóbeli elbeszélésmódján keresztül is, amelyben megnyilvánul a háború és traumáinak tudatos feldolgozása.

4.5. A három élettörténet összevetése: Tanulságok

A három női élettörténet vizsgálatából több tanulságot is nyerhetünk. Ezek egyrészt vonatkoznak a korábban, az elméleti fejezet (1.2. alfejezet) során bemutatott tézisekre, másrészt az emlékezés gender alapú stratégiáiról is képet adnak.

Először is az élettörténetek elemzése megerősítette azt a korábban bemutatott tézist, miszerint nemcsak maga az emlékezetközösség szabályozza a délszláv háború elbeszélési módját, hanem azok a magasabb szintű diskurzusok is, melyek rátelepszenek e sajátos etnikai és geopolitikai helyzetben lévő emlékezetközösségre, és amelyeknek a metszéspontjában nem jöhet létre egy olyan lokális elbeszélés, amely a délszláv háború helyi tapasztalatait e diskurzusok mintájára mesélhetné el, és kanonizálhatná az emlékezetet. Ez különösen Ilonka élettörténetében nyilvánul meg, hiszen otthon maradóként számára a legkevésbé adott az az elbeszélési séma, amelynek keretében traumatikus emlékeit kifejezhetné. Ugyanakkor a menekült élettörténetekben is azt láthatjuk, hogy az elbeszélések csak részben alkalmazzák a magyarországi diskurzust, hiszen ez a séma nem mindig illeszkedik emlékeikhez – legfőképpen a magyarországi magyarokkal való kapcsolatot illetően fedezhetünk fel diszkrepanciát. Tehát mindhárom elbeszélő egy alsóbbrendű, elnyomott diskurzust (a horvátországi magyar diskurzust) követve beszél, ez azonban megnehezíti az amúgy is traumatikus emlékek elmondását.

Másodsorban az élettörténetek megmutatják azt is, milyen eltérő emlékeket kell az emlékezetközösség egyes csoportjainak feldolgoznia. Más az a tapasztalat, amelyet egy otthon maradó szerzett a háborúról, és más, amelyet egy menekült – ám mindkettő traumatikus, és így nehezen kifejezhető. E különbözőség és a traumából következő elbeszélhetetlenség az újra létrejött közösség valódi reintegrációját is megnehezíti.

Harmadsorban pedig indokolnom kell azt, hogy miért három nő élettörténetét mutattam be – ehhez pedig az élettörténetekből leszűrhető tanulságokat is segítségül szeretném hívni. Alapvető állításom, hogy a délszláv háború emlékeiről a kopácsi közösségben egyelőre főként a nők körében lehetséges olyan mélységű elbeszéléseket gyűjteni, amelyeket egy élettörténet megkíván. Ennek elsősorban külsődleges okai vannak. Cilja Harders (2004) beszél egy tanulmányában a háború és a béke gender alapú értélmezéséről és szerepköreiről. E hagyományos dichotomikus megközelítés szerint a háború a férfiak világa, ők a katonák és a döntéshozó államférfiak. Ezzel szemben a nőkre ebben a világban csak háttérbe szorított szerepek oszthatók, úgy mint „vigasztaló", „hős anya", „áldozat" vagy éppen „a béke szószólója". Alapvetően tehát a nők azok, akik civilként elszenvedik a háború kegyetlenségeit és a béke után sóvárognak (Harders, 2004: 461-462). Harders kritizálja ezt a felfogást és Cynthia Cockburn és Meliha Hubić (2002) nyomán a háború és béke gender alapú megkülönböztetése ellen szólal fel, amennyiben felhívja a figyelmet a nők aktív szerepvállalásának lehetőségeire a háborúban (Harders, 2004: 463). Ha megvizsgáljuk a kopácsi közösségben a férfiak és nők szerepét a háborúban, hasonlóan találhatunk gender alapú különbségeket, ugyanakkor a fenti élettörténetek azt példázzák, hogy semmiképpen nem tekinthetünk passzív elszenvedőkként ezekre a nőkre. Gender alapú különbségeket a külsőleg meghatározott és felvállalt szerepekből adódóan állapíthatunk meg. A kopácsi férfiak három alapvető szerepkör közül kényszerültek választani a háborúban. Magukévá tehették a háború ideológiáját és céljait, és elmenekülve a megszállt területről elmehettek katonának. Vagy otthon maradtak, felvállalva azt, hogy döntésük következtében munkaszolgálatra hívják be őket a szerb hadsereghez – vagyis talán még életveszélyesebb helyzetbe sodorják magukat, hiszen fegyver nélkül kell a frontvonalban dolgozniuk. Továbbá e döntés következtében a reintegráció után a horvát hatalom szemében szerb kollaboránsnak minősültek. A harmadik lehetőség a férfiak számára, hogy szülőföldjüket elhagyva külföldre (elsősorban Magyarországra) menekülnek. Ennek következtében pedig mind a horvát, mind a szerb oldal tekintetében katonaszökevénynek minősülhetnek. Láthatjuk, hogy bármely stratégiát is követik a kopácsi férfiak, annak következményei életveszélyesek lehetnek. Ezzel ellentétben a nőkkel szemben nincs olyan elvárás, hogy katonaként vagy munkaszolgálatosként részt

vegyenek a háborúban, ők valóban civil életterükben érzékelik a háború hatásait – ami persze nem rejt kevesebb veszélyt, csupán a későbbi felelősségre vonás hárul el tőlük. Ebből a gender alapú eltérő (szerep)elvárásból következik, hogy a kopácsi férfiak és nők mást élnek meg traumaként a háború időszakában, és más stratégiával igyekeznek feldolgozni ezeket az emlékeket. A férfiak szerepköreiknél fogva a veszélyes következmények miatt nem bocsátkoz(hat)nak részletes és mély elbeszélésekbe egy csupán 10-15 évvel ezelőtti háborús konfliktusról – katonaként kötheti őket a titoktartás, munkaszolgálatosként a kollaboráns „csetnikbarát" stigmáját viselik, menekültként a katonai szolgálat elhárításának problematikájával kell megküzdeniük. Így számukra maradnak a hétköznapok fedőtörténetei, illetve a hatalom által is legitimált megemlékezési szertartások rítusai, melyeken keresztül kifejezhetik traumatikus emlékeiket. Az írásba foglalás is kockázatos tevékenység lehet számukra, ugyanakkor az írás legitimációja körüli tevékenységekben már átveszik az irányítást a nőktől.[114] Ezzel szemben a nők számára kevesebb kockázattal jár az emlékek élettörténetekben való feltárása, személyes naplóik közszemlére bocsátása, hiszen nem kell hasonló retorzióktól tartaniuk, mint a férfiaknak. Ez teszi lehetségessé az antropológus számára, hogy tőlük biográfiai elbeszéléseket gyűjthessen, számukra pedig, hogy elbeszéléseikkel feldolgozhassák traumatikus emlékeiket.

A nőktől gyűjthető élettörténetek főként a háború civilek által észlelhető oldalát hordozzák, és a nők szerint fontosnak tartott témákat helyezik előtérbe. A három kiválasztott élettörténet jól tükrözi ezt, hiszen Ilonka, Ágnes és Mária esetében az intergenerációs kapcsolatok és a közösség egybentartása, illetve a közösséghez kapcsolódás témái alkotják meg élettörténetük tematikus mezejét, illetve traumájuk is ehhez kapcsolódik. Tehát az elbeszélők nem a háborúban megélt vagy a menekültség által megtapasztalt megaláztatásokat vagy agressziót helyezik narratívájuk középpontjába, hanem a szülő-gyermek viszony, illetve a közösséggel való kapcsolat alkotja a tematikus mezőt, amely azonban pontosan a háború miatt sérül meg. Ilonkánál ez a gyermekeiért vállalt felelősségérzetben, a védelmező anyai szerepben jelenik meg. Ágnes ezzel szemben a gyermek szempontjából beszéli el a családtól, a szülőktől való elszakítottság traumáját. Mária esetében pedig a kopácsi közösséghez tartozás nagy belső igénye alkotja a tematikus mezőt, amely az otthon maradt édesanyával kapcsolatos történeteken keresztül, anyja sorsával párhuzamba állítva mutatkozik meg a legerőteljesebben. Ha áttekintjük a három nő élettörténetét, azt is megállapíthatjuk, hogy egyikük sem tekinthető a háború passzív elszenvedőjének – ahogy ezt a szerepkört a hagyományos gender alapú

[114] Lásd V. fejezet.

dichotómia kiosztaná. Mindhárom elbeszélő nagyon is aktív, bár aktivitásuk elsősorban a család és a közösség egybentartása vagy reintegrációja körül forog, nem a harctéren. Sőt, Mária esetében politikai aktivitása és munkája révén még közvetlenebb részvételről beszélhetünk a háborús eseményekben – ám az ő aktivitása is a kopácsi vagy tágabb értelemben a horvátországi magyar közösség érdekeit szolgálja, nem valamely háborús fél érdekeit. Tehát összességében elmondhatjuk, hogy az élettörténeteken keresztül a kopácsi nők háborúban való részvételének aktív oldalát ismerhetjük meg, amely elsősorban az intergenerációs kapcsolatok és a közösség fenntartása érdekében működik.

V. fejezet

„Mindönt meg kell írni…”

5.1. „Írógép kellene.”[115]
Az írásba foglalás mint az emlékek elbeszélésének egy lehetséges módja.

Ebben a fejezetben azokat a kísérleteket kívánom elemezni, amelyek a délszláv háború emlékeinek az írásba foglalását hajtják végre a kopácsi emlékezetközösségben. Mielőtt azonban rátérnék az írásművek vizsgálatára, néhány elméleti megfontolást tennék.

Elsőként leszögezném, hogy interpretációm során főként a szövegek „társadalmi életére” szeretnék koncentrálni. Vagyis az írásműveket egy emlékezetközösség kultúrájának részeként fogom fel, amelyet a kopácsi magyar (vagy tágabban a horvátországi magyar) közösség alkot meg a délszláv háborús emlékek értelmezésére és kezelésére. Így az írásba foglalt emlékekkel kapcsolatban is az a legérdekesebb ebben a vizsgálati keretben, hogy miként születhettek meg, hogyan kezelik a szövegek írói saját szerzőként értelmezett szerepüket a közösségen belül. Továbbá: miként olvassák és használják fel az írásműveket az emlékezetközösség tagjai saját emlékeik elbeszélésére vagy akár elfelejtésére, miként válnak közösségi termékké az eredetileg egy szerzővel rendelkező szövegek. Tehát nem pusztán a szövegek tartalmának interpretációja vizsgálatom célja, hanem azokat a társadalmi praxisokat igyekszem bemutatni, amelyeket a lokális emlékezetközösség tagjai hajtanak végre a kultúra részének tekintett szövegeken. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne tenném elemzésem részévé a szövegek tartalmát és formai jegyet, azonban ezek vizsgálatánál is fokozottan figyelem ezek társadalmi kontextusát.

Interpretációmhoz fontos elméleti keretnek tekintem az írásba foglalás mint emlékezés kérdését. Az emlékek írásos feldolgozása Jan Assmann (1999: 21-23) szerint nem egyéb, mint az emlékezet kívülre helyezése. Ennek kapcsán mindig felmerülnek azok a dilemmák, amelyek az írásban rögzített emlékezet hatásmechanizmusait firtatják (nem egyszer morálisan is) a főként oralitásban élő személyes és kommunikatív emlékezethez képest. Paul Connerton (1989: 75) a különböző médiákon keresztül létrejövő emlékezést „beírt” vagy „bevésett” gyakorlatnak (*inscribing practice*) nevezi, és a testi gyakorlatok csoportjába sorolja. Itt ugyanis az emberi test performatikus bevonódása helyett egy külső hordozó testére íródnak be az emlékek. Azonban a szociálisan és kulturálisan is szervezett emberi test testi gyakorlatai és a „beírtak” egy lényeges vonásban különböznek egymástól, mégpedig improvizációs

[115] Pataky, 1997: 7

lehetőségeikben. Így a média „testébe” vésett emlékek túlsúlya az élő elbeszélésekhez képest azzal a veszéllyel jár, hogy az improvizációk lehetősége beszűkül, és az újítás intézményesül. Hasonlóan fogalmaz Keszeg Vilmos is: „a könyv uralni kezdi az időt és a teret, bekebelezi, kisajátítja, újraszervezi, tárolja a tudást, kiküszöböli az emlékezés esetlegességeit” (Keszeg, 2005: 316). A délszláv háború emlékeinek írásba foglalása egyben azt is jelenti, hogy a szerző rögzít egy narratív sémát, amelyben számára elbeszélhetővé válik életének ez az időszaka (szemben a szóbeli felidézés változékonyságával). A szerző az írásos feldolgozással kanonizált, kulturális emlékezetet hoz létre – és így az írás az olvasói folyamaton keresztül már nemcsak saját személyes emlékezetének őrzője lesz, hanem a közösségé is, mégpedig nagyfokú megformáltságban. Ez a narráció, vagyis „alkotó elbeszélő eljárás” (Genette, 1996: 63) nemcsak a szerző számára ad lehetőséget az emlékek nyelvi megformálására, hanem utat nyit a lokális olvasóközönségnek is az elbeszélés irányába – így a megalkotott szöveg egyben diskurzusként működik (Ong, 1998: 143-165; Ricoeur, 1999a: 9-33). Ez az állítás igaz azokra a szépirodalmi szövegekre is, melyek különböző elbeszélésmódok alkalmazásával igyekeznek megragadhatóvá tenni a délszláv háborút, vagy azokra a történészek által létrehozott szakszövegekre is, melyek e témát saját módszertanuk szerint igyekeznek feldolgozni.

Kérdés azonban, hogy miként lehetséges egyáltalán a háború tapasztalatának emlékeiről írni? Az emlékek írásba foglalása – bármilyen formát is válasszon a szerző – nem egy egyszerű lélektani és művészi folyamat. Ezt a tevékenységet persze mind a közösség tagjai, mind a kívülállók elsősorban a hivatásos íróktól, költőktől várnák el. Azonban a délszláv háború esetében mindezidáig kevés olyan szépirodalmi mű született, amely a magyar etnikai közösség emlékeit, szempontjait rögzítené. Erre mutat rá Szerbhorváth György is „Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991-2005)” című tanulmányában (Szerbhorváth, 2005), ahol a következő konklúziót vonja le: „ez a háborús irodalom minőségében nagyon változó, és a témával igen kevesen tudtak eredeti módon megbirkózni” (Szerbhorváth, 2005: 119). Ennek okát Szerbhorváth elsősorban a vajdasági magyarok háborúban elfoglalt sajátos helyzetével magyarázza.

> A vajdasági magyar író helyzeténél fogva, létbevetettségének okán, eo ipso háborúellenes. Ezen nem az örök pacifizmust értjük, hanem az adott időben és térben megjelenőt. És ez már önmagában véve is strukturálja azt, mit ír(hat) egy ilyen író (Szerbhorváth, 2005: 94).

Ez a kívülállóság, és a körülmények okán mégis létrejövő bevonódás okozza, hogy a szerző semelyik fél diskurzusába nem kapcsolódhat bele. Szerbhorváth elsősorban a vajdasági magyar irodalom keretei között vizsgálja a háborús irodalmat, de elemzési körébe vonja a magát horvátországi magyarnak valló (laskói születésű, de napjainkban Újvidéken alkotó)

Kontra Ferenc műveit is. Kontra Ferenc írásait[116] tekinthetjük azoknak a legfontosabb szépirodalmi alkotásoknak, amelyekben a horvátországi magyarok háborús tapasztalatai megjelennek. Azonban a horvátországi magyar közösség emlékeinek írásba foglalásánál is azt láthatjuk, hogy míg a szépírók kevésbé találják a megfelelő művészi hangot a témához, addig az ún. kishagyományban, a hétköznapi emberek íráskultúrájában sokkal termékenyebben jelennek meg a háborús tapasztalatok. Elsősorban ezek a személyes, saját életvilág tapasztalataiból származó lejegyzések őrzik írásban a délszláv háború emlékeit. Ezek az írásművek a népi irodalom, a kishagyomány termékei, szemben a magaskultúra részeként számon tartott nagyhagyománnyal[117]. Annak, hogy életrajzi ihletésű, az énelbeszélés körébe tartozó műfajok közvetítik az emlékezetet, további, a szövegek olvashatóságában és „használatában" megjelenő következményei is vannak, amint majd a későbbiekben látni fogjuk. Az általam elemzett két írásmű szintén ebbe a „kishagyományba" tartozik. Az egyik Pataky András *Rettegő türelem. Szabálytalan napló a 20. század utolsó évtizedéből.* (Pataky, 1997) című írása, a másik pedig Kettős Dezsőné, Ferenc Jolán *napló*ja (Kettős, 2004).

A két vizsgált mű esetében autobiografikus jellegű szövegekről beszélhetünk, amelyek műfajiságával és interpretációs kérdéseivel kapcsolatban az irodalomelmélet diszciplínáján belül folynak kiterjedt viták.[118] E vitában az ellenpontokat Philippe Lejeune (1994) önéletrajzi paktuma és a hozzá kapcsolódó pragmatikai alapokon nyugvó megközelítések, főként Elisabeth W. Bruss (1976) autobiográfiai aktusról szóló elmélete, valamint Paul de Man (1997) és James Olney (1972) kritikai véleményei alkotják. A továbbiakban röviden és összefoglaló jelleggel vázolom ezeket az elméleteket abból a célból, hogy láthassuk, milyen diskurzusokat nyitnak meg az elemzésre kiválasztott írásművek pusztán műfajukból adódóan is. Erre az irodalomelméleti diskurzusra a kultúrantropológia keretein belül folyó vizsgálatoknak is érdemes figyelnie, hiszen számos olyan kérdést vetnek fel – így különösen a referencialitás és a szerző-elbeszélő-főszereplő viszony problémái – melyekre kultúrantropológusként is nagy figyelmet fordítunk, csak éppen sokkal hangsúlyosabban a társadalmi, közösségi viszonyrendszerek keretében tárgyaljuk őket.[119]

---

[116] Például: Kontra, 1993; Kontra, 1995.

[117] lásd Robert Redfield modelljét, idézi Burke, 2004: 8; Keszeg, 2002b: 183.

[118] Az önéletírással kapcsolatos vitákról továbbá lásd Varga, 2002.

[119] Irodalomtudomány és kulturális antropológia egy fogalom mezőjében találkozik össze: a kultúráéban. Amint Peter Braun ennek megfelelően egy olyan általános kultúratudományt feltételez, amely „párbeszédet teremt a különböző tudományágak specifikus szempontjai között" (Braun, 2003: 28). Az irodalomtudomány és a kulturális antropológia egymásra hatásairól és kereszteződő elméleteiről Biczó Gábor és Kiss Noémi állított össze egy tanulságos szöveggyűjteményt (lásd Biczó-Kiss, 2003).

Philippe Lejeune eredetileg 1975-ben megjelent Le pacte autobiographique (Lejeune, 1975) című írásában[120] egy a szerző és az olvasó között kötött paktumként határozza meg az autobiográfiát. A műfaj lehatárolását így elsősorban a szerzői szándékhoz köti. Az önéletírást Lejeune a következőképpen határozza meg: „prózában írt retrospektív elbeszélés, melyet egy valós személy saját létezéséről ad, miközben a hangsúlyt egyéni életére, különösképp pedig személyiségének történetére helyezi" (lásd Lejeune, 2002: 272).[121] E meghatározáshoz négy kategóriát fűz hozzá, melyek egyben az önéletíráshoz tartozó különböző műfajokat is beazonosítják:

(1) a nyelvi forma:
  (1a) elbeszélés
  (1b) prózában
(2) a körüljárt téma: individuális élet, egy személyiség története
(3) a szerző szituációja: egy identitás a szerző (amelynek neve egy valós személyre utal) és az elbeszélő között
(4) a szerző pozíciója:
  (4a) egy identitás az elbeszélő és a főszereplő között
  (4b) visszatekintő elbeszélői perspektíva

A kategóriák mentén Lejeune a következő autobiografikus műfajokat jelöli ki:

memoár (2)
biográfia (4a)
én-regény (3)
autobiografikus vers (1b)
napló (4b)
önportré vagy esszé (1a és 4b) (Lejeune, 1994: 14).

Ebben a rendszerben a kategóriák mindig azokat a feltételeket jelölik ki az egyes műfajoknál, amelyeket az nem képes teljesíteni. A műfajok közül számunkra a napló mint autobiografikus műfaj kijelölése válik különösen érdekessé, amely így tehát nem képes teljesíteni a visszatekintő elbeszélői perspektíva feltételét. A definícióban fontos szerepet kap a szerző szituációjának és pozíciójának kérdése is. Lejeune szerint a műfajt megteremtő önéletrajzi

[120] Írásomhoz a szövegnek elsősorban az 1994-ben németül megjelent fordítását használtam fel, melyet Wolfram Bayer és Dieter Honig készített el (lásd Lejeune, 1994).

[121] A definíció a német nyelvű fordításban a következőképpen hangzik: „Rückblickende Prosaerzahlung einer tatsächlichen Person über ihre eigene Existenz, wenn sie den Nachdruck auf ihr persönliches Leben und insbesondere auf die Geschichte ihrer Persönlichkeit legt" (Lejeune, 1994: 14).

paktum a szerző, az elbeszélő és a főszereplő nevének azonossága alapján jön létre. Ennek két módját látja. Egyrészt ez az azonosság létrejöhet implicit módon, amennyiben az írásmű címe nem hagy kétséget afelől, hogy egy autobiográfiai írásról van szó (például: „Életem" „Önéletrajz" „Napló" stb.); avagy az elbeszélő a szöveg bevezető részében szerzőként lép fel, és így az olvasónak nem lehet kétsége afelől, hogy a szövegben megjelenő „én" azonos a könyv címlapján szereplő szerzővel. Másrészt az azonosság létrejöhet nyíltan is, amikor az én-elbeszélő a szerzővel azonos nevet visel a szövegben (lásd Lejeune, 1994: 28-38). Ezzel együtt Lejeune feltételez egy referencialitás-paktumot is, amely a szöveg referencialitását biztosítaná.[122] Az autobiográfia szerződésként való meghatározása azt jelenti, hogy Lejeune a szöveg formai jegyein kívül kíván megoldást találni a definícióra: az autobiográfia a szöveg kontextusában válik beazonosíthatóvá, a szerző és az olvasó szándékában, hogy autobiográfiaként írja, illetve olvassa a szöveget.

Lejeune definícióját és az önéletrajzi paktum elméletét sok támadás érte, melynek következtében maga a szerző is gondolatainak finomítására kényszerült. Philippe Lejeune maga két csoportra osztja ellenfeleit: azokra „akik nem hisznek az igazságban" (Lejeune, 2002: 274), tehát a referencialitás-paktum ellen szólalnak fel; illetve azokra, „akik az irodalomban hisznek" (Lejeune, 2002: 279), vagyis esztétikai alapon kívánnak határokat vonni az ún. „irodalom" és a közönségesnek tekintett önéletírások közé. Magam azonban két elméletibb jellegű és nagyobb hatású kritikai véleményt szeretnék kiemelni.

Ez egyik ilyen markáns kritikai vélemény Paul de Mantól származik, aki „Autobiography as De-facement" (Man, 1979) című 1979-es írásában a szerző, elbeszélő, főszereplő azonosságát kétségbe vonva veti el Philippe Lejeune elméletét. Amint Bókay Antal értő módon elemzi de Man írását, a tanulmány középpontjában a szelf problematikája áll (Bókay, 2008). De Man elmélete a Gérard Genette-től kölcsönzött tükrös struktúra (*specular structura*) fogalmából indul ki, mely szerinte:

beépül minden olyan szövegbe, melyben a szerző önmagát avatja megértése tárgyává, mindez azonban pusztán nyilvánvalóvá teszi a szerzőség szélesebb körű igényét, ami mindig fellép, valahányszor egy szöveget valaki által létrehozottnak mondunk, és feltesszük, hogy annál érthetőbb, minél inkább fennáll ez a helyzet. Ami

[122] Ez a referencialitás Lejeune szerint nem azonosságot jelent a valósággal, csupán az azzal való hasonlóságra törekvést az autobiografikus szövegekben. „Sie [die Biographie und die Autobiographie] streben nicht nach bloßer Wahrscheinlichkeit, sondern nach Ähnlichkeit mit dem Wahren. Nicht nach dem »Realitätseffekt«, sondern nach dem Bild des Wirklichen. Alle referentiellen Texte weisen somit das auf, was ich als einen impliziten oder expliziten »Referenzpakt« bezeichne, der eine Definition des anvisierten Wirklichkeitsfeldes und eine Aussage über die Modalitäten und den Grad der Ähnlichkeit, auf die der Text Anspruch erhebt, enthält" (Lejeune, 1994: 39-40).

végsősoron azt jelenti, hogy bizonyos fokig minden olvasható címoldallal rendelkező könyv önéletrajzi (Man, 1997: 96).

Bókay Antal ezt a tükrös struktúrát úgy értelmezi, mint „egy folyamatos szelfkonstituáló nyelvi aktivitást" (Bókay, 2008: 52). De Man éppen ezen a ponton száll szembe legerőteljesebben Lejeune elméletével, amennyiben szerinte az önéletrajzi paktum elgondolásának hibája, hogy „a tükrös párnak a helyébe egyetlen szubjektum aláírása került, aki immár nem hajlik vissza önmagára tükörszerű megértésben" (Man, 1997: 97). Ezzel szemben de Man éppen az önreflexivitást és az ebből létrejövő szelfkonstrukciót tartja az autobiografikus írások legfőbb érdekességének. Az önéletírás trópusának a prosopopeia figuráját tartja, amely „egy hiányzó, holt vagy hangnélküli létező fiktív megszólítása, mely megszólítottat a beszéd képességével ruházza fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét" (Man, 1997: 101) és „melynek révén az illető neve [...] olyan érthetővé és emlékezetessé válik, akár egy arc" (Man, 1997: 101). Paul de Man dekonstruktív olvasata szerint azonban az önéletrajz problematikája is éppen abban rejlik, hogy a nyelv mint trópus mindig megfoszt, vagyis „az önéletrajz, miközben a szelf belső szerkezetét szeretné megragadni, el is rejti, elfedő álruhába öltözteti azt" (Bókay, 2008: 63). Így de Man végül az önéletrajz értelmezésében az alábbi végkövetkeztetésre jut:

Mihelyst egy hang vagy egy arc nyelvi tételezését értjük a prosopopeia retorikai funkcióján, megértjük azt is, hogy nem az élettől vagyunk megfosztva, hanem egy olyan világ alakjától és értelmétől, mely kizárólag a megfosztás útján történő megértés révén hozzáférhető. A halál egy nyelvi szorongatottság áthelyeződött neve, a mulandóságot helyrehozni igyekvő önéletrajz (a hang és a név prosopopeiája) pedig éppannyira megfoszt és alaktalanná tesz, mint amennyire helyreállít. Az önéletrajz elleplezi, hogy a szellemi arculat megrongálódását okozza (Man, 1997: 106).

Vagyis végeredményben Paul de Man az önéletrajz mint szelfkonstrukció dekonstruálását hajtja végre, és rámutat arra, hogy mindazokat a műfaji elvárásokot (referencialitás, szembenállás a fikcióval, irodalmi műfajként való definiálás, szerző-elbeszélő-főszereplő azonosítása), melyeket az önéletírással szemben megfogalmaznak, az önéletírás a maga formaiságából és nyelviségéből adódóan nem tudja teljesíteni.

Philippe Lejeune másik nagy vitapartnereként említhetjük meg James Olney-t, aki szerint „a legteljesebb autobiográfia az emberi életmű" (Olney, 1972: 3, idézi Barták, 2008: 87). Vagyis Olney kifejezetten definícióellenes az autobiográfia műfaját illetően, és abba a szerző minden íráskorpuszát beemeli. Barták Henriett szerint Olney és Lejeune elmélete három fő kérdésben tér el: a referencialitás, az én és az emlékezet értelmezésében (Barták, 2008: 88-89.). James Olney azonban nemcsak Philippe Lejeune-nek a szerinte túl szűk definíciójával veszi fel a

harcot, hanem a szelfet dekonstruáló elméleteket sem tartja üdvözítőnek.[123] Olney koncepciója tehát egyfajta definíciót kerülő harmadik utat képvisel, mely ily módon megpróbálja elkerülni mind a pragmatika, mind a dekonstrukció hiányosságait és hibáit. Kérdés, hogy a definíció elutasítása lehetségessé tesz-e még bármiféle beszédet az autobiográfiáról.

Számomra közelebbről egy autobiográfiai műfaj érdekes, mégpedig a napló. A naplót – amint Lejeune definíciójában is olvashattuk – az énelbeszélések családjába szokás sorolni, ilyen módon rokon műfaja az önéletírásnak, az önéletrajznak, a vallomásnak vagy az emlékiratnak. Azonban fel kell itt hívnunk a figyelmet a műfaji besorolás tisztázatlanságaira: Az „önéletrajzi vagy személyes jellegű műfajok" gyűjtőnév óvatosabb, s talán szkeptikusabb a fogalom jelentéskörének koherenciáját illetően, ráadásul az utóbbi időben megjelentek olyan konkurrens elnevezések, mint az „önírás" vagy az „én-írás", az „autográfia", az „élettörténet". A nevek sokasága az osztályozás nehézségét és a központi terminus, az „önéletírás" többértelműségét mutatja (Varga, 2002: 249).

Vagyis a napló és az önéletírás is énelbeszélésnek számít, ám míg az előbbi a jelenben íródik (egy-egy napnyi időszakra tekint vissza és/vagy aktuális gondolatokat közöl), addig az önéletírás visszatekintő jellegű, és igen erős benne a törekvés a kompakt identitás megalkotására.

A napló esetében is értelmezhető Keszeg Vilmos korábban idézett megállapítása, miszerint az is (mint bármely más írásmű) tudást tárol és beszűkíti az improvizációs lehetőségeket, hiszen eredménye ugyanúgy írásban rögzített. Azonban műfaji jellegzetességéből adódóan kevésbé képes rögzíteni egy olyan narratív sémát, amely modell lehet a szóbeli elbeszélések számára. Ez a naplóírás szituációjából ered: olyan műfajról van szó, melynek meghatározója az időről időre (napról napra), dátumot követve történő írás. Ebből az írásformából következik, hogy a szerző nem tervezi meg előre a narratív sémát, amely szerint elbeszélheti a történetet, hiszen a történet az írás folyamata közben alakul – ahogyan az élet alakítja. Így a naplót mint szöveget elemző irodalomtudományos diskurzusok sem tekinthetnek el attól a szituációtól, amelyben és ahogyan az keletkezik. A napról napra vezetett írás hovatovább a műfaj egyetlen állandó formai kritériumának bizonyul (szemben a tartalmi szabadsággal). Ahogy Maurice Blanchot fogalmaz: „(…) egy látszólag könnyed, ám félelmetes követelménynek van alávetve: követnie kell a naptárt. Ezt az egyességet köti meg. A naptár a démona, sugalmazója, összeállítója, provokátora és őrzője" (Blanchot, 2001: 12). A naplót az olvasó elsősorban a dátumokra

[123] „Having dissolved the text into a text and then out of the text into thin air, several critics [...] have announced the end of autobiography. A few years ago it was the demise of the novel; now it is autobiography's turn" (Olney, 1980: 22, idézi Hild, 2007: 15).

épülő szerkezetből ismeri fel: a tematikailag mindent befogadó szövegnek a dátumok nyújtanak keretet, ezen túl semmi más nem szab neki határt.

A napról napra vezetett írás, amely az események jelenidejűségében született, adja a napló mint műfaj alapvető jellegzetességét és egyben problematikáját is. Hiszen ebből az írásmódból következik egyes elméletek, így elsősorban Lejeune önéletrajzi paktuma nyomán, hogy az olvasó a valóságra történő referenciális vonatkozást feltételez a napló esetében.

> […] az olvasó a mű megalkotásának folyamata felől közelít a szöveghez: biztosra veszi, hogy az elbeszélő-író a naptárhoz igazítja mondandóját, helyesebben éppen a naptár által önkényesen kijelölt időegység szabja meg a szöveg elrendezését. Ennélfogva az olvasó úgy alkotja meg a naplóíró-elbeszélő alakját, hogy folyamatos, állandó távolságot, helyesebben közelséget tételez a naplóíró (az írás alanya) és a naplóíró („külső", „belső") „életének" (bármit is jelentsen ez a kifejezés) eseményei, történései, benyomásai közé, igen fontos szerepet tulajdonítva abban az írásnak (Varga, 2001: 26-27).

A napló esetében is megoldatlan kérdést jelent tehát az irodalomtudomány diskurzusában, hogy az mennyiben referenciális, illetve mennyiben tekinthető fikciónak. Philippe Lejeune a naplót határozottan különválasztja az általa retrospektívként definiált önéletírástól. Ennek oka szerinte egyrészt az, hogy a napló és az önéletírás „ellentétes irányba tart" (Lejeune, 2008: 13). Vagyis az önéletírás problémája a múlt elbeszélése, míg a naplóé a jövő kérdése, mivel „a naplóíró sohasem ura szövege folytatásának. Úgy ír, hogy nem ismeri a cselekmény folytatását, még kevésbé befejezését" (Lejeune, 2008: 14). Lejeune másrészt abban különbözteti meg az önéletrajztól, hogy a naplóíró számára az antifikció[124] alapvető kényszer, míg az önéletíró számára csupán lehetőség. Így Lejeune élesen megkülönbözteti a naplót, amely eszerint kerül mindenféle fikciót, a naplóregénytől, amelynek fikcionalitása egyértelműen megállapítható. Tehát Lejeune továbbra is a referencialitás mellett teszi le a voksát, noha megengedi azt a közbevetést, hogy a nyelv jel mivoltából adódóan eleve mindig valamelyest eltér a valóságtól. Így csupán antifikcióra való törekvésről beszélhetünk, amelyet azonban határozottan a napló műfajához rendel. Ezzel szemben más elemzők, így például Szávai János is autofikcióról beszél a napló és az önéletrajz esetében is, amennyiben szerinte:

> bonyolult és tudós fikciós formákra van ahhoz szükség, hogy az emlékező vagy a naplóíró elbeszélhesse, megfogalmazhassa a maga igazságát, személyiségének, történetének igazságát. Bizonyos értelemben még bonyolultabbakra, mint a fiktív narráció esetében, hiszen az önéletírás, az autofikció a fikcióhoz képest többletreferenciákat igényel (Szávai, 2008: 29).

---

[124] Lejeune itt egy új fogalmat kíván bevezetni, amelyet elhatárol a *non-fiction* kifejezéstől. „Harcosabb, kevésbé puha. Pontosabb is, hiszen nem vonatkozik az összes nem fiktív szövegre (negatív meghatározás), hanem egy sajátos szövegosztályra, amely hevesen visszautasítja azt (pozitív meghatározás)" (Lejeune, 2008: 16).

A referencialitás kérdése a kultúrantropológai kutatásnál is fontos lehet, amennyiben a vizsgált naplók olvasói ezt a referenciát elvárják, vagy éppen megkérdőjelezik az írásművek esetében. Hiszen ezeknek az olvasóknak a többsége „ártatlannak" tekinthető a naplók mint autobiografikus szövegek körüli irodalomtudományos diskurzust illetően, ám – amint látni fogjuk – mégis ugyanezeket a problémákat vetik fel olvasás közben.

Ha szemügyre vesszük a naplóírást mint tevékenységet vagy akár társadalmi aktust, többféle értelmezést találhatunk arra, hogy miért is ír valaki naplót, mi a funkciója illetve célja ennek az aktusnak. Ez a kérdés egyben közelebb is vezet bennünket a napló körüli társadalmi kontextus vizsgálatához, és távolobbra az egyértelműen irodalmi kérdésektől. A napló funkciója lehet egyrészt az önterápia, másrészt a dokumentálás, a történelmi események, tények lejegyzése (Görömbei, 1993: 56-61). Dan P. McAdams például a következőképpen érvel a napló öngyógyító funkciója mellett: „Nyilvánvaló, hogy a naplóbeli történetalkotás terápiás feladat, ami segít az egyén személyes problémáinak megoldásában, miközben előmozdítja a fejlődést és a személyes intergrációt" (McAdams, 2002: 161). Az önterápiás funkció kapcsán az értelmezők gyakran aláhúzzák a napló intimitását, személyességét és ezzel együtt titkosságának fontosságát is (lásd Varga, 2001: 26-27). Ebből a kétféle, gyakran említett funkcióból azt is láthatjuk, hogy a napló célja alapvetően kettős lehet: individuális és társadalmi. Individuális, amennyiben önmagam megértése (saját szelfem megkonstruálása – ahogy de Man fogalmaz) és akár lelki gyógyítása a cél; társadalmi pedig, amennyiben a tények írásos rögzítésével akarok hozzájárulni a közösség emlékezetmunkájához, illetve a történelmi diskurzus megkonstruálásához. A két cél meglehetősen ellentétesnek is tűnik, hiszen míg az előbbi az önmagamba való bezárkózást, a titkosság fenntartását, a másik tekintetének kizárását igényli, addig utóbbinak előfeltétele a napló nyilvánosságra hozatala. Amint később látni fogjuk, ez a konfliktus az elemzett naplók esetében is felmerül.

Az önéletírás és a napló körüli viták során kialakult irodalmi nézőpontoktól nem tekintek el, sőt egyes elméleteket kifejezetten ihletadónak találtam saját elemzésemhez[125], mégis a társadalmira koncentráló vizsgálatomban más súllyal merülnek fel ezek a vitás kérdések. Így például az autobiografikus szövegek azon problémája, hogy mennyire olvashatók referenciálisan, az (emlékezet)közösség szempontjából kevésbé válik vitatottá. Hiszen, ha a közösség a referenciapontokat keresi egy helyi szerző helyi tapasztalatairól írott autobiografikus szövegében, akkor ugyan felhívhatjuk a figyelmet ennek az eljárásnak a

[125] Itt interpretációs szempontjaim következtében elsősorban az önéletírást mint beszédaktust értelmező elméletekre gondolok, mivel ezekben sok rokon értelmezési vonás található – noha tisztában vagyok ezeknek az értelmezéseknek a határaival és veszélyeivel.

veszélyeire, ám mégsem vitathatjuk el a helyi olvasó döntését – legfeljebb vizsgálhatjuk, milyen következményekkel jár a szövegre, a szerzőre, az olvasóra és az egész közösségre, valamint az emlékezetre nézve ez a valóságreferenciákat rögzítő olvasat. Ami sokkal inkább érdekessé teszi számunkra ezeket a műveket, hogy szerzőik miként kísérlik meg írásba foglalni személyes, traumatikus emlékeiket, és mit kezd ezekkel az írásokkal maga az emlékezetközösség, vagyis hogyan válnak az írások a társadalmi emlékezetmunka részévé.

A két, elemzésre kiválasztott írásmű mellett a faluban több írásos feljegyzés is létezik, melyek a délszláv háború emlékeit rögzítik. Ami miatt azonban e kettőt kiemelem, az kiadásuk ténye, mely lehetővé teszi, hogy szélesebb körben olvassák őket. A többi, Kopácson megtalálható írásos emlék – naplók, visszaemlékezések vagy dokumentációk – egyelőre olyan asztalfiókban rejtegetett iromány ok, melyeket szerzőik nem szánnak nyilvánosság elé, értékük felől sincsenek meggyőződve, így olvasói sem akadtak még. Ahogy egy kopácsi beszélgetőtársam meséli:

„Hogy miket írtam? Miket írhattam? Hát, azt, hogy mit főztem, hogy a gyerekeim hova mentek. Vagy éppen milyen hangulatba voltunk. Ilyen. Amit egy egyszerű asszony ír.” (Piroska)

Ő tehát naplóját, amelynek terjedelme több határidőnaplót és iskolás füzetet, „irkát” tesz ki, egyelőre nem kívánja nyilvánosság elé tárni. Hiszen abban szerinte nagyrészt „csak asszonyi dolgok” vannak, melyek nem nyomtatott könyvbe valók. Talán nyugdíjas éveiben majd „tisztázza” iratait, és saját cenzúrája alá vetve azokat, újraírja naplóját. Ebben az attitűdben visszaköszön az, amit Keszeg Vilmos ír a falusi közösségek könyvhöz való viszonyáról Győri Klára széki asszony biográfiájával kapcsolatban:

A Győri Klára könyve elleni tiltakozás egyik oka az írás, az írott szöveg státusában bekövetkezett felértékelődés. […] Győri Klára élete ugyanis nem könyvbe való. Mindennek, ami írva van, ellenőrzöttnek és igaznak kell lennie. Ez az ellenőrzöttség biztosítja a könyvnek a tekintélyt (Keszeg, 2002a: 171).

Ahogy Győri Klára élete és a székiekről közölt pletykái nem valók nyomtatott könyvbe a helyi közösség megítélése szerint, ugyanezen okokból nem tartja beszélgetőtársam saját naplójának intim, magánéleti és a könyvhez illő emelkedett mondanivalóhoz képest közönségesnek ítélt szövegrészeit nyomtatásra készznek.

Az asztalfiókokban rejtőző naplókhoz képest a két kiadott napló a kopácsi közösségben reflektálttá és a háborús emlékezet reprezentánsává vált. Így ezeket a szövegeket ebben a sajátos kontextusban vizsgálom, választ keresve arra a kérdésre, hogy a lokális

olvasóközönség miként viszonyul hozzájuk, megjelenésük mennyiben járult hozzá az emlékek elbeszélhetőségéhez.

5.2. „A könyvbe' van az írásod" Egy kopácsi háborús napló élete.[126]

„Hát, én meg csak még éjjelig is írtam. Le se feküdhettünk. Ruhástul. És ott a góré alatt, a mécses mellett, ott irkáltam."[127]

A megidézett interjúban írás közben ábrázolja önmagát történetünk főszereplője, a kopácsi Kettős Jolán, aki a délszláv háború alatt naplót vezetett, kizárólag önmaga számára, emlékezete megsegítése céljából. Naplója mégis tágabb olvasóközönség elé került: előbb az etnográfus pillanthatott bele, majd rajta keresztül az etnográfiai szakirodalom olvasóközönsége; később pedig a média, és azon keresztül a helyi közösség. A „titkos" napló önálló életre kelt, sorai megmérettettek, átszerkesztettek, mindennapi beszélgetések témájává váltak, s ezáltal a délszláv háború kommunikatív emlékezetének ösztönzői lettek. Kettős Jolán pedig naplót író asszonyból szerzői névvé vált, melyet be kellett töltenie személyével. Írásomban Kettős Jolánnak és naplójának történetét szeretném bemutatni, ahogyan a szerző és közössége ezt a történetet elbeszéli.[128]

5.2.1. „Majd úgy visszaemlékszek rá, hogy mi is volt"[129] *– A napló a személyes használatban*

A napló szerzője, Kettős Dezsőné Ferenc Jolán[130] kopácsi lakos, önmagát „egyszerű parasztasszonynak" nevezi, ami a faluban azt jelenti, munkáját a háztartásban és a háztáji gazdaságban végzi, zöldséget, gyümölcsöt és virágot termeszt „a fóliában". Egy leánya, három leányunokája van. „Jolán néni" – ahogy az idős asszonyt a falubeliek hívják – azzal emelkedett ki közösségéből, hogy „egyszerű", csupán elemi iskolát végzett asszonyként

[126] Ennek az alfejezetnek egy rövidített változata megjelent a Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom c. folyóiratban (Baumann, 2009a), illetve a Pro Scientia Aranyérmesek Társasága által kiadott konferenciakötetben (Baumann, 2009b).

[127] Interjú Kettős Jolánnal, Kopács, 2005. április 9. – A továbbiakban: Jolán néni, 2005

[128] E „történetmesélés" közben pedig fokozottan tudatosítom magamban Edward M. Bruner figyelmeztetését, miszerint az etnográfia is diskurzus, a történetmesélés egyik műfaja (Bruner, 1999: 181-196).

[129] Jolán néni, 2005

[130] Ez a szerzői név szerepel a Lábadi Károly által szerkesztett kötetben (Kettős, 2004: 217-544). Továbbiakban az Új Magyar Képes Újság szerinti rövidebb megnevezéssel élek: Kettős Jolán.

naplót vezetett a délszláv háború időszakában. Naplója 1991. augusztus 6-án kezdődik és 1998. január 16-án zárul. A köztes időszakban majd minden napról készített feljegyzéseket. Kettős Jolán a háborút otthon maradt a háborús évek alatt családjának egy részével.

A kutató azonnal felmerülő kérdése, hogy vajon milyen célból készült el ez a napló? Mi késztetett egy egyébként fizikai munkát végző falusi asszonyt az írásra? Lábadi Károly etnográfusnak, a napló publikálójának interpretációja szerint a szerző unokái számára készítette feljegyzéseit. „A háború szorította rá, önként vállalt fogadalma adott kezébe tollat, hogy külhonba menekített unokáinak leírjon minden fontosat" (Lábadi, 2004a: 43). Kettős Jolán azonban a vele készített későbbi interjúkban nem beszél e fogadalomról, bár a naplóírást az unokák távozásának hatására kezdte el. Helyette a napló – korábban már bemutatott – dokumentációs és terápiás funkcióját emeli ki.

„A lányokat elvitték Pécsre, és akkor én aznap, vasárnap délután mindjárt egy papírra ráírtam, na, hogy mikor vitték el. (…) Régebben is szerettem írni. '64-be meghalt egy öreg nagynénim, fogtam egy noteszt, beleírtam. Utána beleírtam a másikat. 40 éve, hogy írom, hogy ki halt meg!" (Jolán néni, 2005)

„Hát, könnyebb talán, vagy mit tudom én---- Nem is tudom. Nem is a könnyűség, hanem mikor már egyszer elkezdtem írni, akkor egy-két hónapig-- akkor meg nem tudtam abbahagyni!" (Jolán néni, 2005)

Juliet Mitchell az írást a szóbeli elbeszélés helyettesítőjeként tartja fontos terápiás eszköznek, mivel itt nincs szükség a hallgatóságra. „Minthogy az írás reflexív tevékenység, be kell látni annak a lehetőségét, hogy a másik, a címzett nincs jelen. Beszélni hallgatóság nélkül »őrület« - írni annak tudatában, hogy talán nem lesz olvasónk »ésszerű dolog«" (Mitchell, 1999: 79). A háborús időszakban a horvátországi magyarok számára kockázatos vállalkozás lett volna beszélni élethelyzetükről. A panaszok, amelyek a nyilvánosság előtt nem jelenhettek meg, a naplókban kerültek lejegyzésre. Egy olyan krízishelyzetben, mint a háború különösen felértékelődik a rendszeres írás (amit nem lehet abbahagyni) problémamegoldó vagy -feloldó funkciója. Nem véletlen, hogy a kopácsi közösségben is megszaporodtak a naplóírók (mind az otthonmaradók, mind a menekültek között). Egy további, ezzel összefüggő funkciója a vizsgált naplónak, hogy a szelektív memória veszélyét hárítja el: fenntartja a pontos, aprólékos tapasztalatokat, hogy később „pontosabb" emlékezést tegyen lehetővé a naplóíró számára.

„Majd úgy visszaemlékszek rá, hogy mi is volt.” (Jolán néni, 2005) – mondja Kettős Jolán a naplójáról.

Kettős Jolán naplója esetében működik a tények lejegyzésének ösztönzése is, bár ő nem kíván részt venni a történelmi diskurzusban. A dokumentálást, az események rögzítését sokkal inkább saját maga, illetve szűkebb közössége számára végzi.

„És akkor hát ezt nem vezette senki sem, és tudták, hogy én biztos fölírtam, mikor kész lett, akkor ezt a papírt elvitték.” (Jolán néni, 2005)

Mindezeket a funkciókat ugyan számba vehetjük, hogy felfedezzük a naplóírás okát, ám nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Kettős Jolán számára az írás célja nem a nyilvánosság elé tárás volt. Magánnaplójának mások általi olvasatakor első reakciója a szégyenérzet volt. Ezért a napló kiadására sem törekedett, sokáig létezését is titkolta. Amikor a kézirat mégis előkerült, először a hozzá legközelebb álló családtagok olvashattak bele, majd nem sokára megjelent a gyűjtőmunkát végző etnográfus, és nyomában az újságírók, riporterek. A magánjellegű napló egyre szélesebb körben válhatott ismertté, olvasottá.

5.2.2. „Képzeld, megjelent a könyved!”[131] *– A napló használata az etnográfiai tudományos mezőben*

Amikor az etnográfus terepmunkája során felfedezi és begyűjti a kéziratot, akkor egy általa értéknek tekintett tárgyat kíván „megmenteni”. Ez a „megmentő etnográfia”[132] a mások számára végez értékmentést – a magánnapló esetében az olvasók számára kerül megmentésre az írás. Kettős Jolán az etnográfusi beavatkozásig maga rendelkezhetett kézirata felett: dönthetett abban, ki olvashatja, ki elől titkolja el, vagy akár választhatta volna azt is, hogy megsemmisíti szövegét. Ezt a döntés veszi ki a kezéből az etnográfus, aki igényt formál írására. Az olvasók ekkor még elsősorban magyarországi és horvátországi magyar értelmiségi körökből, illetve az etnográfusi szakmából kerültek ki, tehát nem a közösségben érintettek számára, hanem a külső megismerőknek vált hozzáférhetővé. Kettős Jolán naplóját Lábadi Károly etnográfus fedezte fel, aki egy gyűjtőútján szerzett tudomást a napló létezéséről, és kölcsönkérte az asszonytól a kéziratokat. Kettős Jolán, miután átadta kéziratát, nem követte figyelemmel írásának sorsát. Egyrészt akadályozta ebben tájékozatlansága és hiányzó

[131] (Kettős Jolán$_1$)

[132] James Clifford az etnográfiai gyűjtés kapcsán beszél a „megmentő etnográfiáról” mint reprezentációs gyakorlatról. „A Másik elveszik, felbomlik térben és időben, de a szövegben rögzítve megmenekül.” Clifford itt szövegről mint etnográfiai leírásról beszél. Kettős Jolán naplója esetében is egy ilyen etnográfiai szöveg jön létre: a kéziratnak a publikált szöveggé formálása és tanulmánykötetbe helyezése által (Clifford, 1999: 169).

kapcsolati tőkéje abban a tudományos mezőben, amely átveszi az irányítást a gyűjtött anyag (így az ő írása) felett. Másrészt a tudatos szerzői stratégiák hiánya következtében sem ellenőrizte írásának használatát. Így csupán utólag, egy ismerősétől értesült arról is, hogy Lábadi Károly gyűjtése részeként az olvasók elé tárta az ő naplóját is *„Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991-1998”* című könyvében (Lábadi, 2004). A könyv bemutatója Budapesten volt, melyre a szerző/szerkesztő Lábadi Károly több, a magyar fővárosban élő drávaszögi magyart is meghívott, köztük Kettős Jolán ismerősét is, aki hírül vitte a napló publikálását.

„Először könyvbe jelent meg, aztán most az újságba. Egyáltalán nem gondoltam, mert nagyon sokáig őrizgettem, tartogattam. (…) Nem is látták. Nem is látta egyáltalába egyik se. Mert én nem mutattam. Nem is vették figyelembe, hogy én írom” (Jolán néni, 2005)

„És innen került az a N. M. tanárnő. Ott van Pesten. (...) egy pesti asszony, ilyen idős mint én, aztat meghívták oda a bemutatóra. És az jött ide hozzám, hogy gratulál, hogy: »Képzeld, megjelent a könyved! Hát, a neved van rajta! « »Jaj! « - mondom.” (Jolán néni, 2005)

Kettős Jolán sérelmezte, hogy őt, akinek írása szerepel a kötetben, nem hívták meg a könyvbemutatóra, sőt, hozzájárulását sem kérték a napló kiadásához.[133] Legkisebbik unokája ekkor éppen Budapesten végezte felsőfokú tanulmányait, azonban ő sem tudott a könyvbemutatóról, amit Kettős Jolán szintén felrótt az etnográfusnak:

„És ott meg nem értesítettek. Pedig a legkisebb unokám, az ott jár Pesten iskolába.” (Jolán néni, 2005)

Később – Kettős Jolán elmondása szerint – Lábadi Károly meglátogatta az idős asszonyt Kopácson, és vitt neki tiszteletpéldányt a könyvből.

A publikálás körülményei, valamint az a tapasztalat, hogy az etnográfus az ő kéziratát saját gyűjtéseként (tulajdonaként) kezeli, felébresztették Kettős Jolánban az igényt saját szerzőségének kialakítására és visszaszerzésére. Ezzel együtt elindult egy olyan polémia a szerzőség kérdése körül, amely a kutató és az adatközlő viszonya szempontjából végzetesnek tűnik. Lábadi Károly a naplót könyvében nem mint önálló (szerzőségi jogokkal bíró) szépirodalmi alkotást közölte, hanem mint egy általa fellelt és feldolgozott forrást. Az etnográfus védelmében el kell mondanunk, hogy nem iktatta ki teljes mértékben a szerzőséget, hiszen minden, a könyvben megjelent napló és vers esetében megjelölte a

[133] Hozzá kell tennünk, hogy a kézirat átadásának körülményeiről nincsenek pontosabb információink. Jolán néni mindenesetre nem emlékszik, hogy Lábadi Károly szólt volna arról, hogy milyen szándékai vannak a kézirattal.

szerzőt, továbbá az írásokhoz kapcsolódó tanulmányaiban szerzőknek nevezi meg a szövegek íróit (Lábadi, 2004a; Lábadi 2004b). Ugyanakkor a könyv borítóján szerzőként (nem szerkesztőként) szerepel, és Kettős Jolán elbeszélése szerint sem nem kérte az ő hozzájárulását a szöveg megjelenéséhez, sem nem hívta meg őt a könyvbemutatóra.[134]

A kutató és adatközlője közötti intenzív kapcsolat hiányában valóban úgy tűnik, mintha a vita a napló birtoklásáról zajlana, hiszen nem jöhet létre az a fajta többszerzőjűség, amelyről Edward M. Bruner beszél az etnográfiai szövegek kapcsán:

> Etnográfiáink többszerzőjűek, nemcsak azért, mert az adatközlők ismeretek átadásával járulnak hozzá a szövegek megírásához, hanem azért is, mert [...] az etnográfus és az adatközlő közösen birtokolja ugyanazokat a narratívákat (Bruner, 1999: 190).

A naplónak Bruner értelmében akkor lehetne több szerzője – a vagy-vagy alapú vita helyett –, ha a kézirat szerzője és az etnográfus együttműködve alakította volna ki a publikálásra szánt szöveget. A szerzőség körüli vita felerősödésének további oka, hogy Lábadi Károly kötete az etnográfia és a szépirodalom határmezsgyéjét képezi azáltal, hogy olyan szövegeket közöl etnográfiai gyűjtésként, amelyeket szerzőik irodalmi műnek tekintettek, legalábbis most, a megjelenés után annak tekintenek. Így, míg az etnográfia a gyűjtőt definiálja szerzőként[135], addig az irodalmi diskurzus szerint a szövegírók tekinthetők annak.

A szerzőség, birtoklás és használat körüli vitán túl látnunk kell, hogy Lábadi Károly kötete a tágabb olvasóközönség számára valóban „értéket mentett". A *„Szétszóratásban…"* című szerkesztett kötetben Kettős Jolán írása mellett két további napló is megjelent Németh Ferencné Botyka Julianna, várdaróci lakos és Dékány Zsuzsanna, csúzai tanárnő tollából. A szerkesztett kötetben a három napló mellett drávaszögi verselők költeményei és az Eszéki Rádió 1993. október 21-24-i és 26-i üzenetei is helyet kapnak, így adva egy áttekintő jellegű szöveges forrásanyagot a délszláv háború magyar vonatkozású tapasztalataihoz. Az írásos forrásokat egészíti ki az a néhány illusztratív jellegű fotó (alkotójuk Lábadi Károly) és gyermekrajz, amely a kötet végén található. Lábadi Károly gyűjteménye egyike azon néhány kiemelkedő forrásnak, amelyből megismerhetjük a horvátországi magyarok délszláv háborúval kapcsolatos tapasztalatait, emlékeit. Ebbe a sorba illeszkedik még Pataky András

---

[134] A napló történetét itt Kettős Jolán narratívája szerint ismerhetjük meg. Nyilvánvalóan létezik egy másik fontos narratíva is: az etnográfusé. Lábadi Károly kérésemet, hogy tárja fel az ő nézőpontját, egyelőre sajnos nem teljesítette, ám ígéretet tett erre. Az etnográfus narratívájának ismerete feltehetően árnyalná e történetet, ennek hiányában azonban csak figyelmeztetni szeretnék arra, hogy itt csupán az eset egyik érintettjének nézőpontja kerülhetett kifejtésre.

[135] Clifford Geertz egy tanulmányában részletesen foglalkozik az etnográfiai szerzőség problémájával, hiszen – amint kifejti – az etnográfiát gyakran kezelik az (szép)irodalomhoz hasonlóan, és az etnográfiai írások ugyanolyan szerzői identitást, szignatúrát és szerzői jelenlétet igényelnek (Geertz, 1994a).

„szabálytalan naplója” (Pataky, 1997), Csörgits József, a Magyar Képes Újság egykori szerkesztőjének írása (Csörgits, 2002), Baráth Árpád felmérései (Baráth, 2001; Baráth, 1998), Arday Lajos egy társadalomtudományos írásokat egybegyűjtő kötete (Arday, 1994) és Lágler Péter tanulmánya Kórógyról (Lágler, 1997). A rövid felsorolásból is láthatjuk azt, hogy a horvátországi magyar „otthonmaradók”, a délszláv háborúról személyes tapasztalatot szerzett lakosság hangja mennyire „csendes” a háborús diskurzusban. Lábadi kötete ezt a hangot erősíti fel – különösen azzal az eljárásmóddal, hogy a tanúkat személyesen szólaltatja meg írásaikon keresztül. Így nem csupán az olvasóknak nyújt értéket, de a szövegírók közösségeit is támogatja saját tapasztalataik reprezentációjában.

Kettős Jolán eredeti naplóját kézzel írta, több iskolai füzetbe („irkába”), ez képezi az alapját a publikált szövegváltozatnak.

„Hát körülbelül ilyen vastag, vagy még vastagabb irka. Harminc - harminc irka is volt. Rendes iskolai. Volt, ami nagyobb, volt, ami kisebb volt.” (Jolán néni, 2008)

Lábadi Károly a szerkesztéskor az eredeti, autentikus szöveg megtartására törekedett – ebben természetesen benne foglaltatnak a fogalmazás egyszerűsége, a helyesírási hibák egy része vagy a tájnyelvi elemek, melyeket a szerkesztő lábjegyzetekben magyaráz. Ez a szerkesztési elv megfelel az etnográfia által előírt módszereknek, és a tudományos mezőt alkotó olvasóközönség számára egyfajta különleges csemegét jelenthet. Lábadi Károly a kötetben néhány sor erejéig bepillantást enged a szerkesztői folyamatokba, bár ezekből csupán a helyesírással kapcsolatos eljárásmódokról szerezhetünk tudomást.

A három naplót megközelítően betűhíven adjuk közre, azonban a kiadó kérésére és a könnyebb olvashatóság kedvéért a magánhangzók és mássalhangzók hosszúságát egységesítettük, ezáltal eloszlott a félreérthetőség veszélye, hogy ortográfiai hiba folytán némely szó más értelmet kapjon […]. Volt naplóíró, aki írásában sohasem használta a szavakban az ly-t, nála meghagytuk a hang j-s jelölését. A betűkihagyásokat pótoltuk. Egy-egy szó csupa nagybetűs írása – akárcsak a nevek írásmódja – változatlan maradt, mivel a szerző fontosságukat ezzel kívánta kifejezni. A központozást a mai helyesíráshoz igazítottuk (Lábadi, 2004a: 49).

Lábadi Károly tehát forrásként kezeli a kéziratos naplókat, ezeket a lehető legeredetibb formájukban igyekszik publikálni, csupán minimális, szükségszerű beavatkozással. Ez a közlésmód azonban a forrásanyagok olvasásához nem szokott szerző és családtagjai számára inkább bosszantóan hatott egyes szöveghelyeken megtartott helyesírási hibáival, szerkezetnélküliségével és különösen az eredeti nevek kompromittáló megtartásával – ez utóbbit többször is problémaként emlegették beszélgetéseink során.

Amit Lábadi Károly még hozzátesz a naplóhoz, az a cím: „Borult, homályos idő…”. Hogy ez saját beavatkozása a szövegbe, kiderül a naplók elé írt kommentárból is: „Címet egyedül

Dékány Zsuzsanna adott feljegyzéseinek, a másik két szerző naplója élére a szövegükből választottunk idézetet" (Lábadi, 2004a: 49). Úgy tűnik, a választott cím nem vált a szöveg reprezentálójává: sem Kettős Jolán, sem más kopácsiak nem nevezik meg a naplót a cím után, kizárólag a szerző neve után. Ez nem feltétlenül a címválasztás hibáját mutatja, inkább azt, hogy a napló esetében a szerző személye jelenti a referenciapontot – különösen az őt ismerő kopácsi közösségben. Lábadi Károly lábjegyzeteket is fűz a naplókhoz. Ezekben etnográfusként magyarázza az olvasók számára a tájnyelvi szavakat, kifejezéseket, valamint a politikai helyzetről, háborúról szóló kommentárokat egészíti ki saját megjegyzéseivel, tájékoztat a feljegyzett politikusok kiléte felől, illetve a félreérthető részeket pontosítja:

„A Cigány Bránkának a lábát és a kezét elvitte a Gránát a Beljei Csingilinginél.[1]" Lábjegyzet: „[1]Csárda Bellyénél" (Kettős, 2004: 252).

„E.-ék[136] otthon vannak, szedelőzünk.[1]" Lábjegyzet: „[1] Készítik az árut a piacra" (Kettős, 2004: 308).

A napló szövegének teljességével kapcsolatban is felmerülnek kétségek, melyeket maga a szerző táplál. Kettős Jolán elmondása szerint a könyvben megjelent változat sem teljes, vannak részek, amiket nem talál meg benne.

„(…) mert nem ennyit írtam ám én bele, ami az újságban van, meg ami még a könyvben is van, hanem még abbúl sokat le is -- amint hát olvastam a könyvet is, hogy minden hónap végén írtam, hogy drága [legidősebb unokájának neve], meg [középső unokájának neve]… ezeket semmit se írtak már." (Jolán néni, 2005)

Kettős Jolán állítását igazolni nem tudja, mivel eredeti kéziratai még nem kerültek újra vissza tulajdonába – így számunkra is csupán a publikált szövegváltozat áll rendelkezésre a megismeréshez. A napló használatában nyomon követhetjük ezeket a különböző célokhoz igazított átírásokat. „Az adatok immár szövegről szövegre is vándorolhatnak az írásba foglalásból átírás, újraírás lesz. Az adatközlő és a kutató a kulturális alkotások olvasói és újraírói is egyben." – írja James Clifford (1999: 174). Kettős Jolán és közössége is kommentárokkal látja el a kötetben megjelent szöveget – a naplóíró ezzel saját státusát, szerepét igyekszik kialakítani ebben a történetben, közössége pedig használatba veszi a szöveget. Továbbá, ugyanígy értékesíti a naplót a közösséget képviselő média is, s ezáltal létrejön egy további szövegváltozat is.

---

[136] A nevet az anonimitás megtartása érdekében rövidítettem, de az eredeti szövegben a teljes név szerepel.

5.2.3. „Hát az újságba' a nevem"[137]
– A napló használata a médiában

A napló első publikálása még csupán a szerzőség megkérdőjelezése, a szövegnek a szerző kiiktatásával történő használata következtében okozott Kettős Jolánnak egy új, feldolgozandó helyzetet, mellyel szembe kellett néznie. Ennek a publikációnak a közvetlen hatásait kevésbé érzékelte – néhány érdeklődő újságírót és riportert leszámítva nem találkozott olvasóközönségével, és saját közösségéből sem sokan találkozhattak a könyvvel.

Azonban a szöveg iránt érdeklődést mutatott a sajtó is. Így a napló megjelent a horvátországi Új Magyar Képes Újság (ÚMKÚ)[138] hasábjain kivonatolva, folytatásokban. A folytatások 2005. március 3-a és 2005. augusztus 11-e között jelentek meg heti rendszerességgel. A napló így a hetilap 20 számában szerepelt: 2005/9-estől a 2005/30-asig, azonban kimaradt a 2005/19-i számból a helyhatósági választások hírei miatt. Viszont a 2005/20-as a megszokotthoz képest kétszeres terjedelmű részletet közölt.[139] A helyi újságban való megjelenésnek kettős célja volt: egyrészt az érintett közösséget is a napló olvasóközönségévé kívánta tenni, hogy a szöveg ne csupán a tudományos mezőben kerüljön használatba; másrészt Kettős Jolán egyik, újságíró rokona a sajtóban való közléssel kívánta helyreállítani az asszony szerzői státusát.

A megjelentetés aktusával tehát az Új Magyar Képes Újság végezte el a szerzőség korrigálását, amely „elsőkötetes szerzőként" mutatta be Kettős Jolánt a napló közlésekor, sőt felülírta Lábadi Károly szerkesztett kötetének szerzőségét is: „Elsőkötetes szerzőnk – a Szétszóratásban társszerzője [...]"[140] A szerzőség általi jogot igyekszik alátámasztani az ÚMKÚ azon eljárása is, hogy a naplószöveget, mely a Lábadi-féle változatból keletkezett, más címmel („Kettős Jolán naplója") közlik. Tehát a forrást Kettős Jolán írásaként kezelik, nem Lábadi Károly etnográfiai közléseként. Az általuk közreadott szöveg közvetlen forrását (amely az irkák hiányában Lábadi Károly szerkesztett kötete) is csupán a Kettős Jolánnal készült interjúból tudhatja meg az olvasó. A kötetre később sincs utalás az egyes részek megjelenésekor. Ebben az interjúban a szerzőként nyilatkozó Kettős Jolán ismét visszatér a

---

[137] Interjú Kettős Jolánnal, Kopács, 2008. január 5. – továbbiakban: Jolán néni, 2008

[138] Horvátországi magyar hetilap. Kiadja a HunCro Sajtó és Nyomdaipari Kft. (igazgató: Pasza Árpád), a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége megbízásából, a Horvát Köztársaság állami költségvetésének anyagi támogatásával. Fő- és felelős szerkesztő: Kriják Krisztina; főszerkesztő-helyettes: Micheli Tünde.

[139] Forrás: http://www.hhrf.org/umku/

Sajnos az archívumban nem érhető el a március 31-i, illetve a május 5-i szám, így az ezekben szereplő naplórészletekről egyelőre nem tudok beszámolni.

[140] Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/9 http://www.hhrf.org/umku/0509/index.htm.

szöveg tulajdonának kérdésére, és leszögezi saját jogait felette, amikor a riporter megemlíti a napló eredeti publikálási helyét.

„Ennek semmi akadálya, noha a könyv szerkesztője és kiadója a naplóm bárminemű eljárással történő sokszorosítási jogát fenntartja saját magának, amit nem tudok pontosan értelmezni. Én az eredeti kéziratot véleményezésre átadtam Lábadi úrnak, aki azóta egyszer meglátogatott – tavaly nyáron –, amikorra már kiderült, tudok róla, hogy kiadta a naplómat, és meglepett egy tiszteletpéldánnyal. A Szétszóratásban tavalyi budapesti könyvbemutatójára sem hívott meg a kiadvány szerkesztője, előkészítője."[141]

A megjelenés az Új Magyar Képes Újságban ugyanolyan váratlanul érte a szerzőt saját elmondása szerint.[142] Családtagjai meglepetésnek szánták neki a saját neve alatt történő publikációt, örömöt szerettek volna okozni ezzel, ám Kettős Jolán első reakciója inkább az ijedelem és fizikailag is jelentkező sokk volt:

„Hát, aztán mutatja a [név] az újságot. Én elkezdtem olvasni. Én olyan nagyon rosszul voltam! Énnekem a szívem elkezdett verni! (...) Én hideg vízben mosakodtam, de én úgy remegtem! Én- annyira rosszullét fogott el! Mert jól van, akik a könyvet olvasik. Itt nem, itt csak egy páran olvasik. Hanem hát az újságban! (…) Hogy hát az újságba a nevem, és akkor ezt nem tudom hány ezer példányban mindenhol olvassák az én nevemet. (...)" (Jolán néni, 2008)

Kettős Jolánt lelkileg igen megviselte a naplónak az olvasók elé kerülése – amint ez nyilatkozataiból is kitűnik. A hetilapban közölt naplót sokkal nyilvánosabbnak tekinti, mint a könyvet, noha az Új Magyar Képes Újságban csak néhány, sokkal erősebben megszűrt, cenzúrázott részlet jelent meg. Azonban az újság által naplója a drávaszögi falusi közösségekben sokkal ismertebb lett, mint az inkább értelmiségi közönségnek szánt könyv hatására. Reakcióiból úgy tűnik, valóban nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy ez a napló nemcsak írva, hanem olvasva is lesz. Olvasóként csupán önmagát tételezte fel, aki az írás által emlékezik majd, és esetleg közelebbi családtagjait (bár eleinte előttük is titkolta írását). Feltételezhetően inkább csupán a naplóban lejegyzett adatokat – ki halt meg, kit ért kár stb. –

---

[141] Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/9 http://www.hhrf.org/umku/0509/index.htm.

[142] Itt némi ellentmondás mutatkozik abban, hogy egyrészt Kettős Jolán nyilatkozott az újságnak a naplóról az első részlet megjelenése előtt; másrészt viszont az interjúban, amit készítettem vele, azt állította, hogy nem tudott arról, hogy a napló meg fog jelenni az újságban. Az újságban közölt interjúrészlet szövegezése arra utal, hogy az nem szó szerinti nyilatkozata Kettős Jolánnak, hanem talán egy beszélgetés utólagos rekonstrukciója. Szintén csak feltételezem, hogy Kettős Jolán számára a beszélgetéskor nem tudatosult, hogy interjút ad, hiszen rokonával beszélgetett.

kívánta volna átadni a kopácsi közösségnek, de nem az eredeti szövegkontextusba ágyazva. A napló tehát egy olyan magánember írása, aki nem másoknak (az olvasónak) ír, hanem önmagát helyezi el ebbe a másik, olvasó szerepbe is. A szerzőség tudata csupán a napló megjelenése után alakult ki benne. Azt viszont már nem ő irányította, hogy a végül publikált szövegváltozat miként hat olvasóira – ebben a tekintetben már inkább a szerkesztők igyekeztek befolyást gyakorolni.

Az Új Magyar Képes Újságban megjelent szövegváltozat esetében már a családtagok kívánsága érvényesült: az újságírói gyakorlat bátran formálta a naplót „olvasmányosabbá" a hétköznapi emberek köréből kikerülő olvasóközönség számára. Az újságban megjelenő szöveg nem csupán megfogalmazásában átírt, de meglehetősen fragmentált is (melyet hol jeleznek az olvasóknak, hol nem). Az összefoglaló jelleget az egyes naplórészleteknek adott címek is mutatják, melyek részint a szöveg kiemelt (és így hangsúlyossá tett) idézetei, részint pedig a naplóban bemutatott háborús időszakokat jelölik: *A betelepítések hónapjai, „Karácsonyunk se lehetett…", „A torkába kést szúrtak", Itt dúl a háború a fejünk felett, A szakállasok terrorjának újabb áldozata, „Alkalomadtán el foglak intézni, de akkor családostul!", Tolvajok és harisnyás rablók, A laskói templom kis híján leégett, Vágtató infláció, „A tetteseket nem sikerült előkeríteni", „Ilyen lábbal még menekülni sem fogok tudni", Békekötés és menekültáradat, „Nem uralkodhatnak felettünk többé", Vendégségben – odahaza, „Mindenkit várt a család, nem volt komplikáció…", „Örülök, hogy hat év után újra telik és újjáéled a falu", Lezárult egy hat és fél évig tartó időszak.* A címek a harmadik részlettől jelentek meg, az első két részlet esetében még a naplóírás idejét jelző évszám (1991) töltötte be a cím szerepét. A cím nélküli megoldás közelebb állt mind az eredeti naplóhoz, mind általában a napló műfajához, ahol a cím szövege nem irányítja rá a figyelmet a szövegfolyam egyes pontjaira. A címadás az újság szerkesztői részéről olyan beavatkozás, amely a részletek olvasatát is átalakítja. Hiszen a cím olvasói elvárásokat kódol a szöveggel szemben, ezeket az elvárásokat pedig a címadó irányítja, aki saját olvasata alapján összegzi a szöveg mondanivalóját az annak élére állított néhány szóban.

Az újság szerkesztői más tudatos, olykor pedig kevésbé következetes szerkesztési eljárást is alkalmaztak a napló közlésekor. Fontos szempont volt számukra a napló olvashatóvá tétele. Az újság olvasóközönsége csekélyebb számban kerül ki az értelmiség köréből, többségük mezőgazdaságból élő falusi ember. Tehát ennek a változatnak már nem a tudományos mezőben tevékenykedők elvárásainak kellett megfelelnie. Így a szerkesztők a naplót nem is a tudományos megismerés forrásaként kezelték, hanem alapanyagként, melyből olyan olvasmány formálható, amely a délszláv háborúra való emlékezést szolgálja. Ez a kiindulási

szempont teszi lehetővé a szerkesztők számára, hogy bátran hozzányúljanak a szöveghez: a redundáns részeket (melyek nehézkessé teszik az olvasást), illetve az általuk lényegtelennek ítélt leírásokat töröljék, a szövevényes, többszörösen összetett mondatokat egyszerűsítsék, a megfogalmazást választékosabbá tegyék, a helyesírási hibákat (az olvasók nyelvének művelése nevében) javítsák. A szerkesztés egy további elve volt a szerző és családja életének intim részleteit feltáró részletek kihúzása, melyet maga a család is óhajtott. Olykor ez a cenzúra kiterjedt a nagyobb (kopácsi) közösségre is, de itt már nem következetes a végrehajtás. A neveket az ÚMKÚ-változat is meghagyta eredetiben, hiszen a Lábadi-féle kötetben már úgyis valódi nevükkel jelentek meg a falu és a környék lakosai. A másokkal kapcsolatos híreket, pletykákat olykor törölték, olykor viszont azok megjelennek az újságban is. Így kerülhetett például az újságba a következő részlet is:

„Ma hallottam azt is, hogy estefelé elvitték az idős Juhász Janit. Állítólag a Zoli fia hazaszökött Eszékről, mert gárdista volt, és agyonlőtték az Alvég alatt az erdőben.”[143]

A továbbbiakban egy rövid összehasonlítást végzek a két szövegvariánson egy azonos időpontból származó bejegyzés alapján. A kiválasztott részlet 1991 karácsonyát írja le. Az 1991. december 24-éhez tartozó bejegyzés a következőképpen jelenik meg az Új Magyar Képes Újság 2005. március 24-i 12. számában:

„24-e van, kedd. Egész nap lövik Eszéket. Üres a ház, nincs karácsonyfa, nem is lenne kivel feldíszítenem...

Még karácsonyunk se lehet...

Sütni sem merek, mert azt mondják, házról házra járnak a katonák, és ha valami gyanúsat látnak, agyonlövik az illetőt.

Egyébként minden helybeli emberre három katona jut. Mi háromszázan vagyunk a faluban, ők ezren vannak.

Éjfélig nem aludtam, számoltam az Eszékre kilőtt gránátokat. Nem Baranyából lőttek, de jól lehetett hallani. Aztán sírtam. Sötét volt az éjszaka. A hónapok óta áhított csend is zavarólag hatott. Édes jó Istenem, mit tettél velünk?”[144]

[143] Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/12 http://www.hhrf.org/umku/0512/index.htm.
Az idézetben megjelölt „gárdista” a falu egyik hősi halottja, neve szerepel a Kopácson felállított emléktáblán is.

Ugyanez a szövegrész a következőképpen szerepel Lábadi Károly kötetében:

„24 van, Kedd, Bővöd napja, borult idő. Egész nap lövik Eszéket. Ki hitte volna, hogy valamikor ijen bővöd napunk lesz. Unokáim nincsenek, K.-kém, K.-kám Magyarországon, Siklóson 114 napja, D.-kám Laskón[145], üres a ház, nincs karácsonyfa, nincs, akivel díszítsem a Karácsonyfát, de még karácsonyunk se nincs, még sütni sem merek, mert azt mondják, hogy házról házra mennek a katonák, és ha valami gyanúsat látnak a Karácsonnyal kapcsolatba, agyonlövik, mert annyi katona van a faluba, hogy minden emberre jut három katona. Tehát 300-an vagyunk a faluba, és 1000 katona is van. A kis Melegest nagyon megverték, 21-re a feleségét és a lányát elvitték biztonságba, a Jani pedig elment, nem tudják, hogy hová. A Gamos Jenőt, feleségét és a két fiát is átsegítették Magyarba, adtak nekik papírt, örökre, vissza soha.

10 ½. Fél napra, ma bővöd napján 10 perccel 12 előtt meggyúlt a VILLANY, délután egy kicsit megálltak az Ágyúzással, de a géppuskával nem. A Beredicsék és a Bara néni, Jóska jöttek aludni. Az Ibi is. Ezt az érzést, amit érzek most bővöd este, nem találok betűket, hogy leírjam, sírok. 6 óra van, remeg a kezem, tovább nem írhatok. Nagyon örültünk a VILLANYnak, néztük a szép Karácsonyi műsort, de nem soká nézhettük, a Beogradot akartuk nézni, és pontosan ½ 8 órakor elaludt a VILLANY. 10 ½ nap után csak ½ nap volt, annyit, hogy a méjhűtőket, darálni, fát vágni 8 ½ órába. Na, de nem soká voltunk fel, 8 óra után el is mentünk aludni, eddig tartott a VILLANYfénynél a Bővöd este. Körülbelül éjfélig sem aludtam, talán 25-30-ig is olvastam [A szerkesztő lábjegyzete: Ez esetben számláltam értelemben.], amit kilőttek Eszékre, de nem Baranyából. Sírtam is, a nagy sötét éjszaka, csend, a magány a házaknál. Édes jó Istenem, mit tettél velünk és mindenkivel.”[146]

Az Új Magyar Képes Újság 2005/12-i számában a naplóból az 1991 decemberéből származó részletek szerepelnek. A Bővöd nap (Szenteste napja) leírása a teljes korpusz (836 szó, 72 sor) utolsó részét, kb. 1/9-ét (90 szó, 10 sor) teszi ki. Az ÚMKÚ-féle változat 1991. december 24-i leírása a Lábadi-féle változat szövegének (290 szó, 21 sor) kicsit több mint egyharmada. A heti sajtóra jellemző szűkösebb publikálási helynek megfelelően a leírt részlet is csupán

---

[144] Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/12 http://www.hhrf.org/umku/0512/index.htm
Az idézett részletnek meghagytam az eredeti formázását.

[145] Az anonimitás kedvéért és személyes kérésre Kettős Jolán unokáinak neveit rövidítettem, a Lábadi-féle szövegváltozatban azonban a keresztnevek teljesen kiírva találhatók, akárcsak más falubelieknek a nevei.

[146] Kettős, 2004: 256-257. Az idézett naplórészletnek meghagytam az eredeti formázását.

néhány soros rövidítésben jelenhetett meg. Érdemes megvizsgálni, mi az, amit az újság szerkesztői megtartanak a Lábadi-féle szövegvariánsból, és mi az, amit törölnek.

A kezdő mondatnál rögtön láthatunk némi módosítást. Egyrészt az ÚMKÚ-féle változatban elmarad a karácsony előestéjének tájnyelvi megnevezése (bővöd napja), illetve az időjárás-jelentés (borult idő) – így a nap összefoglaló leírásából csupán a dátum és a hét napjának meghatározása (kedd) marad meg. Ez a leírás sem a liturgikus ünnep népi megnevezésének, sem az egyszerű időjárás-megfigyelésnek nem hagy helyet, pusztán az adatokra szorítkozik. Másrészt javítja a fogalmazási és helyesírási hibákat. A Lábadi-féle variánsban láthatjuk, hogy Kettős Jolán a dátumozásnál olykor (de nem következetesen) pusztán a számot jegyzi fel (24), ezt pontosítja az ÚMKÚ szerkesztősége: 24-e. Továbbá a „Kedd" megnevezést is javítja: „kedd".

A második mondat mindkét variánsnál megegyezik. A továbbiakban azonban az ÚMKÚ-féle változatban hiányzik másfél mondat, mely a naplóíró panaszait, illetve unokáival kapcsolatos gondolatait tartalmazza. Ez utóbbit a szerkesztők a részletek kiválasztásakor mindig tudatosan magánjellegű sorokként kezelték, és törölték a megjelentetésre szánt részletből. Így lesz egy fél mondatból mondat az ÚMKÚ-féle változatban:

ÚMKÚ: *„Üres a ház, nincs karácsonyfa, nem is lenne kivel feldíszítenem..."*

Lábadi: *„nincs, akivel díszítsem a Karácsonyfát, de még karácsonyunk se nincs"*

E mondat második fele pedig már összefoglalása a Lábadi-féle variáns három tagmondatának, stilisztikailag is átírva. A karácsonyfa szó ismétlését elhagyták, és az alárendelő mellékmondat helyett (nincs, akivel…) egy irodalmibb hatású mellérendelő tagmondatot alkalmaznak (nincs karácsonyfa, [és] nem is lenne…). Továbbá a kijelentő módú tagmondatot feltételes módúra változtatják, ami még inkább választékossá teszi az eredetileg egyszerűbb mondatfűzést. Az újságban megjelenő részleteknél gyakran láthatjuk a három pont kihagyásalakzatot, amely a szöveg hiányzó részeit hivatott jelölni, illetve a fragmentáltságra igyekszik felhívni a figyelmet. Így e mondat végén is a három pont azt sejteti számunkra, hogy az eredeti naplóban voltak további gondolatok, amelyeket a szerkesztők nem közölnek. Ebben az esetben valójában a hiány nem törölt mondatokkal jelenik meg, hanem azok átfogalmazásával, újratördelésével. A három pont által jelzett hiányzó tagmondat is megjelenik egy önálló bekezdésként:

ÚMKÚ: *„Még karácsonyunk se lehet…"*

Lábadi: *„de még karácsonyunk se nincs,"*

A tagmondat önálló mondattá alakítása az eredeti többszörösen összetett mondatot hivatott megszüntetni. Az azonban, hogy miért került új bekezdésbe, amelynek terjedelme csupán ez az egy befejezetlen, kihagyásalakzattal záruló mondat, már nem magyarázható csupán a szerkesztés praktikumával. Az egy mondat-egy bekezdés struktúra itt ismételten a szöveg kivonatoltságát, fragmentum jellegét kívánja hangsúlyozni. Továbbá a három pont egy olyan hiányt jelöl, amely mögött akár egy teljes bekezdés is állhatna. Az az olvasó, aki nem ismeri a Lábadi-féle variánst, olvashatja úgy ezt a rövid bekezdést, hogy hozzáilleszti gondolataiban az eredeti napló (képzeletbeli) sorait – amelyek a meghagyott mondat kontextusába tartoznának. Mivel azonban mi tudjuk, hogy az ÚMKÚ-féle változat a Lábadi-féle változat átírása, így mi azt is tudjuk, hogy legalábbis a forrásként használt szövegben nem szerepelnek ilyen további mondatok. „A három ponttal jelölt befejezetlen sor nemcsak arra utalhat, hogy a gondolat folytatható, hanem arra is, hogy a beszélő a szóbeliség határához érkezett." – írja Zsadányi Edit (2002: 23.). Ebben az esetben tehát a három pontot úgy is olvashatjuk, mint annak a jelét, hogy Kettős Jolán már nem tudta írásban kifejezni érzelmeit – amint erről a jelenségről a Lábadi-féle változatban néhány sorral lejjebb be is számol: „Ezt az érzést, amit érzek most bővöd este, nem találok betűket, hogy leírjam, sírok." Azonban ne felejtsük el, hogy a három pont szerzője itt nem Kettős Jolán, hanem az Új Magyar Képes Újság szerkesztői, így ebből a kihagyásalakzatból leginkább az ő (a napló olvasása közben érzett) érzelmeiket olvashatjuk ki. A három pont használatával kapcsolatban meg kell jegyeznünk azt is, hogy az nem vonul végig következetesen az ÚMKÚ-féle változatban. Vagyis nem jeleznek minden törlést három ponttal, illetve a három pont – mint láttuk – többféle jelentéstartalommal bír. Egyrészt kifejezheti a törölt sorokat, másrészt kifejezheti az írás határát, az érzelmi túlfűtöttséget vagy akár az elgondolkodás/elgondolkodtatás pillanatát.

A Lábadi-féle variánsban szereplő mondat további tagmondatait az ÚMKÚ-féle változatban egy új mondatban közlik.

Lábadi: *„még sütni sem merek, mert azt mondják, hogy házról házra mennek a katonák, és ha valami gyanúsat látnak a Karácsonnyal kapcsolatba, agyonlövik"*

ÚMKÚ: *„Sütni sem merek, mert azt mondják, házról házra járnak a katonák, és ha valami gyanúsat látnak, agyonlövik az illetőt."*

A két részlet összehasonlításában néhány változtatásra lehetünk figyelmesek. Így a „mennek" helyett az ÚMKÚ-féle változatban az irodalmi nyelvhez közelebb álló „járnak" ige áll. A pontosabb, értőbb olvasást segíti „az illetőt" szó beszúrása. Ami érdekes, az „a Karácsonnyal kapcsolatban" szavak kihagyása az újságban. Hiszen ennek a törlésnek a következtében

eltűnik a mondat egy értelmezési lehetősége is. A Lábadi-féle változat értelmezési keretében megjelenhet a keleti és nyugati kereszténység választóvonalával kapcsolatos tudásunk. Tudniillik a keleti ortodox vallású szerbek és a nyugati keresztények más időpontban ünneplik a karácsonyt. Így a szerb katonák számára a magyarok karácsonyi előkészületei gyanúsak. Kettős Jolán félelme táplálkozhat pusztán abból a gondolatból, hogy a szerb katonák nem tudhatják, mi az oka a nagy sürgés-forgásnak, ezért az gyanússá válhat számukra (bár a többnemzetiségű Jugoszláviában ismertek voltak az egyes vallási közösségek ünnepei). Ugyanakkor felmerülhet az az értelmezés is, miszerint a karácsony ünneplése gyanús, mert azt jelzi, hogy a falusiak a nyugati hitűekkel (így a horvátokkal) tartanak. Hogy valójában Kettős Jolán miként élte meg 1991 bővöd napját, pontosan miből táplálkoztak félelmei, ebből a néhány sorból nem derül ki. A kopácsiakkal folytatott beszélgetések kapcsán azt tapasztalhatjuk, hogy 1991 karácsonyára meglehetősen különbözőképpen emlékeznek. Kettős Jolán és más beszélgetőtársaim szerint is a faluban jelenlévő nagyszámú szerb katonaság miatt egyáltalán nem mertek ünnepelni, mert az túlságosan gyanús lett volna. Más interjúalanyaim viszont cáfolták azt, hogy kifejezetten tiltotta volna a katonaság vagy a vezetőség a karácsony megünneplését. Egyik beszélgetőtársam szerint – aki a Lábadi-féle változat felolvasására reagált – senki sem tiltotta azt, csupán bátorságuk nem volt az ünnepléshez:

„Na, például ’91-be nem tartották [a karácsonyt], mert akkor nem mertünk ki se mozdulni. De azután minden évbe. Nem mondta azt senkise, hogy ne. De a papunk, aki van, ez elment. És akkor a harmadik faluból, ott, ahol a központi iskola van [Laskó], onnan járt ide a pap. Senki nem mondta egy percig se, hogy ne menjünk, hogy ne tartsák az ünnepeket.” (Margit néni)

Mindez a karácsony tiltásának kérdésével összefüggésbe hozható olvasati lehetőség azonban kimarad az ÚMKÚ-féle változatból – pusztán a háborús helyzetben jellemzővé vált katonai ellenőrzésre gondolunk, amelyről a naplóíró már az előző számokban is beszámolt.

A Lábadi-féle variánsban szereplő mondat utolsó tagmondatát az újságban újabb bekezdésbe szedik, önálló mondatként. A bekezdéshez tartozik még egy további, a katonaság létszámáról tudósító mondat.

ÚMKÚ: *„Egyébként minden helybeli emberre három katona jut. Mi háromszázan vagyunk a faluban, ők ezren vannak.”*

Lábadi: *„mert annyi katona van a faluba, hogy minden emberre jut három katona. Tehát 300-an vagyunk a faluba, és 1000 katona is van.”*

A szerkezet átalakítását leszámítva – a téma (katonák száma) önálló bekezdést kapott – nem sok változtatás történt. Az ÚMKÚ- féle változatban mondatkezdő szóként bekerült az „egyébként” kifejezés, amely a szöveg folyamatosságához járul hozzá, illetve jelzi, hogy ebben a bekezdésben egy melléktéma kerül kifejtésre. További stiláris változtatást jelent a „tehát” magyarázó szó elhagyása, valamint a számok betűvel írása.

Ezen a ponton az ÚMKÚ-féle szövegváltozatban egy hosszabb kihagyás következik. Az újságból kimarad a Lábadi-féle változatban szereplő 10 mondat (160 szó). E rész törlésének legfőbb oka ismét a mások magánszférájának tiszteletben tartása. A Lábadi-féle variánsban itt ugyanis más falubeliek említődnek ismét név szerint, és részben az ő szenvedéseik kerülnek megjelenítésre. Ugyanúgy kimarad az ÚMKÚ-féle változatból a villannyal kapcsolatos probléma. A Lábadi-féle szövegben a villany szó nagy kezdőbetűvel, kiskapitális betűkkel jelenik meg: VILLANY. Amint már korábban megtudhattuk Lábadi Károlytól, ez az írásmód tükrözi az eredetit. Az ő értelmezésében pedig ez az írásmód a szó fontosságát hivatott kifejezni. A Lábadi-féle változatban Kettős Jolán nyolc soron keresztül számol be a villany „eljöveteléről” és távozásáról, a szót végig következetesen nagybetűvel/kiskapitális formában írja. Mintha a háborús bővöd nap leírásában fontosabbá válna a villany eljövetele, mintsem a Messiásé. Egyébként sem a Lábadi-, sem az ÚMKÚ-féle variánsban nem szerepelnek olyan sorok, amelyek a karácsony ünnepének vallásos átélését mutatnák, és Krisztus eljöveteléről emlékeznének meg. Ehelyett olvashatjuk a záró sor, kissé vádló, feljajduló fohászát Istenhez. Az, hogy a háborús Drávaszögben a villanyt szinte Messiásként fogadták sokat elmond a mindennapi körülményekről is. Érdekes, hogy egyik interjúalanyom is, amikor felolvastam neki ezt a részt a Lábadi-féle változatban, a karácsonyra csupán egy mondatban reflektált, míg a villany problémájáról ő is részletesen beszélt:

„Igen. Ez nyilván így lehetett, ha így írta le. Mert szomorú volt a nagyon sok sötét este, villany nélkül. Nagyon sokaknak a mélyhűtőjébe is elromlottak a dolgok. Meg hát, az, hogy -- Nekünk is volt egy petróleumlámpánk. De abba már ugye petróleumot nem lehetett kapni, úgyhogy ezt a naftát raktuk bele. Ez meg úgy szurkolt, meg füstölt, hogy csuda. Gyertyát sem tudtunk kapni. Meg büdös volt az egész ház tőle. De valamikor este is dolgunk volt (…) Olyan problémánk volt, hogy volt a kertbe egy ilyen kézipumpás kutunk, és arról itattuk vályúból, mert nem tudtuk nekik a tartályt megtölteni. Így tettek nekünk a sok villanykimaradással. Hát, mindenféle módon, de -- Akkor meg, amikor villany volt, akkor a férjem darált. Mert hát muszáj volt a jószágoknak is darálni. (…) Akkor meg mikor megérkezett a villany, akkor volt, hogy leeresztett a hidrofor. (…) Ha éppen volt egy óra hosszáig villany. De az is többször

olyan volt, alig hajtotta meg a mosógépet. Olyan gyönge volt. A hűtők is, nagyon sokak ki is égtek. Hát, nem volt megfelelő az áram, nem volt elég erős. Mindenhogy kínlódtunk --- Meg hát, tényleg ez a bővöd, meg a karácsony, ez nagyon szomorú volt. Gyerekek nélkül ---" (Juci néni)

A törlés által az ÚMKÚ-féle változat még inkább ráirányítja a figyelmet a karácsony ünnepének hiányára, nem viszi el a témát olyan hétköznapi problémák felé, mint a villany hiánya, ahogy ez a Lábadi-féle változatban megtörténik. Érdekes viszont, hogy az újságban ezt a hosszabb kihagyást nem jelzik sem három ponttal, sem másképp.
Az ÚMKÚ-féle variáns Kettős Jolán éjszakájának leírásával folytatja a szöveget egy újabb bekezdésben:

ÚMKÚ: *„Éjfélig nem aludtam, számoltam az Eszékre kilőtt gránátokat. Nem Baranyából lőttek, de jól lehetett hallani. Aztán sírtam. Sötét volt az éjszaka. A hónapok óta áhított csend is zavarólag hatott."*

Lábadi: *„Körülbelül éjfélig sem aludtam, talán 25-30-ig is olvastam [A szerkesztő lábjegyzete: Ez esetben számláltam értelemben.], amit kilőttek Eszékre, de nem Baranyából. Sírtam is, a nagy sötét éjszaka, csend, a magány a házaknál."*

A két változat között ismét főként a fogalmazásban, illetve a központozásban vannak eltérések. Az ÚMKÚ-féle szövegváltozat több, rövidebb mondatra bontja a Lábadi-féle változat többszörösen összetett mondatát. Érdekes, hogy az újságból kimaradt a lövések száma, amelyet Kettős Jolán – ahogy a nyilatkozatokból is kiderül – olyan fontosnak tartott számolni. Az ÚMKÚ-féle változatban az utolsó mondatban egy további értelmezés is megjelenik: „A hónapok óta áhított csend" – olvashatjuk az újságban, a Lábadi-féle változatban azonban egyáltalán nem fejezi ki a szerző a csend áhítását. Ez a megfogalmazás a szerkesztők előzetes tudását, illetve a napló olvasatát tükrözik. Hiszen a Lábadi-féle változatban a szerző részletesen, szinte minden napi bejegyzésnél beszámol arról, hogy az ágyúzás, lövöldözés zaja lelkileg miként hat rá:

„(…) a nagy ablakremegésre felriadtam, amint a Daróci temetőtől ágyúzták Eszéket. Több, mint 15-őt, úgy vert a szívem, hogy azt gondoltam, végem lesz" (Kettős, 2004: 250).

„19-e. Már délelőtt elkezdték ágyúzni Eszéket és Kopácsot is, ám úgy, hogy rossz volt hallgatni, késő étcakáig ágyúdöreg [Lábjegyzet: Ágyúdörgés.], aknázás" (Kettős, 2004: 254).

Mivel ezeket a részeket nagyrészt törölték a rövidebb ÚMKÚ-változatban, így a fenti melléknévi igenévvel kerül mégis kifejezésre.

Az 1991. december 24-i bejegyzés mindkét változatban ugyanazzal a fohásszal zárul:

Lábadi: *„Édes jó Istenem, mit tettél velünk és mindenkivel.”*
ÚMKÚ: *„Édes jó Istenem, mit tettél velünk?”*

Az újságban megjelent részletben a szerkesztők törölték a „mindenkivel” szót, amely a Lábadi-féle szövegben azt jelöli, hogy a szerző a többes szám első személyű, saját közösségen kívüli mások nevében is számon kéri Istenét. Továbbá a pontot változtatják kérdőjelre – a mondat valószínűleg a Lábadi-féle változatban is kérdés lenne, nem kijelentés, hiszen kérdőszót (mit) alkalmaz, pusztán a jelzés maradhatott el.
Mivel az Új Magyar Képes Újságban meghatározott terjedelem és időintervallum állt rendelkezésre a napló közléséhez, ez a korlát szintén meghatározta azt, miképpen tömörítik, emelik ki a „lényeget” a Lábadi-féle változat alapján. Így jön létre a forrásként felhasznált 325 oldalas Lábadi-féle variánsból egy nagyjából 40 oldalt kitevő kivonat. Ebben az összefoglalásban a lényegesebb időszakokat emelték ki, majd a kiválasztott szövegrészeken belül is további törléseket, tömörítéseket hajtottak végre. Bár a szerkesztők igyekeztek olvasmányosabbá tenni az írást, az átfogalmazás, szavak kicserélése következtében ezzel együtt a napló vesztett is a hiteléből a jobban odafigyelő olvasók számára. Így egyik beszélgetőtársam is megjegyezte:

„Én is olvastam a Jolán nénit az újságban. Hát, ugye, ő az ő módján leírta ezt. Meg szerintem, ahogy én eztet olvasom, (…), hogy ebbe nagyon sokat beleírt a [név] is, mert ezt nem hiszem, hogy a Jolán -- Elég értelmes asszony ahhoz, de van ebbe a [név]-nek a keze is.” (Margit néni)

Amint látjuk, az eredeti szóhasználat megváltoztatása, a választékosabb mondatfűzés alkalmazása felkeltheti a gyanút a szöveg hitele felől azok számára, akik a mindennapokban is találkoznak és beszélgetnek a szerzővel.
Azért fontos tudatosítanunk az Új Magyar Képes Újság által elvégzett rövidítést, összefoglalást és stilisztikai, szóhasználatbeli leírást, mert a kopácsi és a drávaszögi magyar közösség főként a sajtóban közzétett változatot ismeri úgy, mint Kettős Jolán naplóját. Lábadi Károly könyve kevesekhez jutott el a falubeliek közül (bár létezéséről többen tudnak; sokan az én kezemben látták először a könyvet terepmunkám során). Ennek megfelelően a kopácsi olvasóközönség számára csak az előzetesen, Kettős Jolánnal készített interjúból tudatosult a szöveg más forrása, mely a napló első részletének közlésekor jelent meg a 2005. március 3-

án.[147] Az újságban bemutatott verzió töredékessége azonban kevésbé vált egyértelművé, a szöveget többnyire, mint az eredeti naplót olvassák.

5.2.4. „azért szégyöltem, hogy a falusiak ottan kinevetnek”[148] – A napló használata a helyi közösségben

A napló közösségi befogadását vizsgálva elsősorban a saját közösség mint olvasóközönség reakcióira helyezem a hangsúlyt. Hogyan olvassák e művet a kopácsiak, és hogyan használják fel saját emlékmunkájukban? E kérdés azért is lényeges, mivel az írásban rögzített emlékezet használatba vétele egyben egy újabb folyamatot indít el: a könyv médiumába bevésett történeteket saját lokális környezetükben is feldolgozzák, melyek egyben saját referenciális keretüket is jelentik. Ezzel pedig vissza is kerülnek a szóbeliség közegébe: az érintett közösségben beszéd tárgyaivá lesznek. Így, bár az írásba foglalás rögzítettsége folytán valóban egy narratív sémát emel ki, és szűkíti az improvizáció és újítás lehetőségeit, egyben felkínálkozó útként jelenik meg az elbeszélhetetlenségből az elbeszélhetőség felé – amennyiben a közösség emlékeivel és identitásával összhangban áll az általa keretként kínált narratíva. Ennek a kommunikációs folyamatnak a fontosságát hangsúlyozza Keszeg Vilmos is:

> A történeteket realitássá, a világ részévé az a társadalmi kommunikációs gyakorlat teszi, amely kialakítja, alakítja, használja őket, hol a társadalmi nyilvánosságban teremtve életteret számukra, hol egy közösség intim kommunikációs világában egyfajta ellentudatként forgalmazva őket (Keszeg, 2002b: 257).

Tehát a napló publikálását követően a kopácsi közösségben az írásbeliség színteréből visszaszivárog a mindennapok szóbeli kommunikációjába, amelyben a közösség az olvasottakat (és egyben saját emlékeiket is) feldolgozza és használatba veszi. Ezt a társadalmi kommunikációs gyakorlatot vizsgálom meg a napló esetében.

A napló intenzív lokális olvasata elsősorban referenciális olvashatóságának köszönhető. A közösség tagjai keresik az általuk is személyesen átélt eseményeket vagy akár önmagukat is a naplóban. A naplóbejegyzések alkalmat kínálnak a közösségből kikerülő olvasóknak, hogy emlékezzenek az éppen megidézett háborús időszakra.[149] És bár az újság fölött folytatott

---

[147] Egyébként az ÚMKÚ által közölt interjú egy része, mely röviden bemutatja olvasói számára a napló történetét újból megjelent a napló zárásakor, 2005. augusztus 11-én – igyekezve újból számot adni az időközben bekapcsolódó olvasók számára a szöveg eredetéről.

[148] Jolán néni, 2005.

[149] Ahogy a Gergen-házaspár felhívja rá a figyelmet: „Amint tehát a narratívumok a nyilvánosság terében megvalósulnak, ki vannak téve a társadalmi értékelésnek és az ebből adódó megformálásnak” (Gergen – Gergen, 2001: 99).

beszélgetésekben elsősorban az anekdotikus jelleget öltő fedőemlékek szólalnak meg, a naplóban napról napra feljegyzett események az olvasókban felelevenítik az egykor szerzett tapasztalatokat. Mivel Kettős Jolán leírásai a tudatos (olvasónak szóló) struktúra hiányában nélkülözik a kényszerítő narratív sémát is, ezáltal a szöveg használatán keresztül létrejöhet a délszláv háború egyfajta kommunikatív emlékezete. A kopácsi közösség az Új Magyar Képes Újságban hetente megjelenő részleteket folyamatosan figyelemmel kísérte. A szövegek hétről hétre újabb beszédtémát kínáltak a kopácsiak számára.

„Volt, hogy már a boltban úgy beleolvastam, hogy: »Na, mit ír megint a Jolán?«”[150]

Ám a napló nem csupán azoknak ad lehetőséget emlékeik elbeszélésére, akik elsődleges tapasztalatokkal rendelkeznek a kopácsi háborús évekről, hanem a menekültek is ismeretet nyerhetnek belőle az otthonmaradók eltérő élményeiről. Ahogy Kettős Jolán felidézi egy ismerőse kommentárját a naplóról:

„Egy asszony mondta nekem: »Tudod, alig várjuk már a csütörtököt. Hogy este elmenjünk a boltba, hogy meghozták-e már az újságot! Jaj, hát ez történt Kopácson!« Mert ők is mindjárt elmentek Magyarba, és akkor ők nem tudták ezeket a lövöldözéseket, hogy mi volt valójában. És el vannak rajta csudálkozva, hogy: »Nahát! «.” (Jolán néni, 2005)

A napló befogadói használata azáltal segíti a kommunikatív emlékezet létrejöttét, hogy olvasóit vitára és emlékezésre sarkallja. Bár a napló fogadtatása alapvetően pozitív volt, Kettős Jolán mint naplóíró esetében – mivel nem egy falubeli tekintélyről van szó, hanem egy közülük való idős asszonyról – a hitelesség megkérdőjelezhető az olvasók által. Így például egy beszélgetőtársam kétségeit fejezte ki a napló 1991. évi karácsonyi bejegyzésével kapcsolatban:

„Én emlékszem, hogy harangoztak még bévöd napján [szenteste], arra a Jolán rosszul emlékszik, hogy nem harangoztak.” (Margit néni)

A kétségbevonás aktusa nem jelenti azt, hogy a közösség tagjai fikcióként olvasnák a leírtakat. A kétkedés csupán a szerző információinak, világtapasztalásának hitelességére vonatkozik, de nem függeszti fel a referenciális olvasatot. A naplóhoz nemcsak vitatkozva nyúlnak a falubeliek, de adatokért is. Sőt, egy alkalommal még egy hűtlenségi vád során is igazságot osztott a szöveg. Az asszony, akit fia vádolt azzal, hogy szeretőt tartott volna a háború alatt, Kettős Jolán naplójával igazolta saját ártatlanságát. Kettős Jolán elmondása

[150] Résztvevő megfigyelés, 2005. augusztus.

szerint az asszony a következőket mondta fiának, aki a háború alatt egy másik faluban, Karancson tartózkodott:

„»Gyere, csak gyere. Majd elgyüssz. Majd – aszongya – elolvasod a könyvet, amit a Jolánka néni írt. Majd olvasd el, hogy mi volt itt Kopácson. Majd akkor megtudod, hogy kinek volt szeretője, meg kinek nem volt szeretője!«” (Jolán néni, 2008)

A férfi valóban ellátogatott Kettős Jolánhoz, elolvasta nála a könyvet, amelyet végül elismert bizonyítékként édesanyja ártatlanságára.
Kettős Jolánnak nemcsak a szerzőség kétségbevonását kellett elszenvednie falubeli ismerőseitől, hanem ezzel együtt egyesektől a rosszallást is azért, amiket leírt. Hiszen a közösség számára kockázatot is jelent az, ha valaki folyamatosan írásban rögzíti az eseményeket és pletykákat.

„Azt mondta, hogy: »Hát, hogyan tudtál ennyit össze-vissza írni?« Hogy azt biztos most szedtem össze ezeket! Hát, de, mondom: »Kitől? A vőm se tudta, hogy hányat lőttek! Meg annak a kollegái egy sem tudta, hogy hányat lőttek. Csak én, aki olvastam, hogy hányat.« Ugye, én tudtam leírni. Föl volt háborodva. Haragudott sokáig, hogy minek kellett eztet nekem írni.” (Jolán néni, 2008)

A szerző felelőssége a közlésben persze csupán részleges, hiszen Kettős Jolánnak nem volt alkalma megszerkeszteni, átírni írását egyik publikáció előtt sem. Így ellenőrzése sem volt afelett, hogy kik kerülnek be a publikált változatokba név szerint, és milyen történeteket, információkat olvashatunk róluk. Amit olvasunk, azok Kettős Jolán privát gondolatai, lejegyzett értesülései, nem a nyilvánosságnak szánt közlései. A napló kiváltotta a közösség egyes tagjainak irigységét is. Hiszen Kettős Jolán a publikációk által kiemelkedett az „egyszerű parasztasszonyok” sorából, nevét ismerik, házát újságírók, riporterek látogatják.

„Mert van, aki irigykedik. Például a [név]-- most már vagy az ötödik újságban jelenik meg, de meg nem kérdezné tőlem, hogy: »Te? Ezt te írtad?« Meg nem kérdezné! Olyan irigy, hogy csuda! Mások meg mondják: »Alig várjuk, hogy olvashassuk!«” (Jolán néni, 2008)

Kettős Jolán a népszerűséget a mai napig nehezen kezeli, bár a szerzőség elismertetéséért folytatott vitájában szerzett némi önbizalmat. A naplója „birtoklása” feletti vita és a szerzőség mint szerep betöltésére irányuló törekvései fokozottan alakították át saját véleményét naplójáról. Míg a szöveg nyilvánosság előtti megjelenése először mélységes szégyenérzettel töltötte el (hiszen magánszférája vált olvashatóvá), később már irodalmi teljesítménye feletti büszkeségét hangsúlyozta:

„(…) azért szégyöltem, hogy a falusiak ottan kinevetnek esetleg, hogy ilyeneket irkáltam. De azután meg, mit tudom én --- Mindenki nem ír ilyent, ugye?” (Jolán néni, 2005)

A szerzői szerep kialakítása Kettős Jolán számára annál is inkább szükségessé vált, hiszen egyedül ebből a pozícióból tudta a közösségben, amelyhez tartozik, megvédeni saját személyét. E pozíció kialakítása mutatkozik meg abban, ahogy beszámol a napló írásának folyamatáról, önmaga is töpreng írásának akkori célja felől és megfogalmazza naplójának értékeit is. A szerzői identitás kialakításával naplója felett gyakorolt jogait is reprezentálja – talán a további visszaéléseket elkerülendő. Kettős Jolán számára azonban az is lényeges, hogy saját lokális közösségében ne csak mint szerző létezzen, hanem korábbi pozícióját is megtarthassa, melyet már belakott, viselkedési kódexét elsajátította. Így továbbra is igyekszik elhárítani azt, hogy közösségéből kiemeljék, kiemelten foglalkozzanak vele. A médiában való megjelenést lehetőleg kerüli – az ilyen eseteket úgy kommentálja, hogy véletlenül, tudtán kívül sodródott ezekbe a szituációkba. A publikációk körülményeiből adódóan Kettős Jolánnak arra is mindig van a lehetősége, hogy elhárítsa önmagáról a felelősséget a leírtak kapcsán (és ezzel mentse pozícióját a közösségben), hiszen sem a megjelentetésben, sem a szerkesztésben nem hozott döntéseket. Azt, hogy a kopácsi közösség használatba vette írását az emlékezéshez, a kommunikatív emlékezet létrehozásához, hatáskörén kívül eső folyamatként értékeli.

Bár Kettős Jolán magánjellegű naplót írt, nem alkalmazott tudatos szerzői stratégiát és nem kísérhette figyelemmel szövegének publikációit, a napló a befogadás aktusán keresztül jelentős szerepet játszik a délszláv háború kommunikatív emlékezetének alakulásában. Kopácsi résztvevő megfigyeléseim (melyek egy része a napló újságbeli megjelenésének időszakára esett) során azt tapasztalhattam, hogy a helyi olvasók valóban intenzív kommunikációt folytatnak: a naplóról, a szerzőről és ezen keresztül a háború tapasztalatiról. A viták és a meginduló beszélgetések a történetek elbeszélését vagy legalábbis a narratívák kezdeményeinek létrejöttét tették lehetővé.

5.3. „ez a könyvem a mi vándortarisznyánkba kerül” Pataky András „szabálytalan naplója”

„Annál is inkább teszem ezt, lám,
fülembe cseng egy néhai kopácsi halász intése:
- Mindönt meg kell írni, hogy maradjon emléközet!”[151]

5.3.1. „… vállalkozom, krónikása leszek elfogyó népemnek”[152] *Napló, krónika avagy emlékirat? Szerzői szándék és emlékezetpolitika.*

Pataky András *„Rettegő türelem. Szabálytalan napló a 20. század utolsó évtizedéből.”* című írásában az emlékek rögzítésének egy sokkal szerkesztettebb és tudatosabb módját választja, mint Kettős Dezsőné Ferenc Jolán a naplójában. Míg Kettős Jolán naplóját elsősorban az önmaga és szűkebb közössége számára végzett folyamatos tényrögzítés és az önterápia mozgatta, addig Pataky írásműve esetében (mely eleve publikálás céljából született) a történetírás magasabb szintű diskurzusában való részvételt a motiváló erő.

Pataky András drávaszögi születésű, tanítóként érkezett Kopácsra, majd később a Laskói Általános Iskola felső tagozatos magyar tanáraként dolgozott. Életét Kopácson töltötte, ebben a menekültség évei (1992 és 1997 között) jelentettek egy hosszú szünetet, amikor Németországban, majd több magyarországi baranyai településen élt. Jelenleg egészségi állapotára tekintettel egy pélmonostori öregek otthona lakója, de a kopácsi lakosok mai napig látogatják a köztiszteletnek örvendő „tanító bácsit”. Pataky András Kopácson a helyi értelmiség kiemelkedő alakjának számít. Szakmai életrajzát a következőképpen foglalja össze egy vele készített interjúban:

„Vörösmarton születtem. És akkor Újvidéken befejeztem a [horvát megnevezés a tanárképzőre]. Én még a régi tanító vagyok. Tehát nem a főiskolás tanító, hanem a régi tanító bácsi. Befejeztem Újvidéken [az egyetemet], akkor Vörösmartra kerültem, két évig ott tanítottam. (…) És akkor eljöttem Kopácsra. (…) Na, akkor itt, Laskón megalapítottuk a központi iskolát. A felső osztályosok számára. Akkor oda jártam, magyart tanítottam. Magyart, de mindig vonzódtam a történelem felé is. Úgyhogy onnan mentem nyugdíjba, a

[151] Pataky 1997: 5

[152] Ő. 5

laskói iskolából. És hát azóta, ’88 óta foglalkozom ezekkel az írásokkal, kutatásokkal.” (Pataky András)

Pataky András kopácsi tanítóként a hatvanas években bekapcsolódott a Drávaszögbe érkező etnográfusok mesegyűjtéseibe, eredményeit önálló kötetben is bemutatta (Pataky, 1964.). Az 1960-as és 1970-es években publikálta legtöbb írását, főleg újságcikkeket a Magyar Képes Újságban (Lábadi, 1996: 366). Később a földrajzi nevek kutatásával is foglalkozott (Pataky, 1992; Pataky, 2004). Írói tevékenysége a tanítói pálya mellett még inkább megalapozta tekintélyét Kopácson. Ez a történetírói és tanítói tekintély nagyban meghatározza azt, miként olvashatják a kopácsi közösség tagjai írását: Mennyire kérdőjelezhető meg hitelessége, referencialitása? Mennyire tekintik személyes élménybeszámolónak vagy inkább a tudományos diszciplína által legitimált műnek? Továbbá: Mennyire határozza meg Pataky András elbeszélésmódja az emlékek verbális megjelenítését az érintett kopácsi olvasók esetében? Azonban az életút egyben arra is rámutat, hogy milyen intellektuális vállalkozást jelent Pataky András számára ennek az általa szabálytalan naplónak nevezett mű létrehozása.

A kettős szerep (az emlékezetközösség személyes tagja; illetve tekintélynek örvendő tanító és publikáló helytörténész), amelyet a szerző képvisel, meghatározó a napló olvasatában is. Pataky András mint szerző egyrészt személyes tapasztalatainak (és emlékeinek) közreadójaként, vagyis naplóíróként (és memoáríróként) jelenik meg. Másrészt viszont egy tudományos mező, a történettudomány hiteles képviselőjeként is bemutatkozik írásában. Ez a kettősség vonul végig a teljes írásművön, és talán ez az, amely leginkább zavarba ejtheti az olvasót a napló első olvasásakor.

A kétértelműség már a cím és a szöveg első oldalainak olvasásakor felfedezhető. Ha a Lejeune-i paktum értelmében keressük azt a szerződést, amelyet a szerzővel megköthetnénk annak érdekében, hogy olvasatot találjunk a műhöz, akkor két egymással némileg ellentétes műfaji besorolást kaphatunk magától a szerzőtől. Pataky ugyanis egyrészt a címben „szabálytalan napló”-ként jelöli ki írása műfajiságát, másrészt viszont önmagát a krónikás szerepében mutatja be olvasóinak:

„… vállalkozom, krónikása leszek elfogyó népemnek” (Pataky, 1997: 5).

A kétféle műfaji meghatározás nem különösebben zavarná a szöveget nem irodalomkritikusként szemlélő olvasót, ha éppen ebből az eltérésből nem következne két teljesen eltérő olvasásmód és a hitelesség és a valóságra vonatkozás két különböző rétege. Hiszen míg a napló a jelenben tapasztalt eseményeket rögzíti és a bizonytalan jövő felé halad, addig a krónika a múlt eseményeit rögzíti, tehát visszatekintő narratívát alkalmaz. Míg előbbi

személyes tanúsága folytán, utóbbi a tudományos mező által nyer hitelt. Ráadásul míg a napló egyes szám első személyű elbeszélőjét az olvasók olvasói praxisukban könnyedén azonosítják a szerzői névvel illetve a főszereplővel, addig a krónika írója inkább háttérbe húzódó többes szám első személyű alany.[153]

Mindemellett egy további kérdőjelet jelent az olvasó számára a napló szabálytalanságára történő felhívás, amely egyben ki is menti az írásművet a napló mint műfaj definíciójából eredő formai és funkcionális szabályai alól – és, amint látni fogjuk, a naplót az önéletírás felé közelíti. Ha fellapozzuk Pataky András könyvét, hamar magyarázatot lelhetünk arra, miért is van szükség a „szabálytalan" jelzőre a műfaji megjelölésben. Írása ugyanis a naplóval szemben támasztott talán egyetlen kritériumot teszi zárójelbe: a naptárkövetést. A naplót az olvasó elsősorban a dátumokra épülő szerkezetből ismeri fel: a tematikailag mindent befogadó szövegnek a dátumok nyújtanak keretek, ezen túl semmi más nem szab neki határt. Legalábbis így van ez egy „szabályos" napló esetében. Pataky András szabálytalan naplójában azonban nincsenek dátumok, helyette az írás fejezetekre oszlik, melyek címet is viselnek. Mindez csupán azért hozhat minket zavarba, mert felmerül a kérdés, hogy miként is olvassuk akkor ezt a művet? Pataky fölkínálta a naplóként való olvasatot, viszont nem teljesíti elvárásainkat. Hiszen a dátumok nem csak azt jelentik az olvasónak, hogy meg tudja határozni az olvasott szöveg műfaját. Ez csupán öncélú osztályozgatás lenne. A dátumok megmondják az olvasónak, hogy ez a bejegyzés egy önálló egység, melyet a szerző úgy írt meg, hogy még nincs tudatában az elkövetkezendő bejegyzéseknek. Vagyis a napló a jelenben íródik, nem retrospektív, és ennél fogva nem is lehet szerkesztett.[154] A „Rettegő türelem"-ben ugyan az elbeszélő egyes szám első személyben jelenik meg, néha azonban visszatekintő módon jeleníti meg az eseményeket. Így a naplóíró és a naplóíró életének eseményei, történései, benyomásai viszonya kapcsán nem feltételezhetünk egyértelmű közelséget. Felmerül a kérdés, hogy a szerző vajon az események történési idejében jegyezte-e le tapasztalatait vagy utólag fogalmazza meg gondolatait. A „szabálytalan" jelző is utal arra, hogy Pataky András valójában nem jegyzett pontos naplót a délszláv háború teljes időszakában. Feljegyzéseit

---

[153] „A többes szám első személyű megszólalás a történetírásban jelentésteli hagyomány, értelmezése ismét a szövegen kívülre, a feladói szándékok közé vezet, nevezetesen a hitel akarásához. [...] A történeti elbeszélő egyrészt hangot és arcot ad a múltnak (képvisel – reprezentál a szó eredeti értelmében, szóvivőként lép fel), másrészt épp ezáltal megmenekül attól, hogy a saját hangján kelljen megszólalnia, hogy lelepleződjék" (Baráth, 2008: 123-124).

[154] A jelenidejűség felülíródhat abban az esetben, amikor a naplóíró naplóbejegyzésében egy múltbeli eseményt idéz fel. „[...] a napló igen gyakran emlékeket is megörökít, s ezáltal az időszemlélet szempontjából is fölöttébb nyitottá válik" – írja Görömbei András (1993: 59). Azonban ez az emlékezés is a napi bejegyzések által lehatárolt keretbe illeszkedik bele, a naplóíróban éppen akkor felidéződő emlékeket jeleníti meg.

utólag rendezte össze, megtartva az egyes szám első személyű formát, amely különösen közel hozza az olvasóhoz az akkori eseményeket. Tehát írása felfogható irodalmi montázsként, amely a háborús övezetből kimentett papírszeletek utólagos és tudatos szerkesztést igénylő egymásmellé helyezéséből jött létre. Ennek következtében azonban a napló jelenidejűsége minduntalan a szerkesztésből fakadó retrospektív nézőponttal kerül ellentétbe.

A naplóírás a háborús mindennapokban kockázatos tevékenységnek is számít. „Ezekben a szituációkban a napló maga is tét lesz. Üldözött és dugdosni való tárgy. Sorsa megjelenik a naplóban. S a napló: a napló naplójává is válik." – írja Hubay Miklós (1993: 40), elsősorban a Ceauçescu- korszak erdélyi magyar naplóira reflektálva. Pataky András naplója is részben ennek az alaphelyzetnek köszönheti szabálytalanságát. A szerző a háború folyamán kopácsi tartózkodása alatt csupán jól rejthető papírdarabkákra merte rögzíteni tapasztalatait, szabályos formátumú és rendszeres naplót nem vezethetett annak veszélyessége miatt; majd elmenekülve szintén rejtegetnie kellett írását, először a határátlépésnél, majd később az otthonmaradók biztonsága érdekében.

„Fél éve, hogy láttam a Dunát utoljára ott Batinánál. A buszból, néztem, miközben a szerbek rendőre irataink vizsgálgatta. Az autóbuszunk ott állt a híd végén akkor az akadályok gubancában. Miközben a Dunát bámultam, rettegtem, hogy az egyenruhás leszállít zsebemben a tenyérnyi, sűrűn teleírt papírlapokkal" (Pataky, 1997: 7).

Ezek a speciális körülmények, a naplóírással vállalt kockázat és szorongás – és ennek a naplóban történő leírása –hitelesítik a naplóírót, magyarázzák a megszokott naplóformától való eltérést és ezen keresztül felerősítik a napló referenciális olvasatát.

Pataky András szabálytalan naplójában különösen jól érzékeljük a rokonsági szálat a többi énelbeszéléssel, hiszen az emlékirat határait súrolja tudatos szerkesztettségével, melynek következtében a napló nem a bizonytalan jövő felé fut, hanem jól felépített narratívába burkolva jelenik meg. Hogy mégsem csupán memoárként vagy önéletrajzként olvassuk a művet annak egyik oka a jelen idejű elbeszélés dominanciája – mely ellenpontot képez a szöveg tudatos szerkesztettségével –, valamint, hogy elfogadjuk a szerzői műfaj-meghatározást, és nem vonjuk kétségbe a kimentett naplójegyzetek hitelességét. Így a „dunai" kereten belül található fejezeteket[155] úgy olvassuk, mintha az eredeti naplótöredékeket tartanánk kezünkben. Pataky András 1991 karácsonyi éjszakáinak leírásában – a dátumozás hiányától eltekintve – az eredeti napló soraira ismerhetünk:

[155] Lásd később az írásmű szerkezetének ábráját.

„Éjféltájt dübörgést hallok az utcáról, majd elhalkul, és jajveszékel valaki, de az is halkul, újra dübörgés, tankok vonulnak? Ki tudja? Sötét van.
Végre virrad. Kimehetek. Közülünk senkinek nem történt baja. Ha félelemmel is, de túl vagyunk ismét egy éjszakán, és karácsony másnapjára virradunk” (Pataky, 1997: 40).

Az éjszaka érzékelésének (hangok, látvány, pontosabban láthatatlanság) pontról pontra történő leírását a naplóírás tevékenységének előfeltételezésével olvassuk: a szerző valóban azon az éjszakán jegyezte le 1991 karácsonyának éjszakáját.
Ezzel az írásmóddal egyidejűleg minduntalan felfedezhetjük a krónikás vagy történetíró írásmódját a szövegben. Pataky írásában nem csupán jelen idejű naplót ír, hanem személyes élményeit összekapcsolja a Drávaszög történetével, így kontinuitást teremt jelen és múlt között. Így például a kopácsi református paplak kifosztását – melyet személyesen is megtapasztalt – összeköti a drávaszögi történelem egy korábbi eseményével:

„Paplakot kifosztani? Nem történt ilyesmi Szávics Milos, a baranyai zsivány rablásai óta.
Haas Mihály írja 1845-ben:
»… Liptódon az elhíresült Szavics Milos’ hazájában, csak két rácz létezik, mint hitelesen állítják, kik Pécsváradon a’ hűsön nem ültek még«” (Pataky, 1997: 10).

A vendégszöveg beemelése – idézet egy 19. századi helytörténeti írásból[156] – a személyes naplótól eléggé távol álló jelenség (szakmai vagy olvasónaplókban találkozhatunk inkább ilyesmivel), és az utólagos szerkesztés eredménye. Funkciója, hogy bekapcsolja a jelenben átélt háborús eseményeket a történelem folyamatába, és ezáltal a szerző saját írását is történeti értékű művé avassa. Pataky a naplóban rögzített eseményeket végig történeti, művelődéstörténeti és nyelvészeti magyarázatokkal látja el, amint ezt például az alábbi szövegrészletben is olvashatjuk:

„Éjjel jöttek a csetnikek a két férfiért. (…) A szomszédok arról beszélnek, hogy a fegyveresek szidták a magyarokat meg Horthyt. (…)
A magyarok és Horthy szidalmazása arra derít fényt, hogy az éjszakai látogatók a baranyai szerbek ama csoportjából valók, akiket mi dobrovoljácoknak nevezünk. Igaz, önkéntes katonát jelent a ’dobrovoljac’ szó, de valójában telepesek ők, akiket a húszas években Sándor király telepített le ide a Drávaszögbe (…) valahonnan Szerbiából. 1941. tavaszán a magyar hatóságok távozásra szólították őket – Szlavóniában a horvátok is – és majd csak 1945-ben

[156] Haas Mihály: Baranya ismertetése, helytörténeti monográfia, 1845, Pécs, lásd Kenyeres, é.n.

térhettek vissza ismét a házaikba. Ezért gyűlölnek bennünk az utódok, a szerb érdekek, Nagyszerbia legodaadóbb hívei" (Pataky, 1997: 11).

A műben az intertextualitás nagy szerephez jut: szépirodalmi és népköltészeti forrású vendégszövegek is találhatók benne, amelyek a Drávaszög művelődéstörténetébe vezetik be az olvasót – a háborús napló olvasása közben. Ezek sem csupán önkényes beemelések, céljuk, hogy bemutassák a jelen eseményeinek kulturális hátterét, és ezek folytonosságában szemléljük azokat. A könyv „Temetések"[157] című fejezetében egy, a közeli Dárdán celebrált temetési szertartás kapcsán teszi a szöveg részévé az alábbi költeményeket:

„Dárda. Lám, a dárdai szerbek Trianon után nem engedték a falujuk nevét megmásítani, pedig ennek a falunak ez már az 1687 utáni németes neve, mert azelőtt Tarda volt. A kopácsi öregek ma is Tardának nevezik. Hogyan is van az a két sor a laskói kántorbúcsúztatóból? Mit is mond az elhunyt?

»Kedves feleségöm, Gödöllei Sára!

Nem viszlek el többet Tardára vásárra!«

Itt fogadta a 16. század közepén egy díszes sátorban Török Bálintot a szultán megbízásából Mehmed pasa. Tinódi Lantos Sebestyén is megemlékezik erről az eseményről:

»Indula. Tardánál az táborba juta,

Egy sátort az basa hamar vonyattata,

Ott nagy tisztösséggel abba szálattatá,

Fő-fő terekekkel néki udvartata.«" (Pataky, 1997: 20-21).

Pataky a legkülönfélébb szerzőktől fogad be szövegeket naplójába. Szépírók közül legtöbbször Ivo Andrićot idézi, de találhatók a műben szövegrészletek Gabriel Garcia Marqeuztől, Merle-től, Tinódi Lantos Sebestyéntől, Ván Benjámin kiskunhalasi református lelkésztől. Művének címe is parafrázis: Keresztury Dezső „Égő türelem" című verseskötete ihlette meg (Pataky, 1997: 5). De idéz szakíróktól is: Haas Mihálytól, Tüskés Tibortól[158] és

---

[157] Elegendő pap híján Kopácson és környékén gyakran kérték fel Pataky Andrást a temetési szertartások megtartására.

[158] Tüskés Tibor, író. „Gazdag életpályája során alkotásai jelentek meg - többek között - a táj és az ember kapcsolatáról (pl. Magyarország, Zalamente, Somogyország, A nyugati kapu, Nagyváros születik, Utak Európába), a XX. századi magyar irodalom köréből (Csorba Győzőről, Illyés Gyuláról, Kodolányi Jánosról, Nagy Lászlóról, Pilinszky Jánosról, Rónay Györgyről, Weöres Sándorról), valamint az esztétikai nevelésről (pl. Testvérmúzsák, Titokkereső, Versről versre)." Forrás: http://www.baranyanet.hu/kikicsoda/2001/t/tuskes.htm

dr. Pirigyi Istvántól[159]. Szövegét gyakorta vegyíti más krónikákból, levéltári feljegyzésekből vett részletekkel, de megjelennek a naplóban bibliai idézetek (Pál apostol Efézusbeliekhez írt levelének részlete, Pál apostol Rómabeliekhez írt levél 13.8, Máté 11.29, Ezsdrás 10.10-12), imádságok és zsoltárok (Sztárai Mihály zsoltára) is. Több helyen idézi a Kriza-kódex sorait. Ezek a kölcsönvett szövegek sosem állnak önmagukban, mindig a jelen háborús vagy menekültséggel kapcsolatos eseményeinek a kontextusában jelennek meg. Az idézet gyakori alkalmazása következtében az olvasó megfogalmazhatja azt a feltételezést, hogy Pataky András naplóját egyben szakmai naplóként, helytörténészi gondolatainak leltáraként is használta. Ennél azonban a befogadott szövegeknek sokkal nagyobb jelentőségük van.

„Az önkény forrása és szenvedő alanyai" című fejezet a könyv elején (Pataky, 1997: 13-16) teljességében a krónikai elbeszélésmódnak rendeltetett alá: A szerző itt – Ván Benjámin gondolataiból ihletet merítve – három oldalban röviden összefoglalja a Drávaszög etnikumainak történetét, a 16. századtól kezdve, az 1945-46-os éveket kiemelve, a délszláv háború kezdetéig. Ezzel kívánja magyarázni a későbbi – a délszláv háború mindennapjait rögzítő – fejezeteket, melyeket ebből a történeti/krónikai távlatból kell szemlélnünk.

A krónika műfajához kapcsolja a művet külső megjelenése is. A borítón 18. század eleji adóösszeírások másolatai láthatók. A régi, cirkalmas írásmód már a könyv kinyitása előtt a mű történeti aspektusát teszi dominánssá. Ugyanakkor a szerző a bosszúállás aktusaként interpretálja a borító kialakítását: a korábbi „rácdúlásokra" emlékeztet vele – egyben hozzá is kapcsolva a Krajinai Szerb Köztársaságban véghezvitt agressziót a történelemben korábbról ismert erőszakos cselekményekhez.

„Ez a külső rész [a borítót mutatja], ez egy ilyen 1711-es összeírás fénymásolata. Kopács, Vörösmart, Csúza, itt van rajta minden falu. Laskó, Daróc, Hercegszőlős, Karancsik. Itt van minden falu. Amit Pécsen fénymásoltam. Háziadó-összeírások. Ez az első háziadó-összeírás, 1711. Itt áll latinul. [Fölolvassa a latin szöveget.] Az 1704-be a kuruc ránkhullás idején Csúzáról a rácok elhajtották az összes állatot. [nevet] Ez egy ilyen bosszúállás itten. Tehát nem egy rácdúlás volt ott ezalatt, hanem három is! De Kopácson meg a kurucok hajtották el az állatokat. Ez egy bosszúállás." (Pataky András)

A krónikai elemek, helytörténészi magyarázatok és (irodalmi, illetve tudományos) vendégszövegek beillesztésének funkciója tehát, hogy a mű létrehozzon egyfajta folytonosságot a drávaszögi történelmi események és a délszláv háború között. Ezzel az

[159] Teológiai tanár, a magyarországi görög katolikusok történetének legavatottabb tudósa.

eljárással Pataky a horvátországi magyarok délszláv háborús tapasztalatát saját elbeszélésében már 1997-ben a történelem részévé avatja.

Kérdés, hogy képesek vagyunk-e mindkét (a naplóra és a krónikára vonatkozó) paktumot elfogadva olvasni Pataky András művét. Feloldja-e a szabálytalan jelző a naplóval kapcsolatos elvárásainkat? És ez a műfaji kételkedés, amely nem annyira a beskatulyázhatatlanság igen mellékes problémája, mint inkább a referencialitás problémája, milyen olvasatokat tesz lehetővé? A műfaji kételkedés a napló vagy önéletrajz vagy krónika kérdésnél egybehangzik Paul de Man véleményével is, aki szerint „az önéletrajz nemigen vethető alá műfaji behatárolásnak; minden egyes esete kivételnek tűnik a szabály alól; maguk a művek mindig áthajlanak szomszédos vagy akár gyökeresen eltérő műfajokba" (Man, 1997: 94). Ilyen áthajlás feltételezhető Pataky András műve esetében is: a napló áthajlik az önéletrajzba és viszont, illetve áthajlik a krónika műfajába is.

Baráth Katalin Marczali Henrik történész életrajzát tanulmányozva (Baráth, 2008) foglalkozik azzal a problémával, hogy mi történik abban az esetben, ha egy történész a személyességet megkövetelő énelbeszélésnek valamely formájához nyúl. Elemzése szerint az olvasási mód függvénye, hogy autobiografikus olvasatként avagy historiografikus olvasatként[160] rekonstruáljuk az írásművet. Baráth feltételez a történetírások esetében is egyfajta szerződést, amely lehetővé teszi annak olvasni őket, aminek szánják. Végkövetkeztetése szerint:

> ha az önéletrajzot a histográfiai olvasás képes a történeti eljárás metatörténeteként olvasni, belátható, hogy ez az olvasásmód az emlékezés és az élettörténet elbeszélése mellé könnyedén, akár szabályszerűen generálhat egy harmadikat, a metatörténetit. A metatörténet pedig azonos azzal az elbeszéléssel, amit szubjektív történelemnek szokás nevezni (Baráth, 2008: 133).

Valami hasonlót tapasztalhatunk Pataky András esetében, aki egyébként mint helytörténész publikál, most azonban egy személyes műfajba, egy naplóba bonyolódik. Mindazonáltal szerzői neve, melyet a helytörténészi szerepében ismertünk meg, lehetővé teszi Pataky naplója esetében is a historiografikus olvasatot, és úgy tűnik, maga a szerző sem tud vagy óhajt szabadulni megszokott szerepétől – sőt hozzájárul ehhez a tudományos mezőbe helyező olvasásmódhoz.

Pataky András szerzői tevékenysége ahhoz hasonlatos, amit Roland Barthes mond a naplóírásról való *Tűnődés*ben:

---

[160] Historiográfiai olvasásmód: „amelynek parancsára *történetírásként* azonosítunk egy szöveget – intézményesen hitelesített, forrásokra támaszkodó, a *sine ira et studio* elvét kisajátító elbeszélésként" (Baráth, 2008: 119; kiemelés az eredetiben).

[…] egyetlen módon tudom megmenteni a naplót: ha halálra, mintegy végkimerülésig dolgozom, mint valami nagyjából lehetetlen szöveget: olyan munka ez, melynek végén könnyen meglehet, hogy az így vezetett Napló már egyáltalán nem hasonlít egy Naplóra (Barthes, 2001: 11).

Pataky is „halálra dolgozza" a Kopácsról magával hozott naplóbejegyzéseket, mígnem az eredeti napló már nem is tűnik naplónak. Egyre közelebb kerül az általa oly nagyra becsült krónikához – vagy legalábbis inkább emlékiratként forgatja az olvasó. Miért nevezi mégis szabálytalan naplónak művét a szerző és nem krónikának? Nyilvánvaló, hogy valamit meg kíván őrizni a szövegek eredetéből, emellett pedig a naplóműfajt övező referenciális olvasatra is szüksége van. A műnek szüksége van arra, hogy olvasói hiteles tanúnak tekintsék a szerzőt, aki ráadásul nem csupán bizonytalan (töredezett) emlékeit foglalja bele elbeszélésébe, hanem a tapasztalás azonnaliságában lejegyzett, és így bizonyítékként ható sorait is. A napló megnevezés hitelt ad mind a szerzőnek, mind a műnek annak az olvasóközösségnek a szemszögéből, amely a szubjektum mint tanú elbeszélésére és azonnali adatrögzítésére kíváncsi. Azonban Pataky András számára ez a hitel nem elegendő. Mivel magasabb szintű (tudományos, történetírói) diskurzusokban is részt kíván kapni írásával, egy a napló szubjektivitását kiiktató, és így tudományosabb igényűnek tekintett műfaj irányába is igyekszik elmozdítani azt. A két műfaj, a napló és a krónika ötvözése azzal magyarázható, hogy a szerző a krónika által tud átlépni az egyén szintjéről a közösség szintjére. A krónika objektív adatok felsorakoztatásával hitelesíti a személyes tapasztalatokat rögzítő elbeszélést. Ezért szükséges számára az eredeti napló halálra írása, az utólagos szerkesztés, a narratív séma kialakítása. Ez a szabálytalan napló sokkal több akar lenni, mint pusztán napló, amelynek nem lenne „irodalmi tétje" (Barthes, 2001: 2) és csupán „a mindennapok által lehatárolt perspektívában" (Blanchot, 2001: 12.) gyökeredzik. A krónika műfajának beemelése tudatos kísérlet arra, hogy a horvátországi magyar szempontú elbeszélést a délszláv háborúról szóló magasabb szintű, tudományos diskurzusok között szólaltassa meg.

5.3.2. „tervezgessem a kopácsi krónikát"[161]
– Elbeszélés: szerkezet és szerkesztés

Gérard Genette elbeszélésnek (*récit*) nevezi magát az elbeszélő szöveget, a kijelentést (jelentőt), elkülönítve azt a narratív valóság két másik aspektusától, a történettől (jelentett, narratív tartalom) és a narrációtól (alkotó elbeszélő eljárás) (Genette, 1996: 63). Így amikor az

[161] Pataky, 1997: 7

elbeszélés struktúráját vizsgáljuk a jelentőre összpontosítunk – tudatosítva mindazonáltal arra, hogy a három aspektus egymás nélkül nem létezhet.

A történet és a narráció számunkra csak az elbeszélés révén létezik. S fordítva: nincs elbeszélés, nincs narratív diszkurzus egyrészt történetmondó nélkül [...], mivel elbeszélő híján nem diszkurzus; másrészt történet nélkül [...], mivel enélkül nem narratíva (Genette, 1996: 64-65).

Az elbeszélés szerkezetében fontos megvizsgálni annak időbeli viszonyait (Genette, 1996: 66; Gergen-Gergen, 2001: 79). Az énről szóló elbeszélések időbeli beágyazottságáról szólva a Gergen házaspár ismét annak identitásteremtő szerepét hangsúlyozza: „Az énről szóló narratívum kialakítása során az egyén koherens kapcsolatokat igyekszik létesíteni életének eseményei között” (Gergen-Gergen, 2001: 79). A naplónál ezt a koherenciát nem a szöveg tartalma, hanem formája teremti meg: a dátumozás, amely megadja azt az időbeli kontextust, amelyben a szöveg értelmezhetővé válik.

Pataky András szabálytalan naplója nem épít erre a formai koherenciára, hiszen nála a dátumozás eleve hiányzik. Ez főként a naplóírás rendszertelenségéből és veszélyességéből adódik. Így a szerzőnek megőrzött papír cetlijeiből kellett utólagosan koherens szöveget, narratívát alkotnia, mely a hiányzó naplóforma helyett egységes történetté alakította az írástöredékeket. Ennek módját a fejezetekre tagolásban, az értelmező magyarázatok és vendégszövegek beillesztésében találta meg. Az így létrehozott elbeszélésforma a szöveg kettős célját igyekszik beteljesíteni: referenciálisan olvasható szövegként a kopácsi közösség kollektív emlékezetét létrehozni, illetve részt venni a magasabb szintű diskurzusokban a háborúról.

Pataky András: Rettegő türelem

Külső keret: „a napló naplója”

1. fejezet: Mi legyen a címe a mondanivalómnak?

Belső keret: „dunai keret”

2. fejezet: A Dunánál

3. fejezet: A Janus arcú hatalom

4. fejezet: Az önkény forrása és szenvedő alanyai

5. fejezet: Temetések

6. fejezet: A „kivégzett” szobor

7. fejezet: A keserves éjszakák

8. fejezet: Házkutatások

9. fejezet: 1991 karácsonya

10. fejezet: A hősök! – Vagy áldozatok?

11. fejezet: A „győztesek” karácsonya

12. fejezet: Vargabetűvel a Harsányi-hegy felé

13. fejezet: Budapesten

14. fejezet: Újpetrén

15. fejezet: Öllingenben

16. fejezet: A magam útján

17. fejezet: Búcsú az ulmi Dunától

18. fejezet: Másfél évi reménykedés

19. fejezet: A levéltárban

20. fejezet: Látogatóban Eszéken

21. fejezet: Ismerős utakon

22. fejezet: Ismét költözködöm

23. fejezet: 1994 végén

24. fejezet: 1994 karácsonya

25. fejezet: A Sátán ismét veti a gyűlölet magvait

26. fejezet: Harkányban

27. fejezet: Ismét elmúlt egy bizonytalan év

28. fejezet: Az utolsó fejezet

A napló szabálytalansága és az utólagos narratíva-komponálás abban is megnyilvánul, hogy a szerző kettős keretes szerkezetet alkalmaz. A külső keret a szöveg létrehozásáról és megjelenéséről tudósít. Az első fejezet – amint címe is mutatja: „Mi legyen a címe a mondanivalómnak?” – a címadással, illetve ezen keresztül azzal foglalkozik, hogy mit kell reprezentálnia a szövegnek, milyen célt kell vállalnia, kinek és milyen felelősséggel tartozik a szerző, vagyis egyfajta íráspolitikát fogalmaz meg. A záró fejezet („Az utolsó fejezet”) pedig a publikálás körülményeit mutatja be. Így ezzel a kerettel a napló önmaga naplójává is válik.
Ezen belül található egy második keretes szerkezetet, melyet nevezhetnénk „dunai keretnek”, ugyanis e belső szövegrész a Duna-parton ülve kezdődik és végződik. A Duna fontos jelképpé válik az elbeszélő számára: szoros térbeli kapcsot képez a Németországban, Ulmban a parton üldögélő menekült és szülőfaluja, Kopács között. Ám a térbeli összeköttetés egyben az idő síkján is reprezentálódik. Az elbeszélő ugyanis az ulmi Duna-parton ülve írásban rögzített emlékeit rendszerezi. Így a Duna nem csak térbeli, de időbeli utazásra is hív: vissza a múltbeli események helyszínére.

„És most ülök az ulmi Duna parton. Bámulom az itt még fürge folyógyereket. (…) Fél éve, hogy láttam a Dunát utoljára ott Batinánál. A buszból, néztem, miközben a szerbek rendőre iratainkat vizsgálgatta. Az autóbuszunk ott állt a híd végén akkor az akadályok gubancában. Miközben a Dunát bámultam, rettegtem, hogy az egyenruhás leszállít zsebemben a tenyérnyi, sűrűn teleírt papírlapokkal. Átengedett, hogy most itt üljek az ulmi Duna-parton, és tervezgessem a kopácsi krónikát, egy szabálytalan naplót. A papírdarabjaimat lapozgatom, itt-ott beleolvasok: … tilos harangozni., …összelőtték…, …nem robbant a trombon,…” (Pataky, 1997: 7.)

A dunai keret fejezeteiben kapnak tehát helyet a Kopácsról hozott naplótöredékek szerkesztett szövegrészei, és a háború 1991 szeptembere és 1992 tavasza közötti emlékei. A keret az írás közepe tájékán zárul be a „Búcsú az ulmi Dunától” (Pataky, 1997: 77-83) című fejezettel – az események időrendjében a szerző itt eljut a jelen, az írás idejéig. A további események lejegyzése akár a szabályos napló formáját is ölthetné, ám Pataky megmarad a kialakított szerkezetnél: innentől sem a napi bejegyzések napló formája jelenik meg, hanem továbbra is fejezetekre bontva olvashatjuk a szöveget.
A „dunai keretben” a 3.-11. fejezetek még a Drávaszögben (Kopácson és környékén) játszódnak. Ezekben a szerző azokról a háborús emlékeiről szól, amelyek szülőföldjén keletkeztek. Így ezek azok a fejezetek, amelyek az otthonmaradók számára nyújtanak narratív sémát emlékeik nyelvi formába öntéséhez. Ezek a szövegrészek narratív csomópontok köré

épülnek. A naplóíró nem rögzíti naponta minden aznapi tapasztalatát, hanem a narratívában kiemelt témák mentén beszéli el a kopácsi háborús időszakot. Ezek a csomópontok részint az elbeszélő kopácsi tevékenységeihez kapcsolódnak – saját lelkészük távollétében olykor ő celebrált a temetéseken („Temetések" c. fejezet); részint személyesen az elbeszélőt és a közösséget ért atrocitásokat beszélik el. Itt jelenik meg az egyetlen naplószerű, pontos dátumozással ellátott szövegrészlet, „A „győztesek" karácsonya" c. fejezet részeként: „1992. február 15. – SZOMBAT", amely a kopácsi pogrom napját írja le. A „dunai keretben" helyet kap egy történeti, elmélkedő rész is, melyben a szerző a jelen háborús konfliktusának történeti előzményeit vázolja fel („Az önkény forrása és szenvedő alanyai" c. fejezet).

Még a „dunai keret" foglalja magába azokat a fejezeteket, amelyek leírják az elbeszélő menekülését és menekültségének első időszakát, melynek végpontja az ulmi Duna-part. Ezekben a fejezetekben, majd a keretből kilépve is a menekültség helyei válnak reprezentánssá az én-elbeszélésben. Ezt láthatjuk például a következő fejezetcímeken: „Vargabetűvel a Harsányi-hegy felé", „Budapesten", „Újpetrén", „Öllingenben", „A magam útján", „A levéltárban" „Látogatóban Eszéken" „Ismerős utakon" „Harkányban". A hely megjelölése, ahol a menekült éppen otthont talál, átveszi a dátumozás szerepét. Pataky András szövegét (a dunai kerettel és a helyjelölő fejezetekkel együtt) olvashatjuk úgy, mint egy térbeli kronológiát: az elbeszélő nem az idővel kerül viszonyba, hanem azokkal az újabb és újabb terekkel, amelyeket belakni, megismerni kényszerül. A térbeli haladás egyben felerősít egy különleges teret: a szülőföldet, amelyhez az elbeszélő mind nagyobb kanyarokkal ugyan, de vissza-visszatér elbeszélésében. A térbeli kronológia mellett olykor visszatér a hagyományos naplónak megfelelő időbeli reprezentáció is: „Másfél évi reménykedés" „1994 végén", „1994 karácsonya", „Ismét elmúlt egy bizonytalan év", de a térbeli meghatározottság a menekültség szituációjában határozottan hangsúlyosabb. Úgy tűnik a helytörténeti kutatások iránt elkötelezett szerző számára fontos, hogy tér és idő szoros összefüggésében mutatkozzék meg. A történeti szempontú térszemlélet (amely a lokális mikroterekre koncentrál) gyakran megjelenik a napló krónikai részeiben is:

„A baranyai szerbek nagyobb hányada, a húszas évek magyarországi optánsai is, itt a Baranya-háromszögben, azoknak a szerbeknek a leszármazottai, akik 1704-ben végigdúlták Baranyát, s a kurucok elől átkeltek a Dráván. Aztán a szatmári béke után visszajöttek ismét. Az elmúlt három évszázadban hozzászelídültek a pannóniai tájhoz" (Pataky, 1997: 12).

A napló esetében a narratívum végpontja (lásd Gergen-Gergen, 2001: 81-82) nem előre meghatározott, csak sejthető vagy remélhető. Így a releváns események is csak esetlegesen

választhatók meg, hiszen naplóírás közben nem tudható, mit hoz a holnap, amelyet szintén el kell majd beszélni. Ez a remélt végpont mindkét vizsgált esetben a háború befejeződése, a naplók a várva várt esemény bekövetkeztében le is zárulnak. Pataky írása esetében több végpont is meghatározható. A külső keret elbeszélése alapján a szöveg végpontja a könyv megjelenése kell legyen – ezzel lezárul a naplóírás története. A szerző záró mondata is ehhez a végponthoz igazodik:

„Íme befejeztem a kéziratot –
Vokányban, Szent Pál fordulásakor, Anno Domini 1997” (Pataky, 1997: 130).

A könyv utolsó sora a vallási ünnep megjelölésével (Pálforduló, január 25.) és a latin nyelvű kifejezéssel szakralizálja és a középkori krónikák körébe avatja saját írását. A szöveg teljessé válása az a végpont, ahova a narratívum eljut – ehhez a célhoz igazítva a szövegben is több utalást találunk a napló fizikai és szellemi létrehozására. E külső kereten belül az elbeszélés egy következő célpontja az, amikor a menekültek visszatérhetnek a szülőfaluba. Pataky végül nem írja meg saját végső hazatérését, a szöveget kicsit előbb befejezettnek tekinti, de a naplóban utal rá, hogy ez a végpont már valóban közel van, és minden valószínűség szerint bekövetkezik:

„Most már száműzetésünk utolsó hónapjait töltjük otthonunktól távol. Az 1996-os év eseményei végre közelgő hazatérésünket engedik sejtetni. Nem háborús zajjal történik érkezésünk, hanem csöndben, békés meghatottsággal és könnyes szemmel” (Pataky, 1997: 128).

Ha nem is írja le a hazatelepülését, de zárásként ebben „Az utolsó fejezet”-ben beszámol a menekültek első hazalátogatásairól 1996 őszén. A hazalátogatás és könyvének publikálása az a két pozitív értékű végpont, mely a naplót zárja.

5.3.3. *„a siklósi művelődési házba’ volt a bemutató”*[162] *– Pataky András könyvének megjelenése és beemelése az emlékezetközösség kultúrájába*

Pataky András „Rettegő türelem” című könyvének megjelenése kapcsán egészen más szerzői attitűddel találkozhatunk, mint Kettős Jolán esetében. Amint a műfaji fejtegetések során is láthattuk, Pataky tudatos szerzőként, tudatosan megkomponált művet hozott létre, melynél

[162] Pataky András

több olvasóközönség elvárásait is figyelembe veszi. A szöveg egyszerre kíván referenciális olvasatot adni a lokális közösségnek, emlékiratként működni a következő generációk számára, valamint krónikaként helyet kapni a tudományos mezőben. Így Szegedy-Maszák Mihály megállapítása, miszerint: „[...] végső soron minden napló szerzője számol azzal, hogy más is olvasni fogja, amit ő papírra vet" (Szegedy-Maszák, 2001: 147), fokozottan jellemzi Pataky András szövegét. A szerző ebben az esetben eleve számolt azzal, hogy írása olvasók elé kerül. Már a Kopácson készített jegyzeteket is ezzel a tudással írta, majdhogynem a napló első soraitól. Az írás folyamatáról, nehézségeiről, értelméről, valamint arról, hogy miként érlelődött meg benne a nyilvánosságra hozatal, könyvében is több helyütt beszámol. Itt most az utolsó oldalakat idézem, ahol az olvasók szükségességéről és az irántuk érzett kötelességről ír:

„Mikor hozzáfogtam ehhez a naplószerű üzenethez, még nem tudtam, hogy minek és kinek írok, miért kelek olykor túl korán és győzködöm magam, hogy értelmesen öntsem mondatokba érzéseimet, gondolataimat. Egy angolul beszélő úriember, aki Pestre akarta vinni a kéziratomat, hogy ott valakivel elolvastassa, (...) döbbentett rá, hogy ez a könyvem a mi vándortarisznyánkba készül, és az otthoniaknak (...)" (Pataky, 1997: 129-130).

A későbbiekben megvalósított folytatás és komponálás pedig már eleve a publikálás céljából készült. A publikációt ebben az esetben mindvégig maga a szerző irányította. A szöveg először az Új Magyar Képes Újságban jelent meg folytatásokban még 1996-ban. A hetilap ebben az évben szerveződött újjá, a Magyar Képes Újság háború utáni utódjaként, új szerkesztői gárdával. Pataky Andrásnak még a háború előtti időszakban gyakran jelentek meg írásai a Magyar Képes Újságban, így intenzív kapcsolatot ápolt a hetilap jogutódjával is. Szabálytalan naplójának közléséről a kiadott könyv „Utolsó fejezet"-ében is megemlékezik, amelyet utólag szerkesztett hozzá a szöveghez és voltaképpen a szöveg sorsáról számol be:

„Hálás vagyunk újra megjelent lapunknak azért is, hogy a most befejeződő szabálytalan naplómat folytatólagosan leközölte" (Pataky, 1997: 129).

Szintén ebben az utolsó fejezetben számol be a könyvkiadás szándékáról is. A könyv Pataky András magánkiadásában jelent meg, a drávaszögi származású dr. Csőri József anyagi támogatásával.

„Itt kísérte figyelemmel dr. Csőri József is, aki most Németországban él, de valamikor Csúzáról Vörösmartra járó tanítványom volt. Azzal a hírrel örvendeztetett levelében, hogy pénzt ajánlott a Drávaszög Alapítványnak, jelenjék meg könyv alakban is ez az írásom. Csőri

Jóska levele után úgy döntöttem könyvkiadó leszek, és megjelentetem a Rettegő türelem című írást, annál is inkább, mert a Drávaszög Alapítványnak rengeteg fontosabb ügye-baja van. A második levelében dr. Csőri beleegyezett, hogy én használjam föl a pénzt. Igaz, megkért, hogy nevét hallgassam el, de nem lehetek szófogadó. A diák ne parancsolgasson a tanárnak! Igaz? Azt is hihetné valaki, hogy támogatóm nem meri vállalni a cimboraságot ennek a könyvnek a kiadásánál" (Pataky, 1997: 129).

A fenti szövegrészletben újból megnyilvánul Pataky András tudatos szövegkiadási tevékenysége. Nem csupán a publikálást kíséri fokozott figyelemmel, hanem a saját maga vállalja fel a kiadás aktusát is: *„úgy döntöttem könyvkiadó leszek"*. E kiadó aktus felelősségét átérezve önmaga szervezi az írás lektorálását, készítteti a könyv borítóját, gondoskodik a terjesztésről és a könyvbemutatóról. Minderről a tevékenységről pedig beszámol a könyvben – mintegy a szöveg részévé teszi a szöveg sorsának alakulását, továbbírva így a naplót a tervezett napló elkészülte után is (Pataky, 1997: 130).

Pataky András könyvének első olvasói szintén a referenciális olvasatban érintett szűkebb és tágabb közösség: a kopácsiak és általában a drávaszögi magyarok. A lokális olvasat még a szöveg Új Magyar Képes Újságban való megjelenése során alakult ki 1996-ban. Ezen első, igen intenzív olvasatok tétje a lokális közösségben azonban még nem annyira a személyes emlékek elbeszélhetősége volt, hiszen '96-'97 táján még a délszláv háború diskurzusai is csak kialakulóban voltak. A békés reintegráció éveiben a szöveg a jelen idejű tapasztalatoknak, és nem a passzív felejtés következtében feldolgozatlan emlékeknek a megszólaltatását jelentette. A könyvbemutató is még elsősorban a lokális olvasóközönség, azok közül is a menekültek érdeklődését jelezte. Meghatározta ezt az érdeklődési kört a könyvbemutató helyszíne és időpontja is: Siklós, 1997 márciusa. Ekkor a horvátországi magyar menekültek még nem térhettek vissza falvaikba, többségük a magyarországi Baranyában élt. Ők voltak tehát azok az érintettek, akikre leginkább referált az írás. Ahogy Pataky András beszámol erről egy interjúban:

„Siklóson jelent meg a könyv. És akkor a siklósi művelődési házba volt a bemutató, könyvbemutató. Tele volt. Kopácsiakkal. Mert nagyon sokan voltak menekültek." (Pataky András)

A napló referenciális olvasata jelen van a „szabálytalan napló" esetében is, hiszen a szöveg a napló műfaj bizonyos elemeit magán hordozza (egyes szám első személyű elbeszélő, jelen idejű leírásmód, valós szereplők stb.). A lokális közösség így elsősorban azon a részek iránt mutat érdeklődést, amelyben a közelmúlt számukra valóságos leírása jelenik meg. Hogy ez az

olvasat milyen élményszerű lehet egy kopácsi olvasó számára, az kiderül a következő szövegrészlet kapcsán, melyet egy interjúalanyomnak, Zsuzsi néninek olvastam fel:

„Egy katona K-nénak kristályüveg cukortartót ajándékozott. Így akarván meghálálni az egy csésze feketekávét. Később az asszony ráismerve az üvegholmira mondta is:
- Jé! Ez meg a Kis Iréné!” (Pataky, 1997: 28).

Amikor Zsuzsi néni felfedezte, hogy felolvasott szövegrészletben ő szerepel, e referencialitás (hogy önmagát mint szereplőt hallja viszont) boldog meglepettséget és nagy örömet váltott ki belőle. A szöveg kapcsán már nem csupán az énelbeszélő referencialitása mutatkozik meg, hanem a szöveg lehetőséget biztosít arra is, hogy olvasói saját korábbi tetteiket kívülről olvassák.

„Jaj, ez én vagyok!
[Nevet.]
Interjúer: Igen?
Olvasd csak, olvasd csak!
[Tovább olvasom a szövegrészletet.]
Kis Iréné! Persze! Persze! [nevet] Ez én voltam! Én voltam! Jaj, persze, én voltam! Olyan sötétkék üveg, az egyik, mint a csipke, olyan. Hát, de ismerős volt az énneköm, nagyon ismerős volt!
[És elkezdi mesélni a történetet, ahogy ő emlékszik rá.]” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni a felismerés hatására felidézi saját emlékeit az esetről – Pataky elbeszélése nyomán önmaga is nyelvi formába önti az emlékeket, elindul a mese folyama. Végül az elbeszélés zárásaként rekonstruálja azt is, hogyan szerezhetett Pataky András tudomást a történetről, miként kerülhetett az ő személyes története a könyvbe:

„Én beszéltem a tanító bácsival. Akkor már szabad volt átmenni Magyarországra. Ott meséltem neki.” (Zsuzsi néni)

E rövid példa jól mutatja azt, hogy miképpen tudja egy naplórészlet elindítani az emlékmunkát és a használat során az olvasók hogyan hozzák létre általa saját elbeszéléseiket.
Korábban már láthattuk, hogy Pataky András értelmiségi pályája és publikációi következtében a kopácsi közösségben hiteles és tiszteletre méltó személyként jelenik meg. „Pataky tanító bácsi” (ahogy Kopácson emlegetik) kiemelkedése a helyi közösségből és könyvének dokumentumként, a kopácsi események referenciájaként történő olvasása azt segítette elő,

hogy a helyi recepcióban a mű elsősorban a hitelesség kérdésével kapcsolódik össze. Ahogy több interjúalanyom is reagált a könyvből felolvasott részletre:

„Igaz volt minden. Ugyanígy minden. Így volt minden, Timikém (...) Minden ugyanígy, ahogy le van írva.” (Zsuzsi néni)

„Igaz, igaz, igaz. Igaz volt. Egy autó, egy száguldó autó, és végig, hogy menjünk el, és hagyjuk el a falut. Igaz volt.” (Marika néni)

Az „igaz” jelző ismételgetése mutatja a szerző feltétlen hitelét a közösségben. Az „igazat” közvetítő mű azonban – talán éppen a szerző túlzott helyi tekintélye miatt – nem tűnik alkalmas keretnek a falusi hierarchiában alacsonyabb státusú, „egyszerű halászok és parasztasszonyok” bizonytalan és töredezett emlékeinek megfogalmazásához. Így az ő írása esetében nem alakul ki a kétségbevonás aktusa, a szöveg nem válhat vitaanyaggá és az emlékmunka generálójává, amelyet a közösség a mindennapi kommunikációiban felhasználna.

A megjelent írás olvasóközönsége azonban nemcsak saját mikroközösségéből kerül ki, hanem az elbeszélt emlékek a tágabb környezet számára is megismerhetővé válnak, kilépnek a lokalitás keretei közül. Így a kopácsi magyarok háborús emlékeinek írásos megjelenése nem más, mint kísérlet a délszláv háborúról szóló diskurzusba való bekerülésre. Ahogy Paul Ricoeur is hangsúlyozza: a szöveg is létrehozhat egy diskurzust „és azt hozzáférhető irattárrá teszi az egyéni és a kollektív emlékezet számára” (Ricoeur, 1999b: 12). Ez a stratégia felerősödik Pataky András könyve esetében, aki tudatosan épít a tudományos diskurzusban való megszólalásra (a krónikai elemek által). Míg Kettős Jolán naplója forrásként, Lábadi Károly könyvében nyílik meg a szélesebb olvasói rétegek előtt, addig Pataky könyvének önmagában kell egyszerre kifejeznie igényét a magasabb szintű diskurzusokban való részvételre, valamint szólnia saját mikroközösségéhez. Noha ez a kísérlet továbbra is egy „alsóbbrendű” hangot biztosít a diskurzusok hierarchiájában, mégis esélyt ad a horvátországi magyaroknak saját emlékeik megszólaltatására. Ugyanakkor éppen a kettős cél felé törekvés következtében a krónikai elemek által önmagát hitelesítő könyv kevésbé tud vitaanyagként működni és így alapanyagot kínálni a lokális emlékezetmunkához. A közelmúlt és régmúlt összekapcsolásával a könyv megteremt egyfajta történeti narratív sémát, amelyben elmesélhető a közösség kollektív emlékezete, ám ez a séma inkább a közösség közös történetére alkalmazható, és kevésbé az egyéni élettörténet elbeszélésére. Így a „Rettegő türelem” kettős céljából jobban látszik megvalósulni az, ahogy a délszláv háború

diskurzusaiban elhelyezi a horvátországi magyarok szempontját és történelemszemléletét, és ahogy ezáltal erősíti ezt a hangot a diskurzusban.

VI. fejezet
„Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!”

6.1. A háború időszakának emlékei: hétköznapi beszélgetések és visszatérő narratív sémák

Ebben a fejezetben résztvevő megfigyeléseimen, illetve további narratív biográfiai és félig-strukturált interjúkon keresztül szeretném vizsgálni azt, hogy milyen emlékek merültek fel az elbeszélésekben és miket hallgattak el. Ehhez kiemeltem az interjúkból azokat a narratív sémákat (lásd Gergen-Gergen, 2001), amelyek visszatérő témaként jelennek meg, így tehát a közösség társadalmi emlékezete számára kialakulóban lévő narratív séma alapjait alkotják. Az interjúkban és hétköznapi beszélgetésekben újra és újra visszatérő narratív sémák a délszláv háborús emlékeket tematizálják. Vannak témák, amelyek megjelenhetnek akár hétköznapi beszélgetések során is, mások viszont csak kerülő utakon vagy egyáltalán nem hozhatók szóba. Az interjúk összevető elemzése megmutatja, hogyan zajlik ez a tematizáció a közösségben. Így az individuális emlékezet szintjéről elmozdulunk abba az irányba, hogy megfigyelhessük a közösség társadalmi emlékezetének alakulását.

A délszláv háború emlékei nem csak az interjús helyzetben kerülnek elő, hanem a mindennapok interakcióiban is. Ezekben a hosszabb-rövidebb dialógusokban elsősorban a fedőemlékek (Erős, 2001: 154) kapnak helyet, amelyek főként anekdotikus történetek formájában jelennek meg. Az egykori menekültektől több ilyen anekdotát hallottam, melyek elsősorban az életkörülmények feletti keserű humorból erednek. Így például a téli varróban az asszonyok nevetve mesélték nekem, hogyan boldogultak eladóként Magyarországon, amely történet egy ismert kabaréjelenet[163] narratív sémájára íródott. Azok, akik otthon maradtak, ugyanígy rendelkeznek ilyen humorba átfordítható történetekkel, sőt a nyelvi innovációk szintjén is megtalálhatók a háború emlékei. Így keletkeznek olyan új ételnevek, mint a „*krajinai irhás gombóc*” és a „*krajinai krémes rétes*”, melyek a délszláv háború „ételspecialitásai” voltak: valójában az akkor túlontúl gyakran fogyasztott héjában főtt krumplit és a máléval töltött tésztát jelölik. A nyelvi innovációk közé tartoznak az új szólások, közmondások, amelyek a délszláv háború emlékeit idézik meg a mindennapokban. Például egy nap Zsuzsi néni így kiáltott fel, amikor benézett a konyhájába: *„Ajaj! Akkora rendetlenség van itt, hogy még harcoló csetnikeket is lehet találni!”* Ennek a közmondásnak egy másik verziója ismerős lehet számunkra is: „A padláson még vannak harcoló német alakulatok!”, mely azonban régebbi, második világháborús emlékeket idéz meg. Zsuzsi néni ezt a közmondást újította fel, saját emlékeinek transzponálásához. Ilyen és hasonló, általában

[163] Trunkó Barnabás: A gyógyszertárban

a humor eszközeivel élő, és így ártalmatlanított történetekben kaphatnak szót a mindennapokban a háború emlékei.

Bizonyos emlékek csak egy zártabb közösségben lehetnek a beszélgetés tárgyai, így ezekről kutatóként csak közvetett tudomásom lehet – mások elbeszélései által. Így például az egykori katonatársak maguk között feleleveníti háborús tapasztalataikat, de ezeket a történeteket a tágabb közösség elől már elhallgatják. Erről mesélt nekem például Ágnes az interjú során:

*„Hát, nem is nagyon szívesen emlékeznek vissza. Vannak egy-ketten, akik --- Mit tudom én, a barátnőmnek a férje, ő még mindig aktív katona, a hadseregbe van, de szakács. De a hadseregnél dolgozik, tehát ő az egyetlen még, aki nem szerelt le. Az én sógorom is az volt, a másik barátnőmnek is a férje. De azok mind ott hagyták a hadsereget. De ő se. Egyáltalán. Ilyenekről: Mit főzött? Nem tudom én -- rakott krumpli volt - **Nem**. Abszolút. Még ilyen fiúk, akik katonák voltak, akkor, ha így összejönnek, hogy így eliszogatnak névnapokon, vagy valami. (…) akkor tudod, ilyen bajtársias történeteket -- »Emlékszel-e, mikor ez volt, meg az volt? Meg tudod, mikor a nem tudom én?«”* (Ágnes)

A katonák történeteit azonban az emlékezetközösség civil tagjai általában nem hallhatják – így Ágnes sem tudja pontosan felidézni őket, csupán jelezni tudja a beszélgetés menetét („ez volt, meg az volt”; „mikor a nem tudom én”). Sokszor a legközelebbi családtagok sem tudják, mi történt a háború alatt az egykori katonákkal. Egy édesanya a következő, fiával zajlott beszélgetését idézte fel:

„Megkérdeztem tőle: »Öltél embört?« Azt mondja: »Szándékosan nem.« »Véletlenül?« »Nem tudom – azt mondja – nem hiszem. Szándékosan biztos nem. Afelől nyugodt lehetsz, nem bántottam senkit.«” (Zsuzsi néni)

A beszélgetés ezen a ponton megrekedt, az édesanya a számára lényegi információn túl többet nem tudott meg fia tapasztalatairól. A katonák háborús emlékei tehát a kopácsi emlékezetközösségben, melybe többségében civilek tartoznak, tabutémak, így – hiába volt majd minden családnak olyan tagja, aki a Horvát Nemzeti Gárdában (Zbor Narodna Garda, ZNG) harcolt – ezek az emlékek egyelőre legalábbis nem válhatnak a társadalmi emlékezet részévé.[164]

A háborús emlékek akkor is szóba kerülhetnek a mindennapok során, ha arra az elbeszélő külső felszólítást kap. Ilyen felszólításként hangzott el a fejezet címeként szereplő mondat:

[164] Itt ismét egy példát láthatunk az emlékezési stratégiák gender alapú különbségeire, amelyről az élettörténetek kapcsán is szóltam (lásd 4.5. alfejezet).

„Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!” – így utasította tört magyarsággal a horvát „Josip” a magyar „Dezső”-t. Dezső, aki a helyi kávézóban lett beszélgetőpartnerünk[165], előbb elhárító stratégiát alkalmazott (Erős, 2001: 161-166), hogy ne kelljen elbeszélnie a történteket: *„Engem nem lehet agyonütni, mert nincs agyam.”*. Josip azonban a történteket oly mértékben hősiesítette *(„Ó, milyen ember ez! A szerb nem tudták verni agyon, pedig olyan kis ember!”)*, hogy ezt a narratívát magyar beszélgetőpartnerünk is képes volt felvenni. Néha a traumatikus élmény az egyén élettörténetének központi motívumává válik, és narratív identitását is az élmény hozza létre – ez a narratíva érvényesül Dezsőnél is, amikor elbeszéli, hogyan „ütötték-verték a szerbek” a nagykocsma udvarán.

„Én akkor lemondtam az életemről. Mert megfogtam a puska csövét, és idenyomtam, ni! [Két ujját, amely a puskacsövet szimbolizálja, a mellkasára nyomja.] Hogy lőjön le akkor! Én nem tudhattam, hogy üres! Én azt nem tudtam. De én nem féltem akkor a haláltól. Engem olyan nyugalom és boldogság fogott el, hogy: Kész, ennyi volt, 47 gyönyörű év, én szépen éltem, én nem loptam, nem hazudtam, nem bántottam senkit. Énnekem lepergett, tudod, az egész film. (…) És meghúzta a ravaszt, és nem történt semmi, mert nem volt benne semmi. Na, akkor kezdtem el remegni, meg félni! Mert hát én lemondtam az életemről, és akkor én olyan boldog voltam. De nem haltam meg! És elkezdtem félni, hogy most akkor hogyan tovább? És akkor persze sok hülyeséget csináltam. (…) Kerestem azt, hogy hogyan tovább. Nehezen találtam meg, de most itt vagyok. Nekem ez a 16 év már a második életem, ajándékévek -”[166]

Dezső a trauma okozta életkrízist úgy meséli el, hogy a történet hangsúlyos eleme a „halált megvető” bátorság és a boldogság kifejezése, egyfajta önmagát hősiesítő túlélés-történet lesz, és a további beszélgetésben is ez kerül újra meg újra megfogalmazásra. Többek között a traumáról való ilyen jellegű beszéd és annak boldog eseményként történő ábrázolása is oka lehet, hogy a kopácsi magyar közösségben Dezső amolyan hóbortos figurának számít, akit nem tekintenek a közösség méltó tagjának. Horvát barátjánál úgy tűnik, ugyanez az elbeszélésmód annál nagyobb sikert aratott. A kopácsi magyar közösségben a mindennapi interakciók szintjén az erőszakos cselekedetek következtében kialakult trauma fedőemlékekbe szerkesztett, anekdotikus vagy hősi elbeszélése nem elfogadott eljárás, helyette a közösség tagjai az elhallgatás stratégiáját választják. Az ilyen emlékek elbeszélése csak intim

[165] A kávézóban Lévai Gábor, fotográfus társaságában ültem.
[166] A beszélgetés 2008. július 12-én zajlott.

kommunikációs szituációban fogadható el számukra. Az elbeszélhetőség és az elhallgatás szabályrendszerét a kopácsi emlékezetközösség legjobban talán Júlia vallomása mutatja be:

„Ha nem kérdezték, én nem mondtam. És nem beszéltem róla. Tehát így nem:nem szoktunk. Csak így meséltük, hogy milyen volt a helyzet. Nem volt kenyér, magas volt az infláció. Tehát az, hogy délelőtt megkaptuk a pénzt, délután már nem ért. Tehát inkább ilyenről beszéltünk. Az, hogy kinek milyen élménye volt, azt nem:nem említette senki. Meg én sem mondtam soha." (Júlia)

A kopácsi emlékezetközösségben – amint az elbeszélt narratív sémák tárgyalásakor is látni fogjuk – azok az emlékek kerülhetnek elő, amelyek a traumák helyett anekdotikusan elmondható fedőnarratívákat tartalmaznak, segítik az elbeszélőt abban, hogy élettörténete integráns részévé tegye a háborús időszakot és önazonosságát felépítse általa, illetve a közösség számára univerzális traumát jelentenek, és ezáltal egy megszabott séma szerint elbeszélhetők.

6.2. „És -- akkor kezdődött a háború." Emlékek a háború kitöréséről

A háború kitöréséről szóló emlékek 1991 nyarának szerb-horvát konfliktusait emelik ki. A kopácsi emlékezetközösség tagjainak elbeszéléseiben a „háború" a jugoszláv konfliktusnak egy eseménysorozatát, a szerbek és horvátok fegyveres harcát jelenti, melyben tágabb életterük, a Drávaszög is érintett volt.

Az élettörténetekben az elbeszélők egy új életszakasz (a háború alatti élet) bevezetéseként reflektálnak a szerb-horvát háborús konfliktus kezdeteire. Ugyanígy a félig strukturált interjúkban is szóba kerül a háború kitörése. Ezek a reflexiók azonban nem jelölik ki a konkrét eseményeket, melyek a fegyveres összetűzéshez vezettek. Magáról a háború mögött álló politikai konfliktusról is keveset beszélnek a kopácsi emlékezetközösség tagjai. Míg a különböző nemzeti és nemzetközi tudományos és nem-tudományos diskurzusoknak fontos témája a háború kitörésének magyarázata, addig ez a kérdés őket kevéssé foglalkoztatja.

„Hát, jól van, mi azt hallottunk, hogy a szerbek, meg a horvátok között vannak összetűzések. De hogy itt Baranyába, hogy -- mi itt semmire nem figyeltünk föl. (…) Úgyhogy mi soha nem is bonyolódtunk bele a politikába. Azért nem is tudtunk semmiről, azóta se, meg máig se ---" (Katalin)

Csak azok a beszélgetőtársaim reflektáltak erre, akik egy kicsit járatosabbak voltak az akkori politikai kérdésekben. Ám ők is elsősorban személyes élményeiket elevenítik fel a politikai eseményekkel kapcsolatban. Így például Mária, aki ebben az időben a járási tanács tagja volt:

„És hát rengeteget egyeztettünk, beszélgettünk ö - szerb emberekkel, képviselőkkel, kollégáinkkal, akik ö döbbenetes módon - a szemünkbe hazudtak, hogy ők nem fegyverkeztek. És miközben -- ezerszám cipelték be a fegyvereket, illetve - illetve jöttek már oda, akkor még a Jugoszláv Néphadsereg ö -- védőszárnya alatt, toborzásként, sorozásként. Annak nevezték, és Szerbiából hozták be ugye a csetnikeket. - Döbbenetes dolog volt." (Mária)

Az események, amelyekre Mária utal, Horvátország függetlenségének kikiáltása után (1991. június 25.) zajlottak, amikor a Jugoszláv Néphadsereg és a Szerbiában szervezett szabadcsapatok megszállták Kelet-Szlavónia és a Drávaszög területét, hogy a horvátországi szerb kisebbség számára független területet hozzanak létre, a Krajinai Szerb Köztársaságot – mindezt „Nagy-Szerbia" ideologikus elképzelésének zászlaja alatt (lásd. Sokcsevits, é.n.; Juhász-Márkusz-Tálas-Valki, 2003). Mária elbeszélése a horvát diskurzust követi, horvát oldalról beszéli el a háború kitörésének történetét, melyben a helyi szerbek és a szerbiai politikai erők a konfliktus eszkalálódásának okozói. Beszédmódjában megjelenik a szerbeket negatívan megbélyegző „csetnik" kifejezés is, melyet a horvátok alkalmaztak. A horvát diskurzus átvétele a kopácsi emlékezetközösség esetében érthető, hiszen Jugoszlávián belül is a Horvát Tagköztársasághoz tartoztak, és jelenleg is Horvátországban élnek. Életterüket pedig a szerbek által irányított Jugoszláv Néphadsereg szállta meg, így a Szerbiából jött katonákkal találkoztak ellenségként. A konfliktus kirobbantói közé sorolják ezekben az elbeszélésekben a helyi (kopácsi, drávaszögi vagy általában a horvátországi) szerb nemzetiségű lakosokat is. Ez az osztályozás jelenik meg egy másik kopácsi menekült, Anna elbeszélésében:

„Hát, volt jel. - Csak utólag jöttünk rá, hogy ezek beszédes jelek voltak. Ide költözött szembe egy üres házba egy idegen szerb házaspár. - Fiatalok. - Nem nagyon akartak velünk szóba állni. (…) Utána láttuk, hogy többször vannak itt biciklik, meg járnak ide estefelé, mert volt egy pár - három család volt. -- Járnak ide. - Olyan rendszeresen. - Még mondom a páromnak: »Mit járnak ezek?« »Hát, ki-ki a saját fajtájával barátkozik.« Kiderült, hogy már tanácskoztak. Ezt azért tették ide, hivatalosan, aki ezt a házat vette meg, hogy szervezzen ilyen sejtet vagy mit. Hogy tájékozódjon ugye a faluról. Hogy mit is lehetne, mit se lehetne. Ezt úgy utólag tudtuk meg." (Anna)

A helyi szerbek vádolása nemcsak a menekültek, de az otthon maradó kopácsiak narratívájában is megjelenik, így például az idős Margit néni elbeszélésében:

„Itt az itteni szerbekkel: ezek is már készenlétben voltak. Itt is a faluban volt egy pár ---” (Margit néni)

Ugyanakkor a horvátországi szerb kisebbség szempontjai (a HDZ-kormányzat alatt őket ért negatív diszkrimináció (lásd például Gallagher, 2003)) a kopácsi elbeszélésekben nem jelennek, nem jelenhetnek meg, hiszen ebben a narratívában a szerbek a megszállók, a helyi lakosok (magyarok és horvátok) az áldozat szerepét veszik fel.

A kopácsi emlékezetközösség tagjainak többsége viszont egyáltalán nem foglalkozott elbeszélésében a háború okaival és előzményeivel. Sokan csupán egy rövid tudósítás formájában, elkerülhetetlen eseményként szövik elbeszélésükbe a háború kitörésének tényét. Ahogy ezt Ilonka élettörténeti elbeszélésében is láthattuk: elbeszélésében kerüli a magyarázatát a háború kialakulásának, epikus elbeszélésében pedig mindössze egy tagmondatban vezeti be azt az új állapotot, amelybe került, hogy utána felbukkanó emlékeit történetekbe foglalhassa:

„(…) akkor gyütt a háború.” (Ilonka)

Hasonlóan vezeti be Géza is, aki otthon maradt, a háborús életszakaszt élettörténetében:

„És -- akkor kezdődött a háború.” (Géza)

Amál néni is tudósítások sűrűjében vezeti be a háború kitörését:

„(…) És férjhez ment, és akkor ő dolgozott is a szakmájában. Mint ilyen gépírókisasszony, vagy na, még most is dolgozik. A fiam, az is Monostoron végezte. Az pedig ilyen --- mechanikus -- ilyen autószerelő --- mondhatom -- ilyen iskolája van. ***És akkor közbe jött a háború ránk.*** *A lányom elvesztette a férjét.”* (Amál néni)

Ez a szűk, kommentár nélküli, tudósító jellegű bevezetés általában kétféle elbeszélő típusra jellemző: azokra, akik otthon maradtak és azokra, akik nagyon fiatalon élték át a háború kezdetét. Az utóbbi csoport esetében ez az elbeszélési mód jól magyarázható azzal, hogy kisgyermekként keveset fogtak föl a körülöttük zajló eseményekből, illetve emlékük is kevés maradt róla. Ilyen típusú összegzéseket hallhatunk Júliától és Balázstól például:

„És harmadikosok lettünk, általános iskolások, mikor:mikor kitört a háború.” (Júlia)
„Hatodik osztályos voltam, amikor amikor a háború -- kitört.” (Balázs)

Mindkét fiatalra jellemző, hogy iskolai tanulmányaikhoz kapcsolják a háború kitörésének időpontját, ami jelzi azt is, hogy számukra elsősorban ebben a folyamatban jelentettek változást, törést az új körülmények. A felnőtt, otthon maradt lakosság esetében a háború időszakának ilyen rövid, kommentár nélküli bevezetése – általában több életeseményről szóló tudósítás közé ékelve – az elbeszélőnek azt a motivációját mutatja, hogy integrálja élettörténetébe ezt a traumatikus emlékekkel telített időszakot.[167] Az elbeszélésben a háború időszakának bevezetése mindig egy markáns határvonalat jelöl: az élettörténetnek egy elkülönített szakaszát, egy átmeneti állapotot, amelyben más törvények uralkodtak (Turner, 2002).

Az emlékezetközösség tagjai a háború kitörése kapcsán inkább arról számoltak be részletesebben, hogy mennyire nehezen fogadták el a konfliktus háborúba torkolásának lehetőségét. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy magyarként a jugoszláv nemzetek önállósodási törekvéseit és konfliktusát nem tudták magukra vonatkoztatni. Másrészt a háború mint nem-várt tapasztalat (*unclaimed experience*) (Caruth, 1996) traumaként hatott életükben, és ennél fogva vált el-nem-fogadottá. Az elbeszélésekben az elfogadás hiánya úgy jelenik meg, hogy nem tudják megadni a háború kezdetének időpontját, illetve reflektálnak saját akkori meglepetésükre és a béke iránti reményeikre. Margit néni is ezt a meglepetését foglalja szavakba. Az 1991-es év nyári, konfliktussal telített hónapjait pedig egy rövid epikus elbeszélésbe ágyazza, viszont ő az egyetlen, aki hadműveleti eseményekről is beszámol.

„Hát, ezt nem gondolta senki sem! (…) Ez úgy történt, hogy: hát készülődött itt már, készülődött hetekkel azelőtt. Mikor egyik napról a másikra csak beléptek a szerbek. Itt átjöttek Kiskőszegnél, Batinánál a hídon.” (Margit néni)

Zsuzsi néni szintén saját akkori meglepetésére reflektál, a kopácsi magyarok akkori vélekedésére emlékezik vissza, a közösség nevében beszél. Bemutatja azt is, hogyan értékelték az akkori híreket, milyen információt kaptak a háború elején. Viszont a háború okairól és előjeleiről egyáltalán nem szól elbeszélésében.

„Hát, úgy voltunk vele, hogy tudtuk, de nem akartuk elhinni. Azt gondoltuk, hogy vannak annyira okosak az emberek, hogy valaki csak megállítja eztet. Hogy nem szabad ilyennek megtörténni. De sajnos.(…) Hááát --- ott is azt, hogy majd kiegyeznek, hogy nem lesz háború. Aztán utána egymást vádolták. Jaj, mindig egymást vádolták!” (Zsuzsi néni)

---

[167] Ugyanazt a narratív eljárásmódot lehet megfigyelni más traumákkal terhelt élettörténetek esetében is. Lásd erről: Rosenthal, 1995: 172.

A konfliktusok kezdetén a kopácsi emlékezetközösség tagjai nem a jelen politikai helyzetet mérlegelték, hanem a kommunikatív emlékezetben fennmaradt korábbi háborús tapasztalatok (elsősorban a világháborúk tapasztalatai) alapján próbáltak stratégiát választani.

„Na, most mi úgy fogtuk fel ezt az egész háborút, hogy hát, volt itt már több háború, például az első világháború, második világháború. De ez a Kopács olyan kis félreeső falu, hogy aszongyák, hogy elmúlt a magyar hadseregnek - negyvenegybe, amikor bejöttek ide, szépen elmentek Bellyén keresztül, Kopácsra be se jött senki. És akkor mi úgy gondoltunk, hogy nem lesz itt háború." (Géza)

„Mikor elkezdődött nálunk ez a zavargás, végig abba voltunk, hogy nálunk nem lesz semmi. Eleve a világháborúk is -- Tehát lehetett érezni, de úgy elkerültek. Tehát ezt itt mindig úgy elkerülték. Voltak ilyenek, hogy az embereket elvitték dolgozni, vagy valami ilyen dolgok, de nem úgy, hogy most direkt itt lőttek, vagy direkt itt egymást támadták, vagy ágyúk, meg mit tudom én. És mi abba voltunk, hogy ez egy-két nap, és akkor ez így el fog csitulni, és minden oké lesz." (Márta)

Ezekben az elbeszélésekben már nem a horvát diskurzus uralkodik, hanem a saját alsóbb rendű diskurzus, melyben a kopácsi emlékezetközösség egyrészt saját etnikai különállását helyezi előtérbe, másrészt falujuk félreeső, perifériku jellegét hangsúlyozza. Ezzel egyben a háborúból való (kívánt, de meg nem valósult) kimaradásra adnak magyarázatot. Ez az etnikai alapon kialakított elkülönülés lehetővé teszi, hogy narratívájukban ne kelljen állást foglalniuk egyik háborús fél mellett sem, valamint saját csoportjukat és életterüket kívül tarthassák az erőszakos eseményeken. A horvátországi magyarok ebben a narratívában erkölcsileg tiszták maradnak, és pusztán a háború áldozatai. Ez az elbeszélésmód jelenik meg mind az otthon maradtaknál, mind a külföldre menekülteknél, és ez a narratíva állandóan variálódik a domináns horvát nemzeti diskurzussal. A kívülállás narratíváját azok a kopácsiak azonban nem vagy kevésbé tudják átvenni, akik a horvátok által ellenőrzött területekre menekültek és/vagy maguk vagy családtagjaik tevékenyen részt vettek a horvát függetlenségi mozgalomban és a „honvédő háborúban" (a HDZ tagjaként vagy katonaként). A kívülállás narratíváját jól összefoglalja Juci néni néhány mondata:

„Hát, tulajdonképpen ez nem a mi háborúnk volt. És erre hivatkoztunk is mindég. Hogy: »Mi ezt nem akarjuk, nem akartuk. Mi teljesen különállóak vagyunk. Éljük a magunk kis életét.«" (Juci néni)

Szintén ezt a narratívát mutatja Anna elbeszélése is a konfliktus kezdetéről. Anna más, személyes tapasztaláson nyugvó történeteket is elbeszél, amelyeket a háború előjelének tekint: a gyerekek ligai osztálykirándulása elmarad, lánya Hercegszőlősön lövöldözésbe keveredik. A történetek mind a háború előjeleinek elbeszéléséből kapnak új értelmezést. Anna úgy meséli el őket, mint aki már tudja, hogyan kellett volna akkor értelmeznie és értékelnie az eseményeket. A jelek rossz olvasásából következően Anna számára is (és a közösség számára is, akinek nevében beszél) meglepetés a háború. A kopácsiak információhiányát az etnikai különbséggel és elhatárolódással magyarázza.

„És akkor ilyen jelek voltak. De mi nem hittünk benne, hogy idejönnek! Mondtuk is: »Hát, jól van. Veszekedjen a két náció. Semmi közünk hozzá. Mi nem bántottunk mi semmit.«” (Anna)

A háború kezdetével kapcsolatban megmutatkozó eltérő narratívák, illetve a narratívák kiforratlansága, az elbeszélés rövidsége vagy átugrása arra engednek következtetni, hogy a kopácsi közösségben azzal kapcsolatban sem alakult még ki egy kollektív narratív séma, hogy mikor, hogyan és miért kezdődött el a délszláv háború, és ez miként jelent meg a közösség tagjainak életében. Ez a narratíva a kommunikatív emlékezet segítségével épülhet ki, amely „a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel” (Assmann, 2004: 51). Azonban az emlékezet e kommunikatív formája többszörösen gátolt a közösség számára. Egyrészt a kopácsi társadalmon belül a traumatizált egyének nem tudnak közös elbeszélést létrehozni a történtekről. Másrészt amiatt a sajátos helyzet miatt, hogy a közösség egy a háborús konfliktusba idegen etnikumként vonódott be, emlékeik, nézőpontjuk a délszláv háborúról szóló hivatalos diskurzusnak sem lehetnek részei.

6.3. „Ő itthon maradt. Mi elmentünk.” Életstratégiák elbeszélése

A háború kitörésével szoros összefüggésben, és annál kiemeltebb témaként jelent meg a beszélgetésekben a háború átmeneti állapotában alkalmazandó túlélési, avagy életvezetési stratégia és az erről hozott döntés története. Számszerűen a következőket tudhatjuk e döntés következményeiről: A kopácsi lakosok közel 60%-a még 1991 nyarán elmenekült Kopácsról, és ezek a menekültek csak 1997 végétől térhettek vissza szülőföldjükre. Pontos adatokat egy kopácsi lakos feljegyzéseiből tudhatunk meg, mely szerint 334 fő hagyta el a települést a háború kitörése után. Közülük 165-en Magyarországra, 127-en Eszékre és 42-en Németországba menekültek. Kopácson 335-en maradtak, de ez a létszám a háború alatt

tovább csökkent. További támpontot adhat a menekültek számát illetően a helyi református gyülekezet megfogyatkozása: 1991-ben 573, míg 1993-ban már csak 280 lelket tartottak nyilván (Lábadi, 1996: 260).

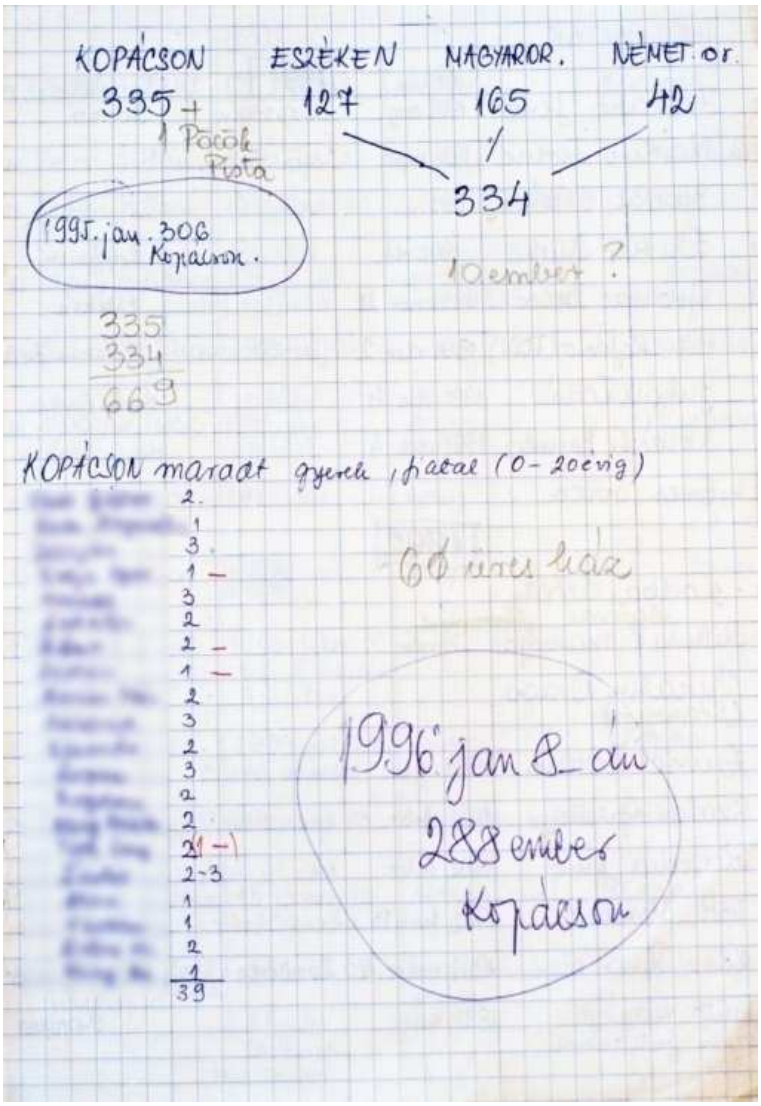

Egy kopácsi menekült jegyzetei az elmenekültekről és az otthon maradtakról

A túlélési stratégia megválasztásában több szempont is közrejátszott. A kopácsiak élettörténeteit vizsgálva a legfontosabb szempontnak az életkor tűnik: az idősebb generáció otthon maradt megőrizni a vagyont, míg a fiatalabb generáció (legfőképpen a kisgyermekes családok) elmenekült. Ez a stratégia egy tradicionális minta követésén alapul, hiszen az idősebbek a világháborúk idején ezt az eljárásmódot tanulták meg felmenőiktől. A vagyon megőrzése és a fiatalok (a következő generáció, aki a fennmaradást biztosítja) megóvása olyan feladat volt az idősek számára, amely miatt képesek voltak magukat fizikai veszélynek és lelki terrornak is kitenni a háború alatt. Marika néni például szerette volna elhárítani ezt a feladatot, amikor erőszakos események történtek a faluban, ám férje mindig meggyőzte róla, hogy ezt nem tehetik meg:

„És akkor mindig aszonta: »De ha valamikor hazajönnek! Tényleg a négy falra! Innen mindent kirabolnak! Hát, próbáljunk még egy kicsit kitartani, hogy --«” (Marika néni)

Az interjúkban hasonlóan érvelt az idősebb generáció többi tagja is. A vagyon megőrzése nem csupán az anyagi károk viszonylagos elhárítását jelentette, hanem annak az esélyét is, hogy az elmenekült fiatalság a háború után visszatérjen a faluba, és a közösség fennmaradhasson. Ezt a feladatot sok esetben a fiatalok sem vitatták el az idősektől. Margit elbeszélésében például teljesen természetesnek tűnik, hogy hetven év feletti anyósa marad egyedül a házban, háborús területen:

„Anyósom maradt itthon. Hetven - hetvenöt éves volt. Hetvenvalahány. Ő itthon maradt. Mi elmentünk. -- Autóba, és nyomás! ---” (Margit)

A középső generáció esetében e kétféle életstratégia (otthonmaradás vagy menekülés) variálódik más motivációk figyelembe vételével. Ezek a motivációk teljesen eltérők lehettek, így további döntési szempont lehetett az otthonmaradás egyéni kockázata: horvát származásúaknak, illetve a HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica) párt tagjainak különösen veszélyes volt a megszállt területen maradni. Ez a szempont olykor felülírhatta a tradicionális szabályt, például Amál néni és férje esetében, akik noha idősebbek voltak, nem vállalták az otthonmaradást.

„Az én férjem, a vőm mind azt kell mondanom, hogy HDZ-sek voltak, ezek, akik most is a fő --- Ők végig azok voltak. Ezeket nem bírták a szerbek. És úgy döntöttünk, hogy életben mindent itt hagyunk, mert élet egy van, majd lesz. (…) És ezért hagytuk el az országot, mert HDZ-sek voltunk. És a szerbek a HDZ-t nem bírták.” (Amál néni)

A HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica) politikai párt 1990-ben nyerte meg a választásokat a Horvát Tagköztársaságban. A nyíltan a függetlenségért küzdő, jobb oldali párt nem csupán a horvátok között örvendett nagy népszerűségnek, de a magyar kisebbség körében is számos követője volt/van, így Kopácson is. Azok a kopácsi magyarok, akik a HDZ pártba beléptek, a szerb megszállás következtében minimum is állandó zaklatásokra számíthattak a szerb hatóságok részéről. Ugyanilyen bánásmódra készülhettek fel azok is, akik horvát nemzetiségűként maradtak a Drávaszögben. Ennek ellenére voltak, akik vállalták horvátként is az otthon maradást, például Mária édesanyja, akinek emiatt fokozottan veszélyben volt az élete.

„Az anyukám otthon élt Kopácson. --- Így is ugye életveszélyben volt horvát létére. De ő egyszerűen nem volt hajlandó elhagyni aaz otthonát. Azt mondta, hogy akkor, hogyha őneki

meg kell halni, akkor a saját házának a küszöbén fog meghalni, de ő nem megy el. (…) Azért is, mert közben tudtam azért én tudtam, hogy az én anyukámat háromszor majdnem lelőtték." (Mária)

A háború időszakában ily módon a magyar kisebbségi származás nagyobb esélyt jelentett a túlélésre, az erőszakos zaklatások megúszására. Az otthonmaradás mint életstratégia tehát a háborúból való etnikai alapú kívülállás révén működhetett. Ezért is fontos ennek hangsúlyozása az otthon maradtak számára narratívájukban.

Egy másik szempont, amely befolyásolhatta a középső generációt a döntésben, hogy volt olyan nagyon idős és/vagy beteg hozzátartozójuk a faluban, akit nem hagyhattak magára. Így például Zsuzsi néni és Géza esetében:

„Sokan mentek Magyarországra, de mi nem. Itt volt a mama, aztán azért sem. Aztán mikor már mentünk volna, nem lehetett, mert elvették az útlevelünket." (Zsuzsi néni)

„És akkor nem akartunk (…) elmenni. Én se nem akartam. Nagyanyám itt volt nálunk, 90 éves volt. És azt mondtam, hogy: »Az öregasszonnyal mit csináljak? Itt hagyjuk azt az öregasszonyt egyedül?« Na, most anyám is öreg volt. Hát, öregebb, meg egy ilyen kis vékony asszony. Hát, hogy gondozza el eztet? Nagyanyám meg jó kövér volt. És azzal már csak én bírok. Meg már alig bírt menni. És azt mondtam, hogy: »Én nem hagyhatom őtet el!« És akkor aszondtuk, hogy: »Jól van, gyorsan vége lesz itt ennek a háborúnak. Mert itt végigmegy, és kész.«" (Géza)

Géza elbeszéléséből láthatjuk, hogy a középső generáció sok tagja nem csak az idősebb gondozandó személyek miatt maradt a faluban. Az ápolás feladata önmagában nem lett volna elég érv a maradásra, ha nem bíztak volna a konfliktus gyors megoldódásában, illetve abban, hogy Kopácson mint félreeső zsáktelepülésen kevésbé lesznek érzékelhetők a háború következményei.

A fiatal generációt több szempont is motiválta a távozásra. Egyrészt az idősebbek is erre buzdították őket (a korábban bemutatott okokból), másrészt kisgyermekeiket is meg akarták óvni a háborús traumáktól.

„Mert tényleg, akkor, amikor itt elkezdtek lőni is, mikor itten a szomszéd faluba, akkor a kisebbik lányom, a [név] nyolc hónapos volt. Akkor a szülők azt mondták, hát, szedelőzködjünk mi másnap, és menjünk el a faluból. Mert hát azér egy nyolchónapossal a pincébe hova lehet lemenni, hogyha? -- Mert láttunk, hogy jó nem lesz belőle. Akkor mi is átmentünk rokonokhoz." (Katalin)

De távoztak azok a fiatalok is, akik még gyermektelenek voltak. A fiatal férfiak egy része azért, hogy ne kelljen harcolnia, más része a horvát nacionalizmus eszméit követve azért, hogy Horvátországért harcolhasson.

„Akkor hát csak féltek. Meg így összebeszéltek a fiatalok, hogy nem akarnak fegyvert fogni. Meg hol fogjanak fegyvert? A saját szüleik ellen? Vagy hova állítják majd őket? Szerbiából lője majd itt a saját területét, meg a saját otthonát? És hát aszonta [a fia]: »Elment a barátom, elmegyek én is.« És a fiatalság így, hirtelen összeszedték magukat, és átmentek Magyarországra." (Juci néni)

Noha a fiatal generáció a háborús konfliktus miatt távozott, többségük néhány hetes vagy hónapos távollétre készült fel, amely azonban valójában 1997-ig tartott. A menekültek többsége beszámol elbeszélésében saját felkészületlenségéről. Sokan beszéltek arról, hogy csupán rokonlátogatásként vagy balatoni nyaralásként tekintettek távollétükre. A narratívának így fontos részét képezi a kevés holmi, általában nyaraláshoz szükséges ruhák birtoklása, amellyel új életet kellett kezdeniük. Így emlékszik Mária is saját menekülésükre:

*„Tehát **gyakorlatilag** nem tudtunk hazamenni. Eljöttünk nyaralni, és itt maradtunk három rövidnadrággal, két törölközővel, két pólóval és semmi egyébbel. - Otthon maradt minden."* (Mária)

Ugyanezt a történetet egészíti ki Mária fia is, aki nem saját emlékeit idézi fel, hanem anyja elbeszélését adja tovább, melyben a nagymama kabátjának hiánya játssza a főszerepet:

„És édesanyámnak - emlékszek, az egyik kedvenc sztorija - vagy ö: ilyen megható története, hogy amikor még Kopácson beültünk a kocsiba a ház előtt, akkor az én dédimamám hozta az ő nagy bundás kabátját. Hát, és ez ugye nyáron volt. És akkor az én édesanyám rögtön visszaparancsolta, hogy: »Hát, azt most, dédi, vidd vissza. Hát, azt most hova a francba hozol magaddal ekkora bundát?« És akkor mondta, hogy: »Hidd el, lányom, hidd el, lányom, hogy kelleni fog az még!« Merthogy nem jövünk haza egyhamar. Édesanyám visszaküldette vele. És akkor átjöttünk. És akkor mondta, hogy neki az volt az első életcélja itt Magyarországon, hogy a dédinek tudjon venni egy kabátot. Merthogy ő azt megmondta, és igazából igaza volt." (Zoltán)

Bár Zoltán ezt a „kabátos" sztorit nevezi édesanyja kedvenc megható történetének, Mária nem beszélte el saját élettörténetében. Bizonyára Zoltán sokszor hallotta a történetet édesanyjától, ám valószínűleg ez inkább az ő egyik kedvenc története lett, melyet – édesanyja emlékeit átörökölve – saját élettörténeti narratívájának részévé tett. Mivel Zoltán még túl fiatal volt

ahhoz, hogy a menekülésre emlékezzen, ám életének fontos fordulópontjaként éli meg azt, az előző generációktól kölcsönzi emlékeit. Vagyis a háborús emlékek tehát intergenerációs emlékekként (lásd Auerhahn – Laub, 1998) élnek tovább. Az intergenerációs emlékezetre sok példát találhatunk a gyermekként elmenekültek körében. A 9 évesen menekült Szilvia szintén nem sok saját emlékkel rendelkezik, amint az interjúrészletben elmondja. Mégis, a menekülés szituációját viszonylag jól tudja rekonstruálni:

„Úgy terveztük, hogy együtt elmegyünk a siklósi rokonokkal a tengerre -- nem a tengerre, hülye vagyok, a Balatonra. És --- ö: --- összepakoltunk egy vagy két hetes cuccot -- húgom pici baba volt, meg minden -- És átmentünk Magyarba. Akkor kezdtek még csak lőni ugye itt nálunk. És --- de hát mi úgy gondoltunk akkor, hogy jól van, ez pár hét alatt le fog csengeni, és akkor semmi, jövünk haza. Elmentünk a siklósi rokonokhoz --- Nem tudom, mi miatt --- Arra nem emlékszem, hogy végül eljutottunk-e a Balatonra. Szerintem nem. Nem tudom, erre nem emlékszem egyáltalán. És akkor hát ugye ott maradtunk kétheti ruhákkal, meg egy kilenc hónapos kisbabával.” (Szilvia)

Az intergenerációs emlékek adaptálása jól megmutatkozik abban, ahogy Szilvia többes szám első személyben mesél az utazásról, a döntésről és a vélekedésről, mely inkább szülei véleménye lehetett, mintsem az akkor kilenc éves lányé.

A fiatalabb generáció nagy része elmenekült a faluból, mégis néhányan (a feljegyzések szerint 39-en) Kopácson maradtak. Az ő esetükben általában nem annyira a vagyon védelme játszott közre, mint inkább a háborús konfliktus súlyának rossz felmérése. Márta például férjével és egy éves gyermekével maradt Kopácson, úgy, hogy bár időben elmenekült, túl hamar tért vissza a háborús területre.

„Na, most mi is úgy csináltunk, hogy tehetetlenek voltunk, amikor mindenki elkezdett menekülni. Mi is elmentünk. Mi is elmentünk. Pécsen voltunk rokonoknál. És --- Augusztusba mentünk el. Most pontosan a dátumot nem tudom. Augusztus tizen -- öt? Tehát pont ilyen --- akkor mentek el az emberek. És az volt a gond -- Egy hónapig ott voltunk a rokonoknál. És akkor nálunk csönd volt. Tehát mi --- (…) És akkor még lehetett telefonálni. Tehát a szülők mondták is, hogy: »Most nyugi van, most nyugi van.« És a férjemnek Laskón volt -- tehát itt, Laskón volt a munkahelye. És mondták neki, hogy na, most hogyha nem - Már egy hónapot elmaradtunk. És hogyha több mint egy hónap -- Mert az már szeptember, október közepe fele nem jövünk vissza, akkor elveszíti a munkahelyét. Na, most abba a pillanatba, mi nem tudtunk aztat, hogy ez tényleg ennyi évig fog tartani. Meg, hogy mi vár ránk! Ez meg a másik. Mi azt hittük, hogy most ez levonult. És akkor hát most elveszíti a munkahelyét. Hát, most azért nem

éppen úgy van. Hát, hazajöttünk. Hazajöttünk. És ahogy hazajöttünk, rá egy hétre, tíz napra. Na, akkor kezdődött el az igazi haddelhadd. Akkor lezárták ugye az utakat. Hogy akkor már nem tudtunk mozdulni. Tehát akkor mi már hiába szerettünk volna visszajönni - visszamenni. Mondjuk rá, én a kislánnyal elmehettem volna, de a férjemet automatikusan lekapcsolták volna. És elkapcsolták volna valahová. Itt ezen a részen nem tartották volna mint katonát. Hanem például elvitték volna Boszniába, vagy valahová. Fiatalember volt." (Márta)

Márta narratívájában szükségét érzi, hogy magyarázatot adjon otthon maradásukra, sőt szinte mentegetőzik saját és férje nevében. Ez az attitűd jellemző azokra a fiatalokra, akik mégis a háborús övezetben maradtak. Míg az időseknek okuk volt maradni (a vagyon védelme érdekében tették), a fiatalabb generációval szemben ez az elvárás nem érvényesült, így elbeszélésük fontos része annak magyarázata, miért veszélyeztették saját és esetleg kisgyermekeik életét. Ugyanígy tesz Júlia is, aki gyermekként tért vissza Kopácsra pár hónapnyi magyarországi tartózkodás után. Ő a döntés kapcsán nem csak saját magát, de szüleit is igyekszik felmenteni:

„Az anyuék átjöttek egy hónap után, és akkor én úgy döntöttem, hogy én inkább hazajövök. Hát, persze kilenc évesen nem tudja az ember felfogni, hogy milyen az, hogy háború. Másik meg, nem gondoltunk, hogy eddig fog tartani. Gondoltunk egy kis zavargás, maximum egy év. És akkor elrendezik. Hát, közbe meg hét évig tartott. Tehát akkor én hazajöttem." (Júlia)

A túlélési stratégia megválasztása mind a menekültek, mind az otthon maradtak elbeszélésének kiemelt témája. Hiszen mindkét csoport számára fontos következményekkel járt a döntés, mely fordulópontot hozott életükben. Narratívájukban mindannyian bizonyítani akarják, hogy akkori döntésüket az akkori információk birtokában hozták meg, és akkor nem dönthettek másképp a bemutatott motivációk (vagyon őrzése / gyermekek mentése / menekülés a katonaságtól / vonzalom a horvát függetlenség eszméje iránt / idősek ápolása / munkahely megtartása / szülőföldhöz való ragaszkodás stb.) miatt. Mivel elbeszélésük a jelenből kiinduló retrospekció, ezért a jelen elvárásaihoz igazítva alakítják ki magyarázó narratívájukat. Az otthon maradtaknak a háború veszélyeinek és borzalmainak jelenkori tudatában indokolják akkori választásukat, míg a menekülteknek leginkább az jelent feladatot, hogy akkori felkészületlenségüket magyarázzák.

6.4. „... az olyan ideiglenes volt”. Az átmeneti állapot rendje a kopácsi közösségben

Az 1991 augusztusa és 1997 ősze közötti háborús időszakot átmeneti állapotként írhatjuk le a kopácsi közösség életében. Ez az átmeneti állapot Victor Turner (2002) liminalitás fogalmának mintájára határozható meg. A liminalitás Turnernél a rítus átmeneti szakaszát jelöli, ahol „a rituális szubjektum (az utazó) jellemzői bizonytalanok; olyan kulturális területeken halad át, amely alig vagy egyáltalán nem emlékeztet a múltbeli vagy az eljövendő állapotra” (Turner, 2002: 107). Ezt az átmeneti állapotot Turner ellentétpárokkal igyekszik megjeleníteni: így a liminalitás átmenetet jelent az állapottal szemben, totalitást a részlegességgel szemben, homogenitást a heterogenitással szemben, egyenlőséget az egyenlőtlenséggel szemben, névtelenséget az elnevezések rendszerével szemben, tulajdonnélküliséget a tulajdonnal szemben, státusnélküliséget a státussal szemben (Turner, 2002: 119-120). Ezt a fogalmi rendszert maga Turner is felhasználta komplex társadalmi jelenségek és folyamatok elemzéséhez. Bár ő inkább olyan békés mozgalmakat vizsgált, mint a hippik vagy a ferencesek közössége, írásomban a háború időszakának leírása alkalmazom elméletét.

Az átmeneti állapot kialakulásának több oka volt a kopácsi közösségben. Legfőképpen a szerb megszállás, a katonaság állandó jelenléte alakította át az addigi életnek a rendjét. A Drávaszög területére 1991. szeptember 4-én vonultak be a szerb irányítású Jugoszláv Néphadsereg alakulatai és a szerb szabadcsapatok. A hadsereg egészen a Dráva vonaláig tartotta ellenőrzése alatt a területet, az első frontvonal Eszéknél, a kopácsi réten húzódott. A megszállás a Drávaszög területén nem járt olyan mértékű harci cselekményekkel és pusztítással, mint Kelet-Szlavónia esetében, mivel a lakosság nem állt ellen. A területen a baranyai szerb katonai közigazgatás vette át az irányítást. 1991. október 6-án lezárták az utolsó, még járható határátkelőt az elfoglalt baranjai terület és Magyarország között, így aki idáig nem menekült el, már csak Szerbián keresztül, engedéllyel juthatott el külföldre. A területen 1991. december 19-én kikiáltották a nemzetközileg soha el nem ismert Krajinai Szerb Köztársaságot, melynek Kopács is része lett. A drávaszögi menekültek zöme (a becslések szerint kb. 28.000 fő) a magyarországi Baranya területén talált átmeneti otthonra (Mák-Vékás, 2004).

Ebben az átmeneti időszakban a megszálló katonaság és a háború szabályai szabták meg a mindennapi életet. Az új rend átalakította az otthon maradtak mindennapi időbeosztását, napi ritmusát. Ezt leginkább az olyan szabályok határozták meg, mint például a sötétedés utáni

kijárási tilalom és az elsötétítés, melyek következtében megrövidült a napközbeni tevékenységek ideje (különösen a téli időszakban). Ezek az átalakulások az elbeszélésekben is jelen vannak, melyek közül csak néhányat idézek:

„Este hat órakor már kijárási tilalom volt, még az udvarba se volt szabad kimenni. Elsötétítés. És ezek jobban féltek a szerencsétlenek, mint mi, mert úgy jöttek ide: »Jaj, itt van egy kis rés! Itt van egy kis rés!«” (Margit néni)

„Négy órakor már nem szabadott kint lenni az udvaron se senkinek. Villanyt le.” (Józsi bácsi)

Mindegyik elbeszélőre jellemző, hogy ezeket a szabályokat nem tekintették sajátjuknak, hanem csupán a külső parancsnak engedelmeskedtek. Az elsötétítést tehát nem saját védelmükben tették meg, hiszen az ő narratívájukban az ellenség nem a frontvonal túloldalán állt. Az elsötétítés és a kijárási tilalom szabályai a háború első időszakát (1992-1993) határozták meg, amikor még heves harcok folytak a térségben a JNA és a horvát csapatok között, és a frontvonal éppen Kopács és Eszék között állt meg. Mégis az elbeszélők ezeket az életszínvonalukat erősen befolyásoló szabályokat a megszállás teljes időszakára kivetítik. Mivel a háború időszakát általában nem kronologizálják, ezek az emlékek kivetülnek a teljes átmeneti állapotra.

A napi ritmus nem csupán az új időbeosztással alakult át, hanem a napi tevékenységek megváltozásával is. A háborús konfliktus első időszakában a legtöbb otthon maradt számára lehetetlenné tette korábbi munkájának elvégzését. Akinek munkahelye volt, nehezen jutott el oda, ha egyáltalán működött még az üzem, bolt stb. Aki piacozásból élt, nehezen jutott el termékeivel a bellyei, pélmonostori vagy zombori piacra. Akinek földje volt, nem jutott el a földjeire. Ráadásul a munkáért kapott fizetség a gyors infláció miatt szinte semmilyen értéket nem képviselt. Józsi bácsi, aki pincérként dolgozott a háború alatt is, így beszéli el ezt a szituációt:

„Hát, fizetést kaptam, de az olyan volt, hogy ha nem vettem azonnal rajta 10 márkát, akkor másnap már nem kaptam érte semmit. Óráról órára ment a devalváció vagy -- infláció - vagy hogyan mondják. Annyi fizetést kaptam, hogy egy kis hátizsákban kellett hazavinnem. Aztán odaadtam az unokáknak, hadd szórják el.” (Józsi bácsi)

Márta férje sem járhatott be munkahelyére, hiába jöttek vissza azért, nehogy elveszítse az állását:

„A férjem, ha csak tehette. -- Na, persze a munkahelyére se bírt bemenni, mert hát nem lehetett bemenni. Tehát ez az ősz, és ez a tél így telt el. Úgy meghúztuk magunkat. ---” (Márta)

Viszont Márta elbeszélésében már megjelenik az állapotok relatív javulása is, amelyről a legtöbb kopácsi nem beszél:

„És akkor ez így tartott --- Hát én nem is tudom - második év tavaszáig. És akkor utána be kellett induljon -- Kellett vetni, kellett aratni, kellett tovább dolgozni. A szerbek átvették az irányítást. És akkor így továbbra is volt neki munkahelye --- Tehát eleve, ami meg lett termelve, amit itt megcsináltak, az mind a Baranyának a kizsákmányolásához vezetett. Mert mindent elvittek. Tehát az embereknek a vagyonát is elvitték." (Márta)

Ugyanakkor Márta is úgy ábrázolja a Drávaszöget, az itt élő embereket és munkájukat mint áldozatokat, kizsákmányoltakat. Tehát a helyzet javulása, a lehetőség a munkavégzésre, nem az otthon maradtak életszínvonalának javulását jelentette, hanem a megszállóékét. A kizsákmányolásról Juci néni is beszél, akik állattenyésztéssel tudták fenntartani magukat a háborús időszakban is, bár ez sem volt jövedelmező:

„Én meg akkor itthon a jószággal. Magam. Meg azért el-eljöttek is. Meg jöttek, hogy ugye itt van disznó, lehet innen vinni. Beálltak a teherautóval, és fölpakoltak tízet, tizenkettőt. Volt, aki fizetett valamennyit, mikor a dinárnak is már alig volt értéke. De úgy elvitték, hogy többet -- Meg nem is kereshettük. Mert az embernek a fejébe került volna, ha valamit ellenmondott volna. Úgyhogy az odaveszett." (Juci néni)

Mivel a munkára kevés lehetőség volt, ezért az otthon maradtak többsége, a háztáji feladatok elvégzése után másfajta tevékenységeket keresett. Itt érhetjük tetten a közösségben az átmeneti állapot következtében kialakult communitas alapú viszonyrendszert. A communitas fogalmát Turner a következőképpen határozta meg:

> […] strukturálatlan vagy csak kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan communitas, közösség, sőt egyenlő individuumok együttvalósága, akik közösen alávetik magukat a rituálét vezető idősebbek általános tekintélyének és hatalmának (Turner, 2002: 109).

Természetesen ezt a fogalmat csak áttételesen alkalmazhatjuk az otthon maradtak csoportjára, amennyiben ők a szabályokat meghatározó katonaságnak és új szerb vezetőségnek kellett alávetniük magukat. Viszont egyfajta egyenlőségen alapuló közösségi érzés kialakult a Kopácson élőkben. Így például a megnövekedett szabadidő közös eltöltésében, amelyről például Géza is beszámolt:

„Nem bántottak bennünket a szerbek. Na, most voltak, akikkel hülyéskedtek. De nem ezzel az én csapatommal, akikkel együtttartottunk. Ne mondjam, hogy -- Olyan alkalmak voltak, hogy - Mit csináljunk? Itt nem volt semmi szórakozás, akkor kártyáztunk." (Géza)

Az „én csapatom” alatt, akiket Géza saját közösségeként megjelölt elbeszélésében, a faluban maradt fiatal vagy középkorú férfiakat értette, akik ebben az időszakban különösen összefogtak, hiszen ők fokozott veszélynek voltak kitéve, mivel mindig fennállt a veszély, hogy elviszik őket katonának. Ezért ők igyekeztek védeni egymást, és közös menekülési útvonalakat dolgoztak ki.

„Mert hát mindig azt, hogy hogy is szökünk, hogy menekülünk, ha valami baj van. Hogy ki tudjunk a házból menekülni. Mindig fantáziáltunk valamiért, hogy hát csak hogy tudjuk menteni a bőrünket, ha olyan helyzet lesz egyszer véletlenül, hogy komolyan jönnek.” (Géza)

Az otthon maradt férfiak nem kaptak behívót a szerb hadseregbe katonának. A kopácsi narratíva szerint azért nem, mert a kopácsi lakosokat, és általában a magyarokat a szerbek „usztasabarátként”, vagyis a horvátok pártján állókként jelölték meg, így nem mertek fegyvert adni a kezükbe. Ezért azonban a magyar férfiaknak munkaszolgálatot kellett végezniük. A kopácsiak esetében ez azt jelentette, hogy a kopácsi réten, a frontvonalban kellett árkokat ásniuk. Juci néni szerint az akkori magyar nemzetiségű polgármesternek köszönhető, hogy a kopácsi férfiaknak nem kellett bevonulniuk. Juci néni elbeszélésében felnagyítja saját közösség vezetőjének hatáskörét, amely arra szolgál, hogy ezzel erősítse elbeszélésében a magyarok kívül maradásának narratíváját.

„Férjem már nem volt katonaköteles. A polgármesterünk (…) ő azt mondta, hogy: »A magyarság nem fog fegyvert. Ti akármit csináltok. Tehetitek kényszermunkára.« Mentek is ilyen lövészárkokat ásni, meg rönköket hordani. A réten akartak bunkerokat csinálni. Közbe ez ilyen vízjárta terület. Ez teljesen potya munka volt. Mert rájött a tavaszi árvíz, és fölvette. Mint az ürgéket, kiöntötte őket. El kellett onnan jönni. Meg hát, a rétről nem lehet ilyen hadműveleteket csinálni. És hát így dolgoztattak velük. A férjemnek is menni kellett, traktorral is [horvátul mondja], tehát pótkocsival is.” (Juci néni)

Márta férje szintén volt munkaszolgálaton, amiről Márta így beszélt:

„A magyar embereket mind kivitték az első frontvonalba dolgozni, ásatni velük. Ők hátul voltak, fegyverrel. Más meg menjen lapáttal előre. Hát, szóval!” (Márta)

A kívülmaradás narratívája a munkaszolgálat leírásában is megjelenik, hiszen a magyarok itt is egy külön csoportot alkottak. Ebben a narratívában a magyar férfiak egyrészt ismét mint áldozatok jelennek meg, akiket munkára kényszerítenek, ugyanakkor ők a hősök, nem a fegyveresek, hiszen ők kerülnek veszélyesebb helyzetbe. Sőt, ártatlanságuk is megőrződik, hiszen nem harcolnak, nem gyilkolnak.

A communitas-szerű viszonyok megnyilvánulása az otthon maradtaknál nemcsak a férfiak között volt tapasztalható az elbeszélések szerint. A kényszermunka által nem érintett idősek és nők is igyekeztek összefogni. Sok elbeszélésben hangsúlyozták, hogy a veszélyes időszakban, az éjszakai légi riadók alatt a szomszédok összegyűltek, és valakinek a pincéjében együtt töltötték el az éjszakát:

„Akkor nem aludtunk itthol, amikor a háború volt, amikor a légiriadó volt. Itt ebben az utcában egy idősebb házaspár --- Egy nagy pince volt. Tizenhárman voltunk ott." (Zsuzsi néni)

„Ide jöttek le a szomszédok is, mert olyan nagy pincénk van. Hogy itt üldögéltünk reggelig, meg úgy vártunk a reggelt itten, hogy jaj, megvirrad-e már. Hogy Istenem ugyan mire ébredünk föl? Hogy borzasztó volt, na." (Marika néni)

A communitas jellegű közösségi élményről a menekültek is beszámoltak. Bár a menekültek a magyarországi Baranya sok településén szóródtak szét, nagyon fontos volt, hogy számon tartották, ki hol tartózkodik, összejártak, és informális, szociális hálózatot működtetve adták át egymásnak a híreket. Ebben a közösségben szintén átmeneti egyenlőség és testvériség működött. Erre az átmeneti viszonyrendszerre azért is szükség volt, mert eleinte a menekülteket nagyon zsúfoltan sikerült elszállásolni. Általában a rokonok kerültek egy helyre, de sokszor barátok is. Amál néni például a baranyai Zengővárkonyban az első évben egy magyar családnál lakott, rokonaival együtt:

„A [név]-ék mindent befogadtak. Engem és a férjemet. A lányom meg a vőm pedig az [név]-nál voltak, a [név]-nál. Mi elől aludtunk, a középsőbe meg a sógornőm és a férje. Azok minden este odajártak, de nappal együtt voltunk. Meg a [magyar házigazda neve] is ott volt. Nagyon sokan voltunk, de megvoltunk." (Amál néni)

A háztáji kertészkedéssel foglalkozó Katalin magyarországi menekültként a kopácsi pedagógusokkal került szoros barátságba, amit nagyra értékelt:

„Mert tényleg az egyik a másikho jártunk. Főleg meg úgy, mint mi is az [név] tanárnőékkel, az [név] tanárnőékkel. Akkor mi voltunk ottan, akkor közbe a rokonok is. Na, hát ők már ott voltak. - Az egyik Beremendbe volt, a másik meg -- Nagyharsányba. Így van. Meg akkor voltak Harkányba is barátok. De általába azért esténként vagy hétvégenként azért mindég összetalálkoztunk, összebeszéltünk. Hol egyikünknél voltunk, hol másikunknál. De ezekkel az [név], meg [név] tanárnőékkel, ezek meg jóformán azt lehet mondani, hogy nem voltunk -- Mert jól van, tudtunk, hogy falubeliek, mert tanárnők -- Egyik este egyiknél voltunk, másik

este ők voltak nálunk. Ha valami olyan volt, akár névnap, akár születésnap, akkorővelük ünnepeltünk. Úgyhogy ők voltak a családjaink." (Katalin)

Katalin családként nevezi meg a menekültek közösségét, amely ismét rámutat arra, hogy a nők számára ebben az időszakban milyen fontossággal bírt a család és a közösség fenntartása. Mivel a szűkebb család szétszakadt, ezért azt a tágabb család (a kopácsi közösség tagjai) helyettesíthetik.

A kopácsi menekültek saját közösségében kialakított szociális háló lehetővé tette, hogy a számukra fontos információk mindenkihez eljuthassanak. Így adták tovább például 1997-ben az első hazalátogatás lehetőségének a hírét is. Az utazást megszervező Mária elbeszélése szerint az első buszra azok a kopácsi menekültek ülhettek fel, akik e kapcsolatrendszer révén értesültek az utazásról, és időben jelentkeztek nála:

„Ö: ak-kor alapvetően az én baráti köröm volt ott, meg a - hát akik Pécsen voltunk, meg környékén, tehát őket tudtam értesíteni, meg még hát tovább futott így a hír, és akik ott voltak, ő őközülük került ki tulajdonképpen ez a -- ez a kis csoport." (Mária)

Ágnes is beszámolt arról, hogy így értesült a hazalátogatás lehetőségéről:

„Akkor szóltak innen lentről Siklósról. -- Mert, figyelj, ez a falu is olyan, mint egy nagy család. Tehát most mindenhol volt valami, te mindenről tudtál. Tehát olyan nem volt, hogy te ne tudj valamiről. Haza lehetett jönni, akkor mindjárt telefonáltak föl Pestre, hogy nem tudom én, haza lehet menni, most már ez a harmadik autóbusz, ami megy le Baranyába, Kopácsra." (Ágnes)

Az 1991 és 1997 közötti időszakot a menekültek nem a háborús rend miatt fogták fel átmeneti állapotként, hanem egyrészt megváltozott státuszuk és (anyagi, szociális) helyzetük miatt, és még inkább azért, mert ők maguk „átmenetinek" tekintették magyarországi életüket. Az átmenetiség felfogásukban pedig ekkor még azt jelentette, hogy ha visszatérnek, változás nélkül ugyanúgy folytatják életüket, ahol félbehagyták. Ez a szemlélet főként az első évre volt jellemző az elbeszélők szerint, amikor még csupán néhány hónapos távollétre számítottak.

„Minden este a rádiót hallgattunk, hogy: »Na mikor mondják azt, hogy a menekültek hazatérhetnek!« Meg mindig olyan állapotban voltunk, hogy: »Majd csak most már mondik, hogy haza lehet menni.«" (Katalin)

Ebben az első időszakban sokan még nem kezdték el szervezni az életüket sem: nem kerestek munkát, hanem tartalékaikból éltek, gyermekeiket nem adták iskolába. Az átmeneti állapotnak ezt az első szakaszát a menekültek narratívájukban tehetetlenségként, „bénultságként" jellemzik. Így beszél erről Anna is:

„Az volt a --- mert az ember úgy fél évig, egy évig olyan béna volt, mert az olyan ideiglenes volt. Hogy nem megyek, nem csinálok semmit, csak azt a hülye rádiót hallgatom. Elnézést. Mert jöttek a szónoklatok mindenhonnan. Zágrábból. Mindenhonnan. Hogy ez van, az van. Visszaverjük. Visszafoglaljuk. Megyünk haza. Mennek haza a menekültek. De ez annyira hamis volt." (Anna)

Néhány hónap elteltével azonban a menekültek többsége elkezdte megszervezni magyarországi életét. Az átmeneti állapot érzékelése azonban változatlanul fennállt, különösen azoknak a menekülteknek az esetében, akik hatévnyi távollétük alatt is végig a hazatérést várták, ezt tekintették egyetlen jövőképüknek. Mindez tipikus kényszermigráns narratíva, amely merőben más, mint az önként vállalt migráció narratív sémái.[168]

Az átmeneti állapot elbeszéléséhez hozzátartozik mind az otthon maradtak, mind az elmenekültek esetében a hiányok megjelenítése. Ezt már részletesen elemeztem Ágnes élettörténete kapcsán is. A hiányok az otthon maradtaknál fizikális és érzelmi szinten is megjelennek. A fizikai hiányok egyrészt az áruhiányt jelentették. Az áruk közül is különösen kiemelkedik az elbeszélésekben a „jó" vagyis fehér búzakenyér hiányolása. Margit néni például fontos emlékként meséli el azt a történetet, amikor unokáitól kapott fehér kenyeret egy magyarországi látogatása során:

„Itt a boltba csak fekete kenyér volt. El lehet képzelni a minden után milyen volt, mikor én - mert nekik pékségük volt -- hoztam haza a fehér kenyeret. Ilyet mi akkor nem is láttunk! És mikor először lehetett Eszékre menni, akkor is csak a kenyeret hoztuk." (Margit néni)

Az áruhiány mellett a közüzemi szolgáltatások (villany, víz, telefon) hiányára emlékeznek az otthon maradtak, ami talán még inkább meghatározta a mindennapok átalakulását. A villany hiánya következtében az otthon maradtaknak a gazdálkodás régebbi formáihoz kellett visszanyúlni, hiszen áram nélkül sem a mélyhűtőben nem lehetett élelmiszert felhalmozni, sem nagyüzemi gazdálkodást, állattenyésztést nem lehetett végezni. Erről szintén az állattartással foglalkozó Juci néni beszélt részletesen, hiszen őt ezek a hiányok mindennapi munkájában és pénzkereseti forrásában gátolták:

„Olyan problémánk volt, hogy volt a kertbe egy ilyen kézipumpás kutunk, és arról itattuk vályúból, mert nem tudtuk nekik a tartályt megtölteni. Így tettek nekünk a sok villanykimaradással. Hát, mindenféle módon, de -- Akkor meg, amikor villany volt, akkor a férjem darált. Mert hát muszáj volt a jószágoknak is darálni. Meg az volt a szerencsénk, hogy

[168] Lásd erről részletesen például: Kovács-Melegh, 2000; Kanyó, 2002

volt ilyen lesilózott kukoricánk. Az készen dara. Van itt két nagy tartály, a pajtából rekesztettük el. Hogy abba volt ilyen lesilózott kukorica. És akkor azt is tudtunk velünk etetni.” (Juci néni)

A hiányokról a menekültek is beszámoltak, bár az ő esetükben ezek a hiányok nem a háborús állapotok, hanem saját rossz anyagi körülményeik miatt léptek fel. Éppen ezért a menekültek elbeszélésében nagyon fontos szerepet kapnak a munkák, amelyeket végeztek annak érdekében, hogy jobb életszínvonalat teremtsenek maguknak és családjuknak. A menekülteknél ez a narratíva igen kiemelkedő, több élettörténetben tematikus mezőként vagy fedőnarratívaként szolgál, hiszen számukra fontos bizonyítani, hogy abból az alacsony értékű státuszból, amelyet a menekültség jelentett, képesek voltak kitörni saját szorgalmuk és munkájuk által. A segélyek elfogadását megaláztatásként beszélik el, narratívájukban fontos annak hangsúlyozása, hogy nem szívesen éltek ezzel a lehetőséggel:

„Tudom, amikor először mentünk gyűjteni, akkor sírtunk. Azért mert előtte két évvel, vagy három évvel az erdélyieknek gyűjtöttek itt. [Halkan nevet.] És akkor vittünk sok holmit. Hárman mentünk. A sógornőm, a lányom, meg én. Mert kell cipő, kell ruha. Hát, nincsen kabátunk. A sógornőmnek volt egy kabátja, de az is a fiának a kinőtt kabátja volt. Szóval kellett. Jött a hideg. Sírva válogattunk. És akkor mondta ott egy hölgy, hogy csak ne sírjak. --- Na, nyomorult helyzet volt. Nyomorult. Nagyon nyomorult.” (Anna)

A felnőtt menekülteknek ezek a munkák szabták meg mindennapi életritmusukat. Például Amál néni, aki a háború alatt egy magyarországi, baranyai faluban élt férjével, az egész interjú alatt igyekezett hangsúlyozni saját munkabírását mint alapvető erkölcsi törvényt:

„Hát, én dolgoztam. -- Négy álló esztendejig egy helyt. Az nem éppen olyan. Pékségbe egy évig dolgoztam, és ’97-ig -- három évig ebbe a feldolgozóba. De én tapasztaltam, hogyha valaki dolgozik, és tud dolgozni, akkor meg vagy fizetve és becsület is kell. De én olyanokkal dolgoztam, akik nem éppen voltak becsületesek, meg nem szerettek dolgozni. Őnekik előrébb volt a [segély]. Én nem. Én most is dolgozok.” (Amál néni)

A munkák, amelyeket a menekültek végezhettek Magyarországon, általában nem feleltek meg eredeti végzettségüknek, sokkal alacsonyabb státusú munkakörök volt. A legtöbb lehetőség az idénymunkában volt, így például nyáron a harkányi gyógyfürdő környékén vagy ősszel a siklósi és villányi szőlészetekben. Ezek a munkák eleinte feketén zajlottak, de a menekülteknek magyar állampolgárság nélkül más lehetőségük nem nagyon volt. Anna, könyvtáros végzettséggel, szintén alkalmi munkákból tartotta fenn családját:

„Akkor alkalmi munkára mentünk. Mentünk szüretelni, fát ültetni. Akkor is, ha nem tudtunk [nevet], mert hívtak. Hívtak is, fizettek is. Szaladtam borsót szedni. Hát, úgy mint a többit. Meg hát tudunk azért dolgozni. A falusiak tudnak dolgozni. Hogy legyen egy kis plusz pénzünk. És akkor azt úgy elnézték." (Anna)

Katalinék is segédmunkásként kezdték, majd ebből a státuszból sikerült kiemelkedniük, kihasználva a Baranyában felpezsdült kereskedelmi életet, mely szintén a háború következménye volt.

„Hát, fél évre rá, vagy hogy kezdtünk. Kaptunk munkát. Akkor a férjem is kőműves mellett dolgozott -- Akkor utána volt ilyen bosnyáknak, az Makórúl, Szegedrűl szállította ja hajmát, meg ilyen zöldségféléket. Akkor ez ment neki a férjem, mint tolmács. Akkor utána egy másik bosnyák az meg Drávaszabolcson megnyitott egy ilyen nagy ábécészerűséget, mert akkor volt ez a nagy roham, hogy mindent jöttek át vásárolni. És akkor hát egy nagy üzletet. Hát, akkor ottan talán fél évig, ha dolgozott, mert utána az is megszűnt. Akkor szerszám - Mert volt Kozármislenybe egy ilyen ismerősünk. Akkor annak volt ilyen nagy szerszám-lerakata. Akkor amellett dolgoztunk. Úgyhogy először - először a férjem csak szállította a szerszámokat így üzletekbe. Akkor ő rábeszélt bennünket, hogyha tudnánk egy üzlethelyiséget Siklóson, akkor ő föltöltené áruval." (Katalin)

Klárika, akivel az eszéki piacon beszélgettem, családjával együtt a villányi borvidéken dolgozott egy híres pincészetnél. Klárika számára ez a munka nem jelentett státuszcsökkentést, hiszen jelenleg is háztáji kertészként dolgozik, de Magyarországon velük együtt dolgozott a szőlőben mérnök végzettségű rokona is. Klárika szívesen emlékszik akkori munkahelyére és munkaadójával a mai napig jó viszonyt ápol.

„A [név] minden évben meglátogat minket a Halásznapokkor. (…) Mi is szoktunk menni [magyarországi település]-re. Amikor már meglátom a hegyet, izzadni kezd a tenyerem! A [név] már úgy kiépült! Mondtam is neki, miért nem fogott ott minket, akkor már mi is úgy élnénk." (Klárika)

Voltak persze sikeresebb karriertörténetek is, mint az előző fejezetben bemutatott Máriáé, vagy Mátyásé, aki fél év után helyezkedett el annál a magyarországi vállalatnál, ahol ma is középvezetőként dolgozik. Az elmenekült pedagógusoknak pedig lehetőségük nyílt, hogy az ideiglenesen létrehozott mohácsi menekült iskolában tanítsanak. A menekültek a Magyarországon szerzett munkákról általában pozitívan mesélnek, hiszen ezek biztosították a lehetőséget számukra, hogy kitörjenek a megalázónak vélt menekült státuszból.

A menekültek másik fontos törekvése volt a (viszonylag) önálló lakáskörülmények megteremtése. A kopácsi, és általában a magyar nemzetiségű menekültek nem táborokban éltek, hanem már úgy lépték át a határt, hogy tudták melyik magyarországi ismerősüknél vagy rokonuknál fogják eltölteni azt a néhány hetet vagy hónapot, amire felkészültek. Anna fontosnak is tartotta ezt hangsúlyozni elbeszélésében:

„Hát, mi nem voltunk táborlakók. A kopácsiak asszem senki sem volt táborban. Mert mindenkinek vagy volt ismerőse, vagy volt egy kis pénzünk." (Anna)

Ezek az ismerősöknél talált szállások azonban csak átmeneti megoldást jelentettek, hiszen a több éves elszállásolást a családok már nem vállal(hat)ták. Így a menekültek alapvető élménye volt a költözködés, ami szintén megerősítette az átmenetiség tapasztalatát. A szálláskeresés és otthonteremtés így minden menekült elbeszélésének fontos részét képezi, és egyben beépül a státuszemelkedés narratívájába, amely szerint a jobb lakókörülményeket munkájukkal tudták előteremteni. Bár sok elbeszélésből kiderül, hogy a lakásokhoz, házakhoz a menekültek magyarországi ismerőseik segítségével jutottak, mégis narratívájukban hangsúlyosabb, hogy az ő munkájuk nyomán váltak ezek a helyek valódi otthonná. Mátyás például, aki feleségével és kis gyermekeivel jutott egy üresen álló házhoz Kozármislenyben[169], szintén azt emelte ki, hogy milyen rossz állapotokból kellett felújítaniuk a házat, amelyben ma is élnek:

„Hát, így véletlenül kerültünk ide, Kozármislenybe, mert volt egy ismerősöm, aki eredetileg ide nősült, és ők is itt vettek házat. És akkor szóltak nekünk, hogy ez az épület, ez üres, és hogy itt lakhatnánk. És eljöttünk ide megnézni. (…) Eljöttünk ide megnézni, hogy hogy néz ki. (…) Tehát itt ez, ezezez a ház, ez egy nulla - volt. Úgyhogy én csak odáig jöttem be az ajtóig [a bejárati ajtóra mutat] és mentem ki, mer mondom: »Ebbe nem akarok lakni.« (…) És akkor, ugye, egészségügyi meszelés, javítás, szedett-vetett bútorok, - ahány tégla, annyi fajta. Tehát ilyen, ilyen nyomor, - ugye, két kisgyerekkel. Egy vaskályha itt, amiami nem melegített. Úgyhogy nagyon kemény évek voltak azok. (…) De hát itt föladat, ugye, hogy föl kell újra állni." (Mátyás)

Amál néni és férje harmadik költözésükkor szintén egy üresen álló, saját házat kaptak, amelyet elbeszélése szerint felvirágoztattak:

---

[169] A településre nagy számban érkeztek kopácsi menekültek, ezért is lett Kozármisleny Kopács testvértelepülése.

„Kihaltak az öregek, és akkor mi ott laktunk. Ott jószágot tudtunk tartani, ott -- Szóval azt mondom, hogy a Paradicsomba kerültünk, csak dolgozni kellett. Úgy kaptunk meg, hogy karbantartsuk azt a házat. És akkor mi csináltunk mindenfélét. Karbantartottuk, meszeltettünk. Nagyon szép volt. Még egy kis kőműves munka, meszelés, és már be is hurcolkodtunk. Gyönyörű volt, parasztház volt (…).” (Amál néni)

Amál néni még tíz év elteltével is nagy elragadtatással beszélt magyarországi házukról, melyet sajnáltak ott hagyni, amikor hazaköltöztek. A ház emlékét számos fotón őrzi, melyeket nekem is szívesen megmutatott.

Amál néni fotója magyarországi házáról

© Lévai Gábor

A kopácsi menekült családok többsége azonban csak kisebb átmeneti lakásokhoz jutott, különösen, ha családfő nélkül érkeztek Magyarországra. Általában több rokon élt együtt ezekben a lakásokban. Például Viola gyermekeivel, kopácsi szomszédasszonyával és annak gyermekeivel élt együtt Mohácson:

„Akkor mi elmentünk Pécsre. Ott volt egy unokabátyám. A [pécsi cím] alatt volt egy nagymamánk, akihez elmentünk, és ott voltunk nála három napig. És akkor utána a [szomszédasszony]-nak a testvérének volt egy ismerőse, akinek Mohácson volt egy kiadó lakása, és mi oda elmentünk a [mohácsi cím] alatt. ott éltünk három évet, mind az öt:öt, tehát öten voltunk.” (Viola)

Az átmeneti állapotban nem csak az idő, a napi ritmus változott meg, de a térérzékelés is. A Kopácson belüli és a drávaszögi térérzékelés megváltozását a III. fejezetben már bemutattam

a mentális térképek kapcsán. Röviden szeretnék visszautalni arra a tényre, hogy a megszállás ideje alatt mennyire korlátozott volt a falun belüli és kívüli mozgás lehetősége, illetve mennyire új földrajzi helyek jelentek meg az otthon maradtak mentális térképén. Ugyanígy a menekült esetében is fontossá váltak azok az útvonalak, amelyeken otthon maradt szeretteik közlekedtek. Továbbá azok a magyarországi, baranyai települések váltak kiemelkedő helyszínekké, ahol ők maguk, illetve rokonaik, barátaik otthonra találtak.

6.5. „Én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb." Találkozás az idegennel

Az elbeszélésekben a kopácsiak a Másik megtapasztalásáról is megemlékeznek. Ezeket a történeteket Georg Simmel nyomán az idegennel való találkozásként jelöltem meg:

[az idegen] olyan személy, aki ma jön és holnap is marad; […] egy adott térbeli környezethez rögzül, de nem tartozik már ide eleve, és olyan minőségeket emel be ebbe a térbe, amik szintén nem tartoznak ide (Simmel, 2004: 56).

E definícióban egyszerre benne rejlik a fizikai közelség, illetve a kulturális, tudásbeli távolság. A kopácsi emlékezetközösség elbeszéléseiben csoportoktól függően mást jelent az idegen megtapasztalása. Az otthon maradtak számára azok az idegenek, akik belépnek az általuk lakott térbe, sőt átveszik az irányítást a közösség felett. Vagyis jelöli ez a fogalom mind a Szerbiából érkezett, különböző nemzetiségű (szerbiai szerb, vajdasági magyar, cigány stb.) katonákat, illetve az új, helyi és szerbiai szerbekből alakult katonai közigazgatás képviselőit. Ezek a személyek olyan értelemben nem jelentenek idegenséget, hogy a multietnikus Jugoszlávia népeit képviselik, akikről már korábban is volt tapasztalata a kopácsi magyaroknak. Abban a minőségükben azonban idegenek, hogy „a háború kultúráját" hozzák el Kopácsra és egy olyan ideológiát közvetítenek Nagy-Szerbia létrehozásáról, amely a kopácsi lakosoktól távol áll, és ez a kölcsönös meg nem értéshez vezet. Az idegen a drávaszögi felosztásban további dichotómiákat fed le, a megszálló (uralkodó)–megszállt (elnyomott); illetve az agresszor–áldozat ellentétpárokat. Főként ez utóbbi dichotómia szerint beszélik el az otthon maradt kopácsiak az őket ért háborús traumákat. Továbbá az idegenek csoportjába tartoznak az ENSZ békefenntartói alakulatának (UNPROFOR) 1992 tavaszától Kopácson állomásozó katonái, akik kulturálisan is meglehetősen nagy távolságot jelentettek a kopácsiak számára. Ezzel szemben a menekültek elbeszélésében az idegen meghatározása megfordul, amennyiben ők lesznek az idegenek (menekültként) egy másik kultúra tükrében.

Ennek az idegenségérzetnek a paradoxonja a menekültek esetében, hogy saját etnikai meghatározásuknak mond ellent, miután őket éppen Magyarországon tekintik idegennek, noha ők magukat magyarnak vallják. A menekültek elbeszéléseiben főként e tapasztalat jelenik meg konfliktusként vagy akár kisebb traumaként is.

Amint e rövid bemutatásból is láthatjuk, az idegen megtapasztalásának erősen etnikai meghatározottsága van az elbeszélésekben. A drávaszögi magyarok egy sajátos, etnikai alapon szerveződő viszonyrendszerbe kerültek a háború alatt az egymás ellen harcoló nemzetekkel. Az itt élő magyaroknak a második Jugoszlávia időszakában a horvátokkal alakult ki szorosabb kapcsolata, hiszen a Horvát Tagköztársaság területén éltek. Ugyanakkor multietnikus szülőföldjükön szerbekkel, bosnyákokkal és romákkal is kapcsolatban voltak. A délszláv háború kitörésével a magyarok egy köztes állapotba kerültek: két nemzet között kellett választaniuk, hogy ki mellé állnak. A háború tehát megkövetelte a helyi magyar kisebbségtől a hovatartozás kifejezését, az ellenséges nemzetek közül valamelyikkel való azonosulást, ami ellentétben állt addigi viszonylag szabadon kinyilvánítható nemzeti kisebbségi identitásukkal. Margit néni a következőképpen fogalmazta meg ezt a dilemmát elbeszélésében:

„Mert az, hogy: se az egyikkel, se a másikkal. Most melyiket? Na, azért a falu - a fiatalok, azok a horvátokhoz pártoltak. Nagyon sokan átmentek. Kellett is, meg elmentek önként is a gárdába.” (Margit néni)

A horvát kötődések, az addigi közvetlenül horvát fennhatóság megtapasztalása miatt, illetve mivel a horvát nép vallását, kultúráját tekintve közelebb áll a magyarhoz és a közép-európaihoz, a magyarok többsége a horvátokat támogatta. Ugyanakkor szerb megszállás alatt, a szerb rendszer szerint éltek. A horvátok támogatása többféle módon kifejeződhetett: a Horvát Nemzeti Gárdában harcolástól egészen a horvátokkal való személyes azonosulásig. Emiatt Kopács is, mint más magyar falvak, a szerbek szemében horvátbarát, az akkori stigma szerint „usztasa” falunak minősült. Ahogy ezt Márta nagyon hangsúlyosan kifejezte elbeszélésében:

„Tehát avval, hogy én magyar voltam, automatikusan áttettek minket a horvátokhoz. Érted?” (Márta)

Ez a bélyeg kettős következménnyel járt. Egyrészt, amint korábban bemutattam, lehetőséget biztosított az otthon maradt magyarok számára, hogy távol tartsák magukat a harctértől (hiszen megbízhatatlannak számítottak). Másrészt azonban a területet irányító idegen (szerb)

katonai hatalom számára potenciális ellenségek voltak, ami miatt a kopácsi magyaroknak fokozott megfigyelést, verbális, sőt akár fizikai terrort is el kellett viselniük a megszállóktól. Ennek következtében az idegen hatalom képviselői az agresszort kapják a kopácsi elbeszélésekben. Mivel a kopácsi magyarok szerb megszállás alatt voltak, személyesen a szerbek háborús bűneit tapasztalták meg. Ez elősegítette a horvátokkal való azonosulást, és a szerbekkel szemben alakult ki negatív előítélet: a szerb katonákat rablónak és agresszoroknak tekintik.

Az agresszor megjelenítése az elbeszélésékben többféle stratégia mentén történik, hiszen ennek kapcsán az elbeszélőnek olyan traumatikus emlékeket kell(ene) felidéznie, amelyeket az emlékezetközösségben általában inkább elhallgatnak, mintsem kibeszélnének. Ezért az agresszorról szóló beszédben is igen gyakori a különböző fedőnarratívák alkalmazása.

Az agresszor–áldozat szembenállása olyan történetekben jelenhet meg például, melyek a két fél kommunikációs problémáját helyezik a középpontba. Az eltérő nézetek hangoztatása gyakori történet az otthon maradtak emlékezéseiben. Ezek a történetek a jelenben azt hivatottak bemutatni, hogy az elbeszélő a megszálló hatalommal szemben is képviselni merte saját eltérő nézeteit, amelyek a jelen (politikai és eszmei) rendszerbe illeszkednek erkölcsileg. Az ilyen történetek elbeszélése nem szaggat fel traumatikus sebeket, inkább anekdotikus történetek formáját öltik fel, és az elbeszélő számára nyereséget jelentenek saját önazonosságuk felépítésében. Zsuzsi néni például egy meglehetősen veszélyes nézeteltéréséről számolt be egy helyi szerb katonával, aki gyakran ellenőrizte őt és férjét:

„És azt mondta nekem [egy szerb szót mond] --- hogy is mondják magyarul? »Vegyél róla tudomást ez soha nem lesz Horvátország, hanem Szerbia marad.« Mondtam: »Nem baj. Dögöljetek meg a Szerbiában. Nekem nagyon jó itt.« Azzal talán még jobban bosszantottam, vagy nem tudom mi. Mondta: »Te hülye, vegyél róla tudomást ez soha Horvátország nem lesz.« De akkor is azt mondta: »Meddig akartok még itt maradni? Miért nem mentek már el?« Mondom: »Hova menjünk?« »Menjetek Magyarországra, ha magyarok vagytok!« Hát, mondom: »Nem megyünk, mi nekünk itt van a hazánk, mi itt élünk, itt van a házunk, hát, csak nem hagyjuk a házunkat.« »Elmentek ti! Vagy mennétek, de akkor már késő lesz!« Ilyeneket mondott.” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni ebben a történetben saját elhatárolódását fejezi ki az idegen szerb megszállóktól, illetve az általuk képviselt területi követelésektől, és egyben saját etnikai elkülönülését is bizonyítja, amely ártatlanságát támasztja alá. Zsuzsi néni találkozásaink során mindig szívesen mesélt arról, mennyire bátran viselkedett a háború alatt, hogy sosem alázkodott meg

az idegenek előtt. Ugyanakkor több történetben is úgy jeleníti meg magát, mint aki ugyan teljesíti az „elnyomók” kívánságait, ám megtartja erkölcsi fölényét egy-egy kimondott megjegyzéssel vagy csupán gondolattal:

„Akkor nagyon sokan voltak köztük olyanok is, akik idejöttek hozzám, hogy adjak tojást, adjak mindent. Eljöttek egyszer, hogy adjak vizet, krumplit, meg törött paprikát. Hát, mondom: »Mit akartok főzni?« »Hát, krumplipaprikást.« Hát, mondom: »Ahhoz kell hagyma is. Adjak azt is?« »Hát, miért mondja?« »Azért – mondom – mert akkor fél óra múlva jöttök megint.« »Hát, ennyire nem szeretsz minket?« »De.« »Hát – mondom magamban – nem szeretlek benneteket.«” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni stratégiája az erkölcsi fölény megtartására olykor veszélyessé vált, míg mások csak akkor alkalmazták a nyílt vitát, ha azzal megvédhették önmagukat. Egy ilyen történetet mesél el Marika néni, aki egy kihallgatás során vállalta nézeteit. Marika néni szinte az egész kihallgatáson történt beszélgetést felidézi élettörténetében. Itt most csak egyes, az elemzés szempontjából érdekes részeket közlök:

„És arra azt mondták: »Csak arra kérjük, hogy szigorúan, amit kérdezünk.« Meg, hogy: »Az igazat mondja.« Meg: »Csak arra válaszoljon, amit kérdeztünk.« (…) Alig volt idősebb a kihallgató, mint a fiam. Mondom: »Igen, engem kiskoromtól kezdve úgy neveltek, hogy – mondom – igazat mondjak, meg becsületes legyek, meg senkitől semmit ne lopjak el. « »Igen, igen.« Hát, ezzel már leforráztam őket. Mert a rendőrség leple alatt, meg azoknak a fönnhatósága alatt történtek ezek a lopások, meg fosztogatások, meg a minden, úgyhogy ---. (…) »De akkor tudja, hogy akkor a maga fia hazajöhetne, ugye?« »Hát – mondom – majd jön, majd jön.« Azt mondtam, hogy majd akkor jön, amikor a többiek is jönnek. Erre: »Azok soha, soha többet be nem jöhetnek ide többet!« [Utánozza a dühös kihallgató hangját.] Mondom: »Én nem tudom, hogy mint van és hogy van. Mi itthon vagyunk. Mi csináljuk a mi dolgunkat. Mi magyarok vagyunk. És senkinek semmit nem vétettünk. – mondom – Mi nem is akarnánk - « »Maguk nem akarnának elmenni?« Mondom: »Nem. Nem. A férjemnek itt van az anyai, apai birtoka, öröksége, háza. Mi a sajátunkba vagyunk. Etessük a jószágot, fizetjük, amit fizetni kell. Mi becsületesen. Mi soha még a törvénnyel nem ütköztünk. Semmi problémánk nem volt soha. Mert mi a becsületes úton élünk.« (…) »Maguk magyarok?« Hát, mondom: »Mi bajuk maguknak a magyarokkal? – mondom – A magyarok dolgoznak maguknak! Mikor volt még ilyen gazdag a monostori piac?! – mondom - A háború előtt nem volt ilyen gazdag! És ki hozza maguknak ide – mondom – a gyümölcsöt, a zöldséget, a mézet, meg a pálinkát?!« »Hát, igen, igen. – aszongya - Maguk magyarok nagyon ügyesek.« De hogy honnan? Mint

akit öntenek belőlem, úgy ömlött a szó. Ez horvátul még jobban jön ki, hogy ugye: Ki hozza maguknak ide ezt a sok mindent? »Hát maga nagyon sokat beszél! –aszongya - Maga nagyon sokat beszél!« »Hát – mondom – hívtatok, beszélgetésre!« Csak hogy nem azt nem mondtam nekik, hogy egy kávét is kérnék szépen! [nevet] De úgy vettem a bátorságot. Akkor már láttam, hogy - hát, jól van, kihallgatnak, de - annyira nem vészes. Én meg azért úgy föloldódtam, meg mondtam a magamét. Hát, az igazat mondtam, nem hazudtam semmibe se! És akkor aszongya: »Tudja maga, hogy – aszongya - Horvátországba mind fölégették a szerb falvakat?! Meg meggyújtották?! Meg a szerbeknek mit csináltak?!« Mondom: »Én nem tudok semmit. Én – mondom - Kopácson élek. Én sehova nem megyek. Én semmit nem tudok.« Ezzel megint lefogtam őket. Akkor egy nagyobb, egy ilyen egymásba nyíló szoba volt. Ott lehetett a főnök. Akkora volt, mint a gorilla a fiatalember. De civilbe voltak, az volt, mert még, ha rendőri ruhába lettek volna, akkor jobban feszélyezve éreztem volna magam. Hanem ez így a hátam mögé került, azt elkezdte mondani: »Tudja meg, hogy itt soha többé horvát hatalom nem lesz!« [Kiabálva mondja, mint a kihallgató.] »Én – mondom – engem egyáltalán nem érdekel, - mondom - hogy itt milyen hatalom lesz. – mondom - Mi itt vagyunk a sajátunkba, mi senkiét nem loptunk el. Mi a magunk dolgát csináljuk.« És ezzel talán, hogy ilyen nyugodt lélekkel mondtam neki. Mert -- azt hitte, hogy én most úgy beijedek, hogy a hátam mögé került. De ordított, hogy csak úgy zengett bele az a szoba: »Tudja meg, hogy itt soha többet nem lesz horvát hatalom!« Hát, mondom: »Az engem egyáltalán nem érdekel.« [nevet]" (Marika néni)

A Marika néni által hosszan elbeszélt kihallgatás egy szópárbajt mutat be, amelyből a védtelen „áldozat" jön ki nyertesen. Az elbeszélő nemcsak saját magának nyer itt csatát, de az összes otthon maradt drávaszögi magyarnak, akiknek a nevében beszél. Ebben a történetben is jól megmutatkozik a magyarok csoportjának az „áldozat" szerepe, mellyel Marika néni is azonosul. Ez az áldozati szerep egyben erkölcsi felsőbbrendűséget is jelent, amelynek tudatában Marika néninek bátorsága van belemenni a szópárbajba a szerb hatósággal. Bár maga a szituáció veszélyes volt, mégis az emléket jókedvűen idézi fel (gyakran nevet közben). Hogy valójában ez az emlék mennyire feldolgozandó és traumatikus Marika néninek, későbbi vallomásából derül ki, miszerint sokáig álmodott vele. Az esemény erősen rögzült az emlékezetben, hiszen az elbeszélő szinte szóról szóra képes idézni a kihallgatást, és visszakerül az akkori szituációba: az egyes szereplőket eljátssza, hanghordozásukat is imitálja.

Az emlékezők gyakori elbeszélési stratégiája, hogy a megtapasztalt agresszív cselekedetek csak úgy jelennek meg, mit más falubeliekkel történt esetek. Az interjúalanyok hangsúlyozzák, hogy őket nem érte ilyen kár vagy agresszió. Vagyis az elbeszélők a traumatikus eseteket kivetítik másokra, a saját tapasztalataikon kívüli esetekre. Ahogy Ilonka elbeszélésére is jellemző annak fokozott hangsúlyozása, hogy őket nem érte ilyen bántalom:

„Úgyhogy nem bántottak. Minket. De viszont a kávét idehozták, hogy csináljam meg nekik. Meg süssünk nekik lepényt, fánkot, meg csináljuk meg nekik. Lent a faluban meg már, ugyanazok, akik nekünk adtak, elmentek hozzájuk lopni, meg bántották. De minket nem bántottak." (Ilonka)

Ilonka egy hangsúlyos keretbe zárja emlékét, a „minket nem bántottak" kijelentés nyitja és zárja az elbeszélésrészt, csak ezen állítás szigorú jelenlétén belül hajlandó beszélni a katonák cselekedeteiről.

Az ilyen biztonságos narratív keretek arra is esélyt adnak, hogy az elbeszélő saját negatív élményeiről is szóljon. Júliának például a tanulmányok bemutatása mint tematikus mező ad lehetőséget arra, hogy közben elmeséljen egy személyes találkozást az agresszorral.

„Az első év, az:az az még háború volt. Akkor:akkor még bántottak bennünket. Tehát a szerbek azok, inkább a fiúkat, de bennünket lányokat is. Mindig megvártak bennünket óra után - az iskolában, mikor jöttünk ki. Vagy reggel, mikor buszra szálltunk. Tehát mi voltunk az elsők, akik fölszálltunk itt. De mikor szálltunk le, vagy jöttünk haza délután. Akkor:akkor a sofőr nem nyitotta ki hátul az ajtót, a buszajtót, hanem elől. Tehát mire előre értünk, addigra kék-zöld volt mindenki, mert megvertek bennünket. Sofőr meg jókat nevetett, - tehát így nem különösképpen zavarta őt. - És asszem másodikosok voltunk, akkor kezdett így helyre állni a helyzet." (Júlia)

Láthatjuk, hogy a drámai elbeszélés egy biztonságot adó keretbe rendeződik: két iskolaévről szól a történet, az elsőről, amikor még háború van, és a másodikról, amikor már rendeződni kezd a helyzet. Ebbe a keretbe helyezve tudja Júlia elbeszélni a traumatikus élményt, amelyet fiatal lányként megélt.

Az elbeszélésekben akár hangsúlyozottan meg is jelenhetnek a szerb katonák jótettei – az interjúalanyok arányaiban sokkal többet beszélnek erről, mint a sérelmekről.

„De ezek itt olyan rendesek voltak -- Szóba álltak velünk, kérdeztek, mi is kérdeztünk. Aztán lassan megbarátkoztak velünk. Azok nem bántottak, nem bántottak senkit." (Zsuzsi néni)

„Hallod, akik Szerbiából jöttek, azok sokkal jobbak volt. Pedig igazi szerbek voltak!" (Ilonka)

Amennyiben mégis beszámoltak a szerbek által elkövetett bűnökről, akkor egyrészt hangsúlyozták, hogy itt egy egyedi esetről van szó, amelyből nem szabad általánosítani; másrészt azonnal felhoznak egy ellenpéldát. Az elbeszélők mind fontosnak tarják, hogy narratívájukban elutasítsák a sztereotípiákat, az etnikai előítéleteket, saját toleranciájukat hangsúlyozzák, ily módon is fenntartva azt az erkölcsi fölényt és kívülállást, amellyel azonosulva képesek ártatlanként beszélni a megszállt Drávaszögben lezajlott eseményekről. A megbocsátás egyben a traumák feldolgozásának egy fontos stratégiájává válik. A következő történetet például Zsuzsi néni közvetlen azután az elbeszélésrész után mondja el, amelyben beszámolt egyik legtraumatikusabb emlékéről, testvére meggyilkolásáról:

„Na, hát, hogy a szerbekről mondjak még valamit. A lányomnak volt egy szerb barátnője, az hozott ide egy olyan --- nem volt már fiatal ember. Elgyött, hogy megérdeklődje, hogy mi vót, ugye.(…) Mert a fiatalember rendőr volt. (…) És kérdezte, hogy most nincsen pénze annak az asszonynak? Mondom, hogy nincsen. Akkor elment, és hozott -- nem akarok hazudni --- egymillió dínárt vagy ötmilliót vagy nem tudom mennyit, és fizette a zsebéből a szerb! Odaadta a sógornőmnek, hogy a vegyen a gyerekeinek ennivalót. Nem szabad annyira ítélkezni. Mert van, aki annyira gyűlöli őket, annyira. Meg annyira átkozza őket. Hát, nem kell, mert voltak köztük annyira rendesek. Nagyon rendesek." (Zsuzsi néni)

Egy további stratégia a trauma elnyomására, hogy a bűneseteket más etnikumokkal kapcsolják össze, így mentesítve agresszoraikat. Ez az átirányítás akár még a saját etnikai csoport egy részcsoportját is érintheti.

„De mondhatom, hogy a magyarok vacakabbak voltak, mint a szerbek. Az itteni, baranyai, szőlősiek - azok a szőlősi magyarok mit csináltak! Törtek, zúztak, hogy megmutassák, hogy ők micsoda hazafiak." (Zsuzsi néni)

„Az volt a legszebb, amikor a cigányok voltak itten. Reggel, fél nyolc, vasárnap. Zörgették az ajtót. Hogy adjak neki csibét. Hát, honnan adjak neki, már mind ellopták?!" (Ilonka)

Mindezzel együtt az interjúalanyok elbeszélésében kiszólások vagy történetek formájában megjelenik a ragaszkodás a saját nemzeti identitáshoz. A magyar etnikumhoz tartozás azért is fontos, mert olyan nemzethez tartozónak tekintik magukat, akik a délszláv háborúban csak áldozatként vettek részt. Erre vonatkozik Ilonka mondata is, amelyben a devianciát a horvát és a szerb nemzettel azonosítja:

„(…) én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb." (Ilonka)

A bemutatott elbeszélésrészekből láthatjuk, hogy az emlékezőknek az etnikai alapon megfogalmazott viszonyok elbeszélésével kapcsolatban is eltérő stratégiáik vannak, amelyek célja a traumák elhallgatása.

Az elbeszélések reflektálnak a megélt fizikai fenyegetettségre is. Ennek elmesélése mindig egyéni történet keretében zajlik, vagyis a veszélyes helyzetet nem általánosított állapotként írják le. A fenyegetettség elbeszélésekor az agresszor egyénített alakként jelenik meg, az etnikai kategóriát nem alkalmazzák rá.

„Előttünk állt egy őr. És ez a szerencsétlen hallott valamit. Egész sorozatot engedett be a garázsba! Úgy, hogy bent volt az autó, az autó szélvédőjébe belement - egy egész tárat – úgyhogy -- és képzelje, én meg ott álltam a fal mellett --- Máskülönben ---” (Margit néni)

A leggyakrabban elbeszélt történetek a fizikai terrorról a házkutatásokhoz kapcsolódnak. A legtraumatikusabb, az egész falura kiterjedő házkutatás 1992. február 15-én, a „kopácsi pogrom” napján zajlott. A kopácsiak elbeszélései szerint ezen a napon a szerb szabadcsapatok katonái lepték el a falut, összeállított listák birtokában jártak házról házra, fegyverek és rádióadók után kutattak, az elmenekült fiatal férfiak holléte felől érdeklődtek. Míg a Kiss Ferenc utcában a házkutatások még viszonylag erőszakmentesen zajlottak, addig a falu Baksádnak nevezett részében a katonák fizikailag bántalmazták az embereket, korra és nemre való tekintett nélkül. Ezen a napon egy kopácsi civil férfit gyilkoltak meg, és egy további lakos öt nappal később halt bele sérüléseibe. A traumatikus élmények ellenére sok kopácsi elbeszélőtől lehet hallani ennek a napnak a történetéről. Ez a traumatikus élmény ugyanis a csoportnarratívumok létrehozásának egyik kiindulópontja, amely a közösség társadalmi emlékezetének kialakításához járul hozzá. A pogrom az otthonmaradtak közül szinte mindenkit érintett, de az elmenekültek is bevonódtak a történtekbe, hiszen aggódtak a Kopácson maradt szeretteikért. „A közös történet egyes pontjai különös módon kitüntetett jelentőséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozás-stilizálás tárgyai lesznek.” – írja Pataki Ferenc (2003: 28). T. S. erőszakos halála ilyen kitüntetett jelentőséget kap a délszláv háború kopácsi eseményeinek elbeszélésében. Ez volt első, magyar civileket[170] érintő gyilkosság a faluban, amely nemcsak a közvetlen hozzátartozókat traumatizálta, hanem az egész közösséget érintette – jelezve, hogy senki sincs biztonságban a településen. E kollektív traumához hozzájárult a gyilkosság különösen kegyetlen módja, amelyet mindenki nagyjából

[170] Itt az etnicitás nem pusztán azért értékelődik fel, mert a saját etnikus csoportként definiáltból kerül ki az áldozat, hanem azért is, mert eddig az időpontig Kopácson csak a háborúban aktívan résztvevő szerbeket öltek meg. A magyar áldozat – aki a háborúban köztes szerepet tölt be, nem harcol – egyben az első civil áldozat is.

ugyanúgy írt le, még ha csak hírből is hallotta a történteket: „egy kést szúrtak le a torkán” – ugyanakkor a pontos körülményeket már nehezebben tudják rekonstruálni. Juliet Mitchell figyelmeztet ugyan, hogy a trauma átélése a személyiség függvénye, és „különböző emberek számára nem feltétlenül traumatikus ugyanaz az esemény” (Mitchell, 1999: 83) – és bizonyára a kopácsi közösség tagjai különböző mértékben élték át a traumát, attól függően is, hogy az áldozattal milyen viszonyban voltak. Ugyanakkor Mitchell a trauma élményét univerzalizálja: „ugyanaz lesz a különféle eseményekhez kapcsolódó élmény, ha traumaként élik meg azokat – bármi legyen is az esemény, és bárki a szenvedő alany” (Mitchell, 1999: 83). Ezt az univerzális traumaélményt váltja ki a közösségben a pogrom és a gyilkosság. Másrészt ezek az események a helyi média diskurzusának és a magyarországi diskurzusnak is részévé váltak, mely lehetővé teszi, hogy egy narratív séma alapján elbeszélhessék az átélteket. T.S. erőszakos meggyilkolásának története olyan elmesélhető fedőnarratívává vált, amelybe az emlékezetközösség tagjai jól becsatornázhatták személyes traumáikat, melyekről így anélkül szólhatnak, hogy valóban elbeszélnék őket. T.S. vált „a kopácsi áldozattá”, történetével szimbolizálva az összes otthon maradt kopácsi helyzetét, és bemutatva a szerb agressziót. T.S. történetének elmesélése után a személyesen átélt házkutatás megaláztatásai már kevésbé szégyellhetők, így elbeszélhetők. T.S. meggyilkolásáról csak azok nem tudnak fedőnarratívaként beszélni, akik nem az univerzális traumaélménnyel azonosultak, hanem személyes traumaként élték meg: a jelenlévő családtagok. Közülük egyedül Zsuzsi néni beszél emlékeiről, a többiek tabutémának tekintik azt. Ezért Zsuzsi néni is csak a rokonok távollétében hajlandó megnyilatkozni:

„Jobb, hogy a lány most elment. Mert esetleg szóba kerül, hogy meggyilkolták az apját. És nehogy meghallja. Nem szeret róla beszélni.” (Zsuzsi néni)

Mivel Zsuzsi néni szemtanúként, személyesen traumatizálódva élte meg testvére halálát, elbeszélésében nem követi a közösség által kialakított sémát. A témának többször nekifut, de csak érintve tud beszélni róla. Az első kísérletet még első találkozásunkkor, a kapuban beszélgetve teszi meg, azonban azonnal áttér a gyilkos személyére.

„Az öcsémet is egy szerb ölte meg. És megúszta. Itt él srégen szemközt.” (Zsuzsi néni)

Második kísérletében egy nála töltött vendégeskedés során a gyilkosság okairól beszél, de még mindig nem tudjuk, mi történt.

„Nem volt neki oka, hogy miért ölték meg. Nem is mondták meg, hogy miért ölették meg. Ezek a pár szerbek itt Kopácson. Mert -- nagyon elértette a viccet. Annak mindent lehetett

mondani, de ő is szerette a másikat babrálni. És akkor az meg vissza őtet. És így egymást. De nem volt harag. Meg együtt ittak a kocsmába. De nem volt harag. Hogy: »Én most megsértődtem, nem beszélek veled vagy nem köszönök neked« -- És valószínű, hogy ők azért." (Zsuzsi néni)

Amikor még az első beszélgetésünk végén rákérdezek az esetre, kitér a részletes válasz elől, öccse lányának sorsát beszéli el helyette részletesen.

„B.T.: Ön nem látta az esetet?
De. Végig odaállítottak, és végig kellett néznem. --- És ez a lány, ez idegbeteg. (…)"(Zsuzsi néni)

Később a nagymama halálával kapcsolatban említi ismét öccsét, és ismét magyarázatot próbál adni a kegyetlen gyilkosságra. Amikor az elbeszélésben eljut addig a pontig, ahol a erről kellene beszélni, témát vált, inkább uzsonnával kínál a narratíva végigvitele helyett.

„Mondom: »Anyuka, a S. meghalt, meggyilkolták őtet.« Azt mondja: »Tudom. Értem, hogy meghalt. Mondta énnekem, hogy ő meghal.« Most, hogy mondott-e valami ilyesmit neki a S., azt nem tudom. Valahogy olyan előérzete volta a S.-nak. Mert mindig mondta, meglátjátok, nekem csinálnak valamit. Olyanokat ráfogattak, hogy ő adja a jeleket. Olyan helyen lakott, hogy sarok - hogy így is utca, meg úgy is utca. És ha az udvarra ment ki, akkor is mindenki látta őt. Pedig dehogy adta volna ő a jeleket, ő annyira félt! (…)" [Hirtelen témát váltott. Minket kínált, hogy együnk. Aztán arról beszélt hosszan, hogy ki mindenkit látott már vendégül, kikkel találkozott.] (Zsuzsi néni)

Végül az újabb, határozottabb kérésre beszéli csak el mindazt, aminek tanúja volt. Ám ebben az elbeszélésben is inkább öccse lányára koncentrál, az ő traumáját beszéli el, sajátja helyett is. Saját érzéseit pedig a „borzasztó" jelző ismételgetésével fejezi ki. Azt, hogy milyen módon történt meg a gyilkosság – ami a falubeli elbeszélési séma fontos része –, kihagyja a történetből.

„Akkor értem oda, amikor éppen lefogták szegényt. ***Juj****, el nem felejtem! Mert akkor itt már kész volt a házkutatás. Akkor szaladtam anyámhoz, mert ő is ebben az utcában lakik. Aztat sem nem bántották. Akkor itt a kertünk alatt szaladtam át, hogy megnézzem, hogy azokat nem-e bántották. Hát, éppen odaértem. De akkor már csupa vér volt az arca, minden. Úgyhogy* ***borzasztó, borzasztó*** *látvány volt. Az* ***úgy*** *könyörgött nekik,* ***úgy*** *sírt --- Nem tudjuk feldolgozni, ha egyáltalán. - A gyerekeknek -- sokáig azt hittük, hogy a lány megbolondult - mert vitte oda a kannában a vizet, mosni fel -- mert le lett betonozva az udvar, és ott a lépcsőt,*

mert ott tócsában megállt a vér. Mert: »Nem bírom nézni az apám vérét!« Képzeljétek el! ***Borzasztó*** *volt! Borzasztó! Akkor aztán meg katonák voltak ott - vitték a katonák a csomagot a kislánynak, mert annyira sajnálták őket! El akart menni velük, mikor mentek el, mert annyira félt. Mondta: »Az anyukámat is vigyétek el! Meg a bátyámat is vigyétek el! Nem akarunk itt maradni!« ---- Úgyhogy borzasztó volt. ---”* (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni elbeszéléséhez képest az emlékezetközösség tagjai úgy mesélnek a történtekről, amint azt például Gézától is hallottam:

„És ezt a baksádi szomszédom, akkor úgy látszik, hogy valamit visszaszólt, mert nagyon megverték őtet. És valamit mondhatott, vagy miért, az egyik szerb katona kivette kését és a kisgyereke és a kislánya előtt, akik ott voltak azok is az udvarba, meg a felesége előtt, fogta, és beleszúrta a szájába, és rögtön megölte.” (Géza)

Géza elbeszéléséből látszik, hogy nem tekinti tabutémának a történteket, gördülékenyen, néhány mondatban képes összefoglalni az eseményeket. Vagyis az emlékezetközösség által kollektíven alkalmazott sémát használja ő is elbeszélésében.

T.S. meggyilkolásának mint univerzális traumaélménynek az elbeszélhetősége, illetve a „kopácsi pogrom” napjának beemelése a magyarországi diskurzusba lehetővé teszi azt is, hogy az emlékezők beszélhessenek az őket személyesen ezen a napon, vagy más házkutatások során ért agresszióról. Marika néni elbeszélése különösen részletesen tárja fel ennek a napnak az emlékeit. Marika néni a falu Baksádnak nevezett részén lakik, ahol 1992. február 15-én több erőszakos cselekmény történt a szerb katonák részéről a házkutatások során. Elbeszélését kisebb rövidítésekkel közlöm:

„Hát, egyszer halljunk, hogy ezt az üveges kapunkat betörik, ugye! Pedig nyitva volt a kapu. Hát, volt egy nagy kutyánk, nagyon ugatott. Hát, kijövök. Hát, legalábbis olyan tizenöt katona, kimaszkírozva! Úgy ki voltak festve, hogy fölismerhetetlenek, ugye. És amilyen széles ez a nagy udvarunk, így a puskával, jöttek be. Hát: »Ki van a családba?« Mondtam nekik, hogy én és a férjem és az édesanyám, ugye. »Kifelé, kifelé!« Kijöttek. Azoknak is szóltam, hogy gyűjjenek ki. Kijöttek, kiállítottak bennünket ide a falhoz. Úgyhogy a férjemhez is mindjárt a puska --- mert azt találta mondani - a kutyánkat agyon akarták lőni --- (…) Hát aszonta, hogy, hát, ne lűjjék agyon a kutyánkat. És aztán, hát, akkor fogták a férjemet, a puskatussal így fejbe ütötték. Úgyhogy az mindjárt lefeküdt a földre, ugye. Akkor azt ottan rugdosták. Engemet, meg az anyámat, szegényt -- azt így oda kellett a falhoz állni - odaállítottak a falhoz. Akkor hát az is szegény már nagyot hallott már, nyolcvan -

hetvenkilenc éves volt -- és aztán nem értette, hogy mit mondtak neki, akkor én mondtam. Akkor kaptam egy pofont, hogy miért szólok hozzá. Hát, mondom nekik, hogy mert nem hallja, hogy mint mondnak. Annak is, hát, így a haját megfogták, és hát itten pofoztak bennünket. Meg mondom, ott a férjemet rugdálták. (…) Akkor nagyon sokáig… Mindent, de a padlást, a pincébe… olyan helység nem volt, amit nem dúladtak át! Mindenünnen mindent kidobáltak! De a szomszédba mindent ugyanúgy csináltak. Ott is ott volt egy idős asszony, és a hajánál fogva kihúzták ide az utcára. Akkor a fiatalembert ott is úgy összeverték, hogy az arcánál a nagy katonabakancsnak a nyomai látszódtak meg. (…) Akkor jó sokára, mikor itt már mindent összedúladtak, akkor már kezdtek innen elmenni, mentek a másik házakhoz. Akkor egy maradt itt utoljára, kint az udvar. Akkor én, mikor odaért a kapuhoz, akkor azt kérdeztem tőle, hogy mondom: »Akkor most már elbírok pakolni?« Hogy, ugye, mindent, amit itt szanaszéjjel kidobáltak. Amint ez ott megállt a kapuba, és visszanézett ott rám, és a puskát még jobban így rám tartotta. [Mutatja hogyan tartotta a puskát a katona.] ----- De én akkor már egyet sem mertem már szólni, de én így remegtem. És aztán ő még csak úgy sokáig nézett. Azt vártam, hogy na, hány percben húzza meg a ravaszt, hogy nekem annyi. Na, de akkor aztán a végén becsukta a kaput, és elmentek." (Marika néni)

Marika néni részletes elbeszélése a házkutatásokról azért lehetséges, mert a faluban minden otthon maradtnak van hasonló története, amit már többször elbeszélhettek egymásnak. Marika néni elbeszélésmódján is megmutatkozik, hogy már nem először mondja el ezt a történetet. A szobában jelen lévő unokája sűrűn bólogatott a történet során, láthatóan nem először hallott nagymamájától a történtekről. Marika néninek a háborús időszakról szóló elbeszélésén belül ez az a történet, amely hosszával és érzelmi telítettségével kiemelkedik a többi tudósítás formájában elbeszélt rész közül. Ez a történet mint a családi körben is elbeszélhető esemény hivatott reprezentálni a háború borzalmait. Marika néni az elbeszélés közben az akkori szituációba visszahelyezkedve újra és újra átéli a traumát, amelyet ily módon tud feldolgozni. Elbeszélésmódjában működésbe lép a Paul Connerton által leírt habituális emlékezet stratégiája (Connerton, 1989: 74). A visszahelyezkedés a történet végén válik teljessé, amikor az elbeszélő az agresszor szerepét magára öltve gesztusokkal is bemutatja az akkori fenyegető szituációt. A trauma kezelése azáltal válik teljessé, hogy Marika néni az emlék felidézésében nem saját pozícióját veszi fel, nem ő az áldozat, hanem ő a fölényben lévő agresszor, akinek hatalma van az élet felett. Az áldozat szerepe ebben a felidézésben az interjúerre hárul, ő kerül az alsóbbrendű megalázó pozícióba, hiszen a fegyver csöve (illetve az azt imitáló kar) és az agresszor (itt most Marika néni) szeme őrá szegeződik. Marika néni ezzel egyrészt saját

megalázó szerepétől szabadul meg az emlék újraélésében, másrészt az interjúert kényszeríti saját egykori helyzetébe, hogy átérezze annak emocionális hatását.

A háborús traumák lelki következményeinek leírása kiemelkedő motívumként jelenik meg az otthon maradtak elbeszéléseiben. Az emlékezők sokkal részletesebben beszélnek a háború okozta lelki sérüléseikről, mintsem magáról a traumáról, amely ezeket kiváltotta. A lelki károk taglalása egy stratégia, hogy közvetett módon beszéljenek saját traumájukról. Így leírásuk sem történik meg közvetlenül, hanem a testi tünetek részletes bemutatása zajlik.[171]

„Én sem tudok semmit sem aludni. Úgy szoktam, hogy ideteszem a kisvánkost, és ha fáradt vagyok. Meg ha szól a televízió. De ha az ágynak a közelébe megyek! Irtózok az ágytól!” (Zsuzsi néni)

Az elbeszélők ezeket a testi tüneteket úgy mutatják be, hogy közben reflektálnak arra, hogy ennek az oka a háborús időszak, a háborúban átélt traumák – de ezeket a traumákat nem narrativizálják.

„(…) aztat a stresszt, aztat az idegállapotot, aztat a -- hogy évekig minden rezzenésre megijedtem. Sőt, most! Ez is biztos a háborúnak a műve, hogy --- én nem tudok mit csinálni, kézimunkázok, olvasok, és ha valaki bejön, én úgy megijedek, direkt összerezzenek. Ez is attól lehet -” (Margit néni)

Itt tehát ismét egy olyan narrációs stratégiával találkozunk, amely kikerüli a háborús traumákra való emlékezést, az ok helyett a következmény kerül középpontba.

Az otthon maradtak nemcsak a megszálló szerbekkel mint idegenekkel találkoztak a háború időszakában, hanem az ENSZ békefenntartó UNPROFOR alakulatának katonái is megérkeztek falujukba 1992 áprilisában. A szerbek által elfoglalt területek (Kelet-Szlavónia, Nyugat-Szlavónia és a Krajinai Szerb Köztársaság területe) Cyrus Vance, amerikai diplomata terve alapján 1992 áprilisától váltak ENSZ ellenőrzött területekké (UN Protected Areas, UNPAs). Hogy az ellenőrzött területeken a békés állapotokat fenntartsák, hozták létre az UNPROFOR (United Nation Protect Force) alakulatokat (Bartlett, 2003: 41). Az ENSZ-katonák jelenléte viszonylagos nyugalmat hozott létre a megszállt területeken. Ám ez egyben a Krajinai Szerb Köztársaság időleges stabilizálódását és a megszállt területek

[171] Ez a stratégia általában jellemző a traumatikus élményeiket elbeszélőkre (lásd Erős, 2001).

felszabadulásának késleltetését is jelentette (Klemenić, 1996: 111-112). Végeredményben azonban lehetőséget adott a területek békés reintegrációjára Horvátországba.[172]

Az UNPROFOR megérkezésére a kopácsiak úgy emlékeznek, mintha felszabadítóik jöttek volna meg a faluba. Az elbeszélések utólag is felidézett eufóriát hordoznak:

„Tudom, hogy olyan gyönyörű szép, napsütötte nap volt. Pont így beszélgettünk, szép napos idő volt. Tudod, mint a falusi asszonyok, egyik megkérdezi a másikat. Beszélgettünk. És Laskó felöl, mikor a fehér tankok egymás után! Hófehér tankok! Az egy olyan valami volt, hogy - Mintha egy álmot látnánk! Tehát mi addigra már annyira el voltunk keseredve, és annyira kilátástalannak tűnt az egész! (…) És mire odaértek a falu központjába -- Öreg szülikék, akik kijöttek. Érted? Az olyan dolog volt, hogy - Egyszerűen kijöttek, és -- szegény egyszerűen letérdelt és sírt. Ez egy olyan valami volt, mint hogyha -- Mintha egy ilyen -- nem esélyt -- hanem reményt -- Hogy: »Na, most mégis változik valami.«” (Márta)

„Soha el nem felejtem! Oda voltunk éppen Magyarba. És hazajöttünk, hát már mondják, hogy másnapra megérkeznek. Hát, tavasz volt, a piros tulipánok itt nyílottak a kis kertbe. És evvel a szomszédasszonyommal hamar beszaladtunk, mikor megláttunk, hogy a fehér tankokkal itt jöttek, hamar beszaladtunk és ezeket a tulipánokat letéptünk, és akkor úgy dobáltunk elébük. Mert hát azt hittünk, hogy most tényleg a Megváltó jött el talán, hogy most olyan jó fog lenni.” (Marika néni)

Ezek az elbeszélések érdekes módon párhuzamba állíthatók az idősebb generáció második világháborús történeteivel, egészen pontosan a Délvidék 1941-es visszacsatolásával, a magyar katonák megérkezésével. Példaként nézzük meg, Margit néni miként emlékezik erre az eseményre:

„Jaj! - Virágokat dobáltunk --- Húsvét volt. Nahát református -- Húsvét vasárnap volt, és meg volt terítve az Úrvacsorához, és valaki bejött, hogy megjöttek a magyarok! Mindenki ki a templomból! Otthagytunk Úrvacsorát, templomot, meg mindent -- [nevet] Aztat a boldogságot! Mindenki sírt, amikor begyüttek a magyar katonák.” (Margit néni)

A narratívák és motívumok (a virágdobálás gesztusa) átemelése a második világháborús történetekből (melyek generációkon keresztül áthagyományozódtak), illetve fordítva, a megtapasztalt háború visszavetítése a második világháborúra jellemző a délszláv háborús

---

[172] Az UNPROFOR tevékenységéről részletes információk találhatók az ENSZ hivatalos honlapján: http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unprof_b.htm

elbeszélésekre, és nem csupán a magyar kisebbség körében, amint ezt Natalja Bašić (2007) terepmunkái is bemutatják.

Az UNPROFOR katonák jelenléte azonban nem váltotta be az otthon maradt kopácsiak reményeit, így a továbbiakban elbeszéléseikben is inkább a csalódottság kifejezése dominál, hiszen a reintegráció csak három évvel később kezdődhetett meg, a menekültek pedig először 1997-ben térhettek vissza – igaz, az UNPROFOR segítségével, ám ezt az elbeszélők nem hangsúlyozzák. Bár az ENSZ-katonák nem megszállóként vagy agresszorként kerülnek megjelenítésre az elbeszélésekben, mégis inkább az ellentétek válnak hangsúlyossá, semmint a segítség megtapasztalása.

„De mikor bejöttek az unproforosok, akkor olyan is volt, hogy a cigányoknak adtak, a mi gyerekeinknek meg nem. És akkor volt olyan, hogy a fiam a szemétből szedte ki a rohadt paradicsomot. Meg a hóembernek tették föl a szemet, a narancsot, meg az orrának a banánt, meg tették föl a gombokat. Ezek meg nézték." (Ilonka)

Az UNPROFOR-t ugyanúgy értelmezhették megszálló alakulatként is, amennyiben szintén lefoglaltak maguknak elhagyott házakat a faluban, hogy hadiszállásnak használhassák. Erről számol be Mária, aki egyébként tolmácsként jó viszonyt ápolt az ENSZ-katonákkal:

„Aztán három héttel később ENSZ-katonák öö ültek oda be, és építettek belőle egy erődítményt. És tele volt a - a ház előtt, meg a - a ház mögött, mert ilyen bunkereket építettek homokzsákból, és egy kék zászló lobogott fönn a ház tetején. És így tátva maradt a szánk, hogy itt mi történik. És akkor akkor amiatt kellett ugye érdeklődni, szólni, meg egyáltalán." (Mária)

Az ENSZ katonáinak jelenléte egyben az újabb kultúrákkal való együttélés tapasztalatát hozta az otthon maradtak számára. Kopácson is különböző nemzetiségű katonák állomásoztak, hiszen az UNPROFOR békefenntartó missziójába 37 különböző ország delegált katonákat. Az elbeszélők elsősorban a pakisztániakat említik, akik a leghosszabb ideig tartózkodtak a faluban. A menekültek egészen más emlékeket idéznek fel az UNPROFOR-ról, hiszen kapcsolatuk sem volt olyan szoros. A magyarországi és a horvátországi kopácsi menekültek első hazalátogatásaik alkalmával találkoztak az ENSZ békefenntartó katonáival. A katonák jelenlétét egyrészt úgy értelmezték, mint akik az ő biztonságukat is szavatolták és egyáltalán lehetővé tették hazatérésüket, másrészt azonban sokszor gátolták őket a szabad mozgásban viszontlátott szülőföldjükön és rokonaik, ismerőseik között. Így – bár alapvetően hálával emlékeznek a katonákra – az idegenek betolakodásának érzése az emlékeikben is megjelenik.

A menekülteknek más jellegű tapasztalataik voltak az idegennel való találkozásról, hiszen egy másik ország területére menekülve ők váltak az ottani többségi nemzet szemében idegenekké, akik jöttek és talán maradni is akarnak. A Magyarországra menekült kopácsiak számára az, hogy a magyarországi magyarok rájuk mint idegenekre tekintenek, azért különösen érzelemteli emlék, mivel saját önazonosságukban sértette őket ez a kategória. Az általános „jugó" megnevezést a magyar nemzetiségű menekültek stigmaként értékelték. A gyermekként Magyarországra került Balázs például így emlékezik erre:

„A szüleim elbeszélése alapján --- mondhatom, hogy – nem fogadtak el bennünket - úgy, ahogy - nem mondhatom, ahogy az ember elvárta volna, de --- valahogy mégismégis csak – magyarok va vagyunk és -- valahogy idegeneknek tekintettek bennünket. Tehát a faluban --- ö: --- Nem tudom, tehát --- Itthon mi voltunk a magyarok, ott pedig mi voltunk a jugók." (Balázs)

Piroska csak tömören foglalta össze ezt a problémát:

„Mi akkor ott nem magyarok voltunk. »Hülye jugók!« – mondták." (Piroska)

A „jugóság" mint stigma nemcsak a nemzeti hovatartozás megvonását jelentette a többségi társadalom részéről, de egyben az idegenekhez kapcsolt negatív sztereotípiák sokaságát gyűjtötte magába. Erre vonatkozó emlékeket sok menekült felidéz. Így Katalin is, aki egyébként a magyarországi magyarok kedvességét hangsúlyozta az interjú során:

„Jól van, kaptunk olyat is, hogy: »Menekültek elveszik a munkát!« Én meg mindig azt mondtam rá, hogyha jó munkaerő, akkor nem lehet elvenni tőle a munkát. Én meg mindig ezt válaszoltam, mert kaptunk ilyet is, meg olyat, de olyan rossz tapasztalatot nem tudom ---" (Katalin)

A stigma azonban nem pusztán a munka világára korlátozódott, hanem az általános erkölcsi értékrendet is célozta. Erről számolt be Viola, aki gyermekeivel és szomszédasszonyával együtt menekült, míg férje otthon maradt:

*„És amikor megláttak, hogy van két, önálló **nő**, és tudod, hogy - harmincéves voltam én, [név, a szomszédasszony] harminc - huszonkilenc éves voltam én, [név] harminc - nyolc. Ez a két nő csak - Hát, tudod **milyen** nő lehet? Hát ezek ingyen. (…) De a kívülállók, akik még nem ismertek bennünket, **nagyon** negatív gondolatokat használhattak velünk kapcsolatban! Érted? Tehát, az, hogy mi mit csinálhatunk, érted, hát, az nem volt kétséges."* (Viola)

Ezek az emlékek a menekültek elbeszéléseiben mindig úgy jelennek meg, mint egy általános negatív élmény, amelyet azonban igyekeznek elhárítani, és helyette a néhány őket segítő

magyarországi magyarról beszélni. Az idegenség, jugóság beismerése ugyanis saját nemzeti identitásukat rombolná le. Így a negatív emlékek rövid megemlítése mellett sokkal gyakoribbak a magyarországiak segítőkészségéről és befogadóképességéről szóló hosszas elbeszélések.

6.6. „visszajövünk, hogyha lehet” Az átmeneti állapot vége: a közösség reintegrációja

A Kopácson maradt lakosok, valamint a külföldre (Magyarországra) és Horvátországba menekült kopácsiak a háború átmeneti állapotában egy szétszakított közösség tagjaiként éltek. A szétszakítottság nem jelentette a kapcsolatok teljes megszűnését, hiszen a családtagok, rokonok, de a barátok is igyekeztek találkozni vagy legalábbis információhoz jutni egymásról. Mégis a háború időszakában a közösség széteséséről kell beszélni, hiszen a különböző csoportok nem tudták sem hétköznapjaikat, sem ünnepeiket valódi közösségként megélni. Amint az átmeneti állapot leírásánál már bemutattam, természetesen kialakult egyfajta communitas érzés az egyes csoportok tagjai között, de az otthon maradtak és a menekültek közötti érintkezés annál töredezettebbé vált. A kapcsolattartást több külső tényező nehezítette, így elsősorban a közvetlen határátkelők lezárása (Magyarország és Baranja között), a frontvonal (Kopács és Eszék között), továbbá az egyéb kommunikációs rendszerek (a telefon és a posta) használatának akadályozása a szerb megszállók által. Míg az otthon maradtak egy ideig egyáltalán nem hívhatták menekült családtagjaikat, addig a menekültek időnként telefonálhattak az otthoniaknak:

„Úgyhogy a telefont se tudtuk -- Mert Horvátországról levágtak bennünket. A vonalat, és elkezdték Szerbiának építeni, mert ez úgyis majd szerb terület lesz.” (Juci néni)

„Mi tudtunk ide -- nagyon ritkán tudtunk telefonálni. Nagyon ritkán. - Az anyósomnak. Hogy megvan-e még. Csak annyit. Már kész, zúgott, szétkapcsoltak. Nagyon terrorizáltak. Főleg az első időszakban.” (Anna)

Ennek következtében két lehetősége maradt meg a kapcsolattartásnak: az esetenkénti személyes találkozások a magyarországi Baranyában, illetve a rádióüzenetek az Eszéki Rádió adásán keresztül (lásd. IV. fejezet). A találkozások érdekében az otthon maradt családtagoknak kellett elutazniuk Baranyába. Ennek az utazásnak több akadálya is volt: egyrészt minden alkalommal engedélyt kellett kérni a helyi (szerb) hatóságoktól utazásra,

másrészt meg kellett teremteni az utazás fizikai lehetőségeit (saját autóval vagy sofőrt megbízva, illetve a szükséges benzin előteremtésével).

„Azért át-átjártak, amíg lehetett. Az öcsém át-átjött, meg anyukám. Motorral jött az öcsém át. kismotorral. Azzal jött át egész Mohácsig. Úgyhogy Bácskába át kellett neki menni, mert lezárták a határt Udvarnál. Úgyhogy Bácskán keresztül." (Edit)

Aki vállalta az utazásokat, az nem csak nagyobb anyagi terhet vállalt, hanem el kellett viselnie a hatóságok zaklatását is, akik az engedélykérelem során kihallgatták az utazókat. Ennek ellenére sokan vállalták az utazást, hogy gyermekeiket és unokáikat láthassák, ám ezek a találkozások nem volt túl sűrűek. Eleinte megpróbálták menekült családtagjaik után vinni az elmaradt holmikat is, így például Katalin anyósa és apósa is:

„Egy hónapra rá, vagy két hónapra rá -- gyüttek a papával. Mert hát tényleg nyári holmikban mentünk át. Úgyhogy úgy hozták át a mamáék a kabátot, hogy magukra vették, mert ugye nehogy véletlenül a menekülteket etessék vagy valami!" (Katalin)

Mivel a találkozások ritkák voltak, ezért az érkezők mindig hoztak másoktól is üzeneteket. Magyarországon nemcsak saját rokonaikkal találkoztak, hanem a kopácsi közösség több tagjával is, akiknek beszámoltak az otthon maradtak hogylétéről, a faluban történt eseményekről. A menekültek ezeken az informális hálózatokon keresztül igyekeztek nyomon követni az otthon maradt kopácsiakat és szülőföldjüket érintő eseményeket.

„Na, akkor ők hoztak ilyen leveleket. -- Na, akkor voltak az unproforosok, akkor azokkal összebarátkoztak. Akkor azok hoztak ilyen --- szóval --- össze-vissza. (…) Ezeken a leveleken keresztül tudtuk. Meg ők mesélték. -- A kopácsiak, mikor átjöttek. --- A [név]-nek az öccse. Ő is, a [név], a [név] végig ott volt, és dolgozott is ugye. Ugyanannál a cégnél dolgoztam én is. És akkor mesélte a híreket, hogy kik vannak a cégnél, mit csinálnak. Ugye, akkor a faluban összeszedték az embereket, vitték a munkára, hogy lövészárkokat ássanak satöbbi, satöbbi, satöbbi. Ezeket mind ők mesélték, mi onnan tudtuk a híreket." (Mátyás)

Egy-egy otthon maradt kopácsi látogatása egyben alkalmat teremtett a menekültek számára is, hogy összegyűljenek, együtt tájékozódjanak a hírekről. Különösen, ha a közösség által nagyra tartott személyiség, mint például Pataky András „tanító bácsi" érkezett:

„Mert akkor a [név] tanárnőékhöz ment mindjárt. És akkor mondom ott volt mindjárt a találkozó. Akkor mindenfelől, rögtön. Egyik a másikunkat értesítette, hogy együtt a Pataky tanító bácsi, és akkor mentünk." (Katalin)

Ezek a hírforrások azért is voltak nagyon fontosak a menekültek számára, mivel ők 1997 őszéig nem léphettek szülőföldjük, a szerbek álltak megszállt Drávaszög területére. Az első hazautazások így fontos emlékek maradtak a menekültek számára. Ezeknek a látogatásoknak az elbeszélése – bár érzelmileg erős hatással volt a résztvevőkre – azért sem okoz nehézséget a menekültek számára, mivel a „Via Dolorosa" című dokumentumfilm ennek minden fontosabb pillanatát megörökítette, és a menekültek a sokszor megtekintett film narratíváját követve beszélhetik el emlékeiket (lásd. V. fejezet). Például Klárika a filmben is rögzített Kopácsra érkezés jelenetét adja vissza az alábbi elbeszélésben:

„Emlékszem, amikor először jöttünk. --- Nagy köd volt. -- És akkor én jöttem, meg a lányom. A fiúkat pedig ott hagytuk. (…) és mind beszálltunk a buszba, és elindultunk. Abba a ködbe, és közben: »Na, vajon visszajöhetünk-e majd a határon?« És csak mentünk bele abba a nagy ködbe --- Akkor Kopácsnál, mikor ráfordultunk a kopácsi útra, akkor az olyan keskeny volt! [A férje közbeszól: Volt út, megvolt az út, csak úgy benőtték a fák, meg a bokrok, és akkor középütt egy keskeny sávban lehetett haladni.] Igen, hát a fák úgy két oldalt behajoltak, hogy csak lestünk, hogy most hol is vagyunk." (Klárika)

Klárika elbeszélése követi a filmet készítő kamera tekintetét, amely szintén a buszból pásztázza az utat. De a Klárika által kiemelt emlékek (a köd, a fákkal benőtt út) egyben szimbolikusan megjelenítik a menekültek eltávolodását, idegenné válását szülőföldjüktől, amely megláthatatlanná vált számukra – még visszatérésük idején is a természet által. A szülőföldtől való elidegenedést Edit is kifejezi, és ezt az érzést szintén az első baranyai utazással hozza kapcsolatba:

„Siralmas volt! Nehéz is róla beszélni. Annyi év után, mikor először jöttünk át, - ö: mentünk Eszékre a dokumentumokat csináltatni. -- Elsírom magam mindjárt. [Nagyon halkan mondja.] És amikor megláttam azt az utat, én nem ismertem meg az utcát, a főutcát, ami jön a - Udvartól - kocsival, nem, busszal jöttünk ö: busszal jöttünk először át Eszékre. Hát, nem lehetett megállni Baranyába. Átvittek bennünket Eszékre. És mikor megláttam - Mi jártunk át Eszékre, de ö: --- [Másik?] Másik, igen, Drávaszabolcsnál. Ott át lehetett menni. De mikor itt Baranyán körösztül átmentünk. Én végigmentem, ugye, minden zegét-zugát ismerte a főútnak az ember, mer sokat járt azon az úton. Egyszerűen, mintha egy idegen országba került volna az ember. Egy olyan érzés volt. És egy borzasztó kietlenség, az a sok összerombolt ház, meg minden. Szóval, én nem gondoltam, hogy ennyire ilyen volt!" (Edit)

A szülőföld Edit leírásában idegen országgá változik, ahol ő, a beutazó sem tud otthonosan mozogni.

Az Eszéken élő menekültek számára egy nem sokkal későbbi, 1997-es halottak napi látogatás volt az első hazatérés. Ezzel a találkozással kapcsolatban azonban mind az otthon maradtaknak, mind a látogató menekülteknek az idegen katonák szigora maradt meg negatív emlékként. A békefenntartók ugyanis nem engedték meg a testi kontaktust látogatók és otthon maradtak között. A menekültek csak a sírokban fekvő halottjaikhoz jöhettek látogatóba, élő rokonaikhoz nem. Ez az idegenek által, saját falujukban felállított szabályrendszer (melyet a menekültek biztonsága érdekében hoztak), ismét a távolságot erősítette a menekültekben saját otthonuktól.

„Ott volt a lányom is, már nagy hassal. Már akkor terhes volt a [név]-vel. És a rendőr nem engedett minket egymáshoz. Akkor a lányom megállt, és csak úgy folytak a könnyei." (Zsuzsi néni)

„Ott álltak ezek a fekete katonák, és nem engedték. (…) És hát akkor ott törtek-zúztak az emberek. Mert hogy lehet az, hogy ott van egy méterre a szerette, és meg sem ölelheti? Volt olyan, aki egyáltalán nem látta addig a szüleit vagy nagyszüleit!" (Klárika)

A menekültek által megtapasztalt eltávolodás a szülőfalutól, az otthon maradtak csoportjától elsősorban az eltérő életkörülmények között átélt hat évből, az eltérő traumákat hozó háborús időszakból adódott. Hiába tudták a menekültek a hírek segítségével, mi történt Kopácson, nem élték át ezeket az eseményeket, nincsenek személyes emlékeik róla. Otthon maradt rokonaik, ismerőseik pedig csak töredékesen számoltak be ezekről, hiszen ők maguk inkább felejteni, mintsem emlékezni szeretnének. Amint Edit is beszámol róla, a menekültek pedig tapintatból vagy a számukra is nehezen feldolgozható események elhárítása miatt szintén nem érdeklődtek az otthon maradtak háborús tapasztalatairól:

„Én nem tudok erről mesélni, mert én nem voltam itt. Mer nekem se az öcsém, se senki nem mesélt. Nem is kérdeztem. Mert, - hogy mondjam? Úgy gondoltam, ha akarják, úgyis elmondják, ha nem, nem. (…) Szóval én el se tudom képzelni, min mehettek keresztül ezek itt! Hogy min mentek keresztül, és még a mai napig is így életben vannak. (…) Nem tudtuk sokszor róluk, hogy mi történik itthon. Vagy nem mondták meg, azt mondták, rendben van minden, mert nem akarták elmondani, mi történik." (Edit)

A traumatikus emlékek egymás előtti elhallgatása szintén megnehezítette a közösség reintegrációját, és fokozta a hazatérő menekültek idegenségérzetét. Bár a délszláv háborúval kapcsolatban egy kopácsi emlékezetközösségről beszélek munkámban, látható, mennyire eltérő emlékeket és elbeszélésmódot birtokolnak az emlékezetközösség egyes alcsoportjai.

Egymás emlékeinek nem ismerése pedig a közös narratíva és az aktív emlékezés megteremtését is gátolja.

A közösség reintegrációjához a menekülteknek meg kellett hozniuk a döntést, hogy hazatérnek-e Kopácsra. A menekültek egy részénél a visszatérés nem volt kétséges, hiszen családjuk egy része (a férj vagy gyermekek esetében a szülők) otthon maradt a háború alatt. Így a hazatérés biztosította a család egyesülését is. Így például Viola számára egyértelmű volt, hogy két kiskorú gyermekével együtt minél előbb visszaköltözik férjéhez.

„Befejeztük a harmadik osztályt, és akkor tényleg így [a férj] azt mondta, hogy most már ez így elég volt. Mer biztos, hogy őneki is már így elege volt mindenből. És végül is így asziszem, hogy így ilyen:ilyen házastársakat összevontak. Hát, ezzel a ezzel jöttünk haza, hogy ö nyugalom van, itthon már biztonság van a gyerekeknek. A [nagyobbik gyerek] befejezte a harmadik osztályt, a [kisebbik gyerek] befejezte az első osztályt. Azt hiszem, hogy hatodik hónap, június húsz-huszonöt. Valahogy így, mikor összepakoltunk, és eljöttünk. (…) Én asziszem, hogy én voltam az első. Én úgy hiszem, hogy én voltam az első. Meg páran utána még jöttek, szeptemberbe.” (Viola)

Viola döntését az is megkönnyítette, hogy azáltal, hogy férje ott lakott a családi házukban, egy viszonylag jó állapotú és felszerelt otthon várta. Akik üresen hagyták házukat, már nehezebben tudtak hazaköltözni, hiszen ismét új otthont kellett teremteniük maguknak.

„Én hazajöttem, nekem nem volt három poharam. Tényleg mindent, - nagyon sok -- párnák, törülközők, ágynemű. Nekem nem volt. Tudtam. (…) Tehát nekem mindent föl kellett újítanom, mindent újonnan kellett vásárolnom. Edényeket, mosógépet, mindent. És úgy jönni haza, mert nekem -- a bútor az meg maradt, mondjuk rá, de olyan háztartási holmik nem.” (Edit)

Sok menekültnél azért húzódott el a hazaköltözés időpontja, mert először gondoskodnia kellett lakhatásáról. Amál néni például csak néhány évvel később tért vissza Kopácsra, hogy egy már felújított házba költözhessen be. Az ő házában a háború alatt egy szerb férfi lakott.

„És mi májusba jöttünk haza először saját autónkkal. De akkor már kihurcolkodott innen a gazda. Üres szobákat hagyott, szörnyű, hogy mi volt, minden. És akkor kezdtünk hazajönni minden hétvégén. És onnan hoztunk az anyagot: a meszet, a csempéket, a fürdőszoba -- minden, ami van. Ezt mind onnan hoztam Magyarországról. Onnan hoztam a mosógépet, mindent.” (Amál néni)

Azok a menekültek, akik nem tértek vissza Kopácsra, éppen azzal magyarázzák döntésüket, hogy nem voltak képesek újból „elölről kezdeni” az életüket, újra otthont teremteni, új munkahelyet keresni.

A döntésben azonban nem csak az anyagi kérdések játszottak szerepet, hanem az érzelmi kötődés is a szülőföldhöz. A menekültek egy része a visszatérés okaként elbeszélésében a magyarországi beilleszkedés hiányát, illetve a szülőföldhöz és a kopácsi közösséghez való ragaszkodását jelölte meg. Érdekes, hogy ezeket az érveket olyan menekültek hozták fel, akik egyébként elbeszélésükben a magyarországi magyarok befogadó készségét emelték ki, illetve bemutatták azt, hogy ők maguk miként oldották meg egyre jobban a menekültség nehéz szituációját.

„Hát, mindig is úgy volt, hogy visszajövünk, hogyha lehet. Én nem nagyon akartam. De aszem ezzel egyedül maradtam a családban. [nevet] A párom meg a [név: a lánya], azok nagyon vissza akartak. Azok nagyon nem jól érezték magukat.” (Anna)

„Hát, nem tudom, de mi a férjemmel úgy tudtunk száz százalék, hogy ha, na, most azt mondják, hogy most maradhassunk, akkor mi legyünk az elsők, akik hazajövünk. Ez, ez olyan -- Az igazat megmondva, én nem tudtam beilleszkedni Magyarországon. Se a férjem.” (Katalin)

A menekültek visszatérése a Horvátországba békésen reintegrált Drávaszögbe 1997-ben kezdődhetett meg. Ettől az évtől beszélhetünk a kopácsi közösség részleges egyesüléséről. Azért csak részleges reintegráció történt, mivel a menekültek egy része Magyarországon, illetve Horvátország más területein maradt. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kopács lakosainak száma 608 fő volt, amely a háború alatti létszámhoz lépest jelentős növekedést mutat, viszont elmarad az 1991-es 805 főhöz képest. A létszámnövekedés nem csak a menekültek visszatérésének volt köszönhető, hanem a menekültekkel együtt érkező új családtagoknak is. A horvát területen élők egy része horvát házastársat hozott magával, a Magyarországról hazatelepültek közül egyesek magyarországi házastársat. Néhány menekülttel a háború időszakában született gyermeke is érkezett. Mindennek következtében megnőtt a faluban a horvát nemzetiségűek és horvát nyelven beszélők aránya. Továbbá a reintegráció azért is részlegesnek mondható, mivel ezután is érzékelhető maradt az eltérő háborús tapasztalatokkal rendelkező csoportok létezése, amelyeknek a tagjai éppen ezért sokszor konfliktusba keverednek egymással, eltérő szokásokat követnek, eltérő nézeteket vallanak.

Kopácsi beszélgetőtársaim maguk is reflektálnak ezekre a közösségen belül létrejött változásokra és nézeteltérésekre. Ezeknek az elbeszélésrészeknek fontos motívuma a múlt („az aranykor”) összevetése a jelennel, amely során a jelen a múlthoz képest negatív referenciapontként áll. A jelenben tapasztalható negatív irányú változásokat egyrészt az életszínvonal csökkenésében jelölik meg, másrészt azonban a régi közösségi élet újraéledésének hiányában. Az elbeszélők a kopácsi társadalmat a háború előttihez képest széthúzónak, szétesőnek tekintik.

„(…) sokkal nagyobb veszteség ért minket. Nagyon nagy. A közösséget. És végig… és az emberek viselkedésében. És szerintem ez vezetett oda, hogy -- most is --- olyan széthúzók lettek, olyan -- Ez olyan, mikor lefejeznek egy réteget. Mert azért a java, a fiatalság, az értelmiség, az vagy elment. Vagy ha visszajött, akkor is ilyen ---- apátiába süllyedt.” (Anna)

A kopácsi közösségen belül létező csoportok közötti ellentétek részben a horvátországi háborús diskurzusból fakadnak. Az egykori Krajinai Szerb Köztársaság területén élők ebben a diskurzusban „csetnik-barátként” jelennek meg. A horvát diskurzus tekintetében kollaboránsnak számítanak. Az otthon maradtak számára ez a stigma azzal a tapasztalattal jár, hogy hiába látják magukat a szerb megszállás áldozataiként, ezt az elbeszélésmódot a jelenlegi többség által képviselt diskurzus elnyomja, nem ismeri el. Így ez a stigma még inkább elnémítja az ő hangjukat, és a kopácsi emlékezetközösségen belül felerősíti a menekültekét, különösen a horvátországi területekre menekültekét és a „honvédő háborúban” résztvevőkét. Természetesen lokális szinten a menekültek átérzik ennek a stigmának a veszélyeit és igazságtalanságát, amint erről Edit is vall:

„Mondjuk, ami nekem úgy visszatetsző volt, hogy nagyon haragudtak azokra az emberekre, akik itthon maradtak. Én mindig azt mondtam, hogy ez egy olyan borzasztó dolog, mert ezek az emberek nemhogy - azér mer akkor vissza tudták volna foglalni a horvátok. És a mai napig is olyan különbséget tesznek azér közöttük. Lehet érezni. Merthogy ő itthon volt.” (Edit)

A „csetnikbarát” stigma megmutatkozik a munka világában és a háborús kárpótlások odaítélésében is:

„A mai napig is, mondjuk rá, meg vannak bélyegezve ezek az emberek. A fiatalemberek például. Az öcsém itthon maradt édesanyámmal, mert beteg volt, és nem akarta itt hagyni. (…) és ezért ő is egy életre meg van bélyegezve. Bár van munkája. (…) És a mai napig, hiába a legjobb szakember (…) kikészítik, nem veszik emberszámba.” (Edit)

A következő interjúrészletben egy háború utáni házkutatás története olvasható, amikor már nem a szerbek jelennek meg hatalommal rendelkező többségként, hanem az új, horvát hatalom képviselői. A házkutatás története annak a tapasztalatnak egy újra-elbeszélése és átírása, amelyet Júlia a háború alatt is megélt. Ebben az eredeti történetben a szerbek a házkutatók, és a háború után ugyanebben az agresszor szerepben reprezentálja a horvát hatóságokat is. A történet kifordítása Júlia magyarázó mondatával válik teljessé: *„Ez az egész is azért volt, mert mi itt maradtunk a háború alatt.”* Vagyis az etnikai viszonylatok válnak kifordítottá: az elbeszélés szerint a korábban szerb katonák által fenyegetett otthonmaradó magyarok az új struktúrában „csetnik-barát”-ként jelenítődnek meg Júlia narratívája alapján.

„Egyszer csak megállt egy csomó fekete autó a ház előtt, meg jöttek a rendőrök is. Akkor nem vezettek ki minket az udvarra, hanem szóltak, hogy házkutatás lesz, és hívjunk tanúkat. Azért kellett, hogyha találnak valamit, akkor ne mondhassuk azt, hogy ők dugták előtte oda. Akkor én is mentem a rendőrrel a szobámba. És mindent végigtúrt, a fehérneműket, meg mindent. Hadd ne mondjam, hogy mekkora rendetlenséget hagyott! A testvéreimnél rendes rendőrök voltak, azok is beletúrtak, de mindent visszaraktak a helyére. Persze nem találtak semmit. Fegyvereket kerestek, valaki bejelentett minket, hogy biztos van fegyver, mert mi itthon voltunk a háború alatt. Hát, biztosan sajnálta, hogy nem találtak nálunk semmit. Apám vadász volt, a vadászfegyvereihez volt engedélye. De azért mindent elvittek. Egy légpuska maradt talán. Apámnak volt egy tölténygyűjteménye, azt is elvitték. Ez az egész is azért volt, mert mi itt maradtunk a háború alatt.” (Júlia)

A stigma jelenléte megmutatkozik a közösségen belüli konfliktusok során is. Nemcsak a feljelentésekben, ahogy arról Júlia beszélt, de akár a mindennapi érintkezésben is. A kopácsi közösségen belül így kicsiben megismétlődik a háború, amikor a menekültek (mint usztasákként jelöltek) csetniknek nevezik meg a szerb fennhatóság alatt élni kényszerült falubelieket. Ez a konfliktus egyben alkalmat ad arra, hogy a connertoni habituális emlékezet módján mégis feldolgozzák az élményeket.

„Most például a férjemnek, nagyon jó haverja volt, nagyon jó barátok voltak. És most tudod hogy --- talán nem tudom, hogy van-e még olyan ellenségeskedés, mint ő közöttük. Visszajöttek, és úgy becézi a férjemet, hogy csecse barátom. A csecse a csetniknek. Pedig hát nem volt fegyverünk”. (Ilonka)

A kopácsi közösségen belül fennálló csoportok és a csoportok között kialakult ellentétek következménye, hogy az emlékezetközösségnek nincs közös, társadalmi emlékezete és

elbeszélése a délszláv háború időszakáról. Ez az időszak más-más narratívákban beszélődik el mind az otthon maradtak, mind a menekültek esetében. Noha vannak közös narratív csomópontok, mégis eltérő emlékekből és eltérő, uralkodó diskurzusokból épülnek fel.

VII. fejezet

Összegzés

Írásomban egy emlékezetközösséget mint „sajátos kultúrát” igyekeztem bemutatni, kvalitatív kutatási módszerekkel feltárva emlékezési és felejtési stratégiáit. Ezt az elemzést az alábbi téziseket követve végeztem el:

1. Először is feltételeztem, hogy a kopácsi magyarok egy emlékezetközösséget (Burke, 2001) alkotnak, amelynek tagjai három nagy csoportra oszthatók: az otthon maradtakra, a külföldre (Magyarországra) menekültekre és a horvát területekre menekültekre. Az emlékezetközösségbe azok a menekültek is beletartoznak, akik a háború után nem költöztek vissza Kopácsra, hiszen – bár fizikailag nem integrálódtak újra a kopácsi közösségbe – az emlékekről való beszéd alakításában ők is részt vesznek. Ha feltételezünk egy egykori és jelenlegi kopácsiakból álló emlékezetközösséget, akkor azzal azt is állítjuk, hogy létezik egy olyan lokális társadalmi emlékezet, amely az egyéni emlékezők elbeszélési és elhallgatási stratégiáit szabályozza. Vagyis létezik lokális szinten egy szabályozó mechanizmus, amely megszabja, mi és miként mondható el a háborús emlékekből, illetve létrehoz egy narratív sémát a (traumatikus) emlékek elbeszélésének megsegítésére vagy elhallgatására. A kopácsi emlékezetközösségben ennek a narratív sémának és szabályrendszernek az alakulását tudtam megfigyelni, hiszen ezeknek a traumatikus emlékeknek a feldolgozása még csak most van folyamatban, mivel az események csak 10-15 évvel a kutatás előtt történtek. Azt azonban, hogy léteznek ezek az emlékezetközösséget szabályozó mechanizmusok, elemzésem során (főként a VI. fejezetben) sikerült alátámasztanom.

2. Továbbá az emlékezetközösség nem csak önmaga szabályozza az emlékeket, de a folyamat felülről is irányított, mégpedig a különböző magasabb szintű (hivatalos, terjesztett, uralkodó) diskurzusok (Foucault, 1998) következtében. Ezeket három csoportra osztottam: a nemzetközi, a nemzeti és a magyarországi diskurzusok csoportjára. Elemzésem során igyekeztem bizonyítani, hogy ezekhez a diskurzusokhoz képest a háborúról szóló horvátországi magyar diskurzusok alárendeltek. Vagyis a horvátországi magyarok hangja ebben a történetben – ha egyáltalán megszólal – csak egy alacsonyabb szintű diskurzus formáját öltheti. Ha a magasabb szintű diskurzusokat vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy – bár kategóriáik és sémáik reflexiókat kényszerítenek ki a kopácsi magyar közösség részéről – ezeknek a metszéspontjában nem jöhet létre egy olyan lokális elbeszélés, amely a délszláv háború helyi tapasztalatait e diskurzusok mintájára mesélhetné el, és kanonizálhatná az emlékezetet. A lokális elbeszélés helyén olyan űr keletkezik, amelyet a közösség különböző eljárásokkal igyekszik betölteni. Ezeket az eljárásokat igyekeztem részletesen bemutatni, amikor az emlékezetközösség kultúráját leírtam.

3. Ez a gondolatmenet azt is feltételezi, hogy az etnicitás kategóriája nagyon fontos a kopácsi emlékezetközösség szempontjából. Vagyis a kopácsi magyar emlékezetközösség legfőképpen azért nem képes átvenni a magasabb szintű diskurzusok elbeszéléssémáit, mert azok olyan etnikai alapon történő elkülönítéseket és besorolásokat alkalmaznak, amelyek nem illeszkednek a kopácsi emlékezők identitásához, illetve ezeket követve nem tudják értelmezni és elbeszélni a háborúval kapcsolatos emlékeiket.

4. Az etnicitás kategóriája mellett egy gender alapú különbséget is felfedeztem elemzésem során. Azt igyekeztem alátámasztani (elsősorban az élettörténetek bemutatása kapcsán), hogy a közösségen belül férfiak és nők – a háborúban rájuk rótt eltérő társadalmi szerepüknél fogva – más-más stratégiákat alkalmaznak az emlékek feldolgozására és kifejezésére. Míg a férfiak számára kockázatos a nyílt elbeszélés (például egy narratív biográfiai interjú szituációjában), és ehelyett a mindennapi beszélgetések fedőtörténeteibe rejtik vagy hivatalos megemlékezési rítusokban fejezik ki emlékeiket, addig a nők viszonylag bátrabban és kockázatmentesebben beszélhetik el emlékeiket. Ugyanakkor fontosnak tartottam hangsúlyozni, hogy a kopácsi nők elbeszéléseit vizsgálva is szakítani kell a hagyományos maszkulin-feminim dichotómiával, miszerint a háborúban a férfi aktív cselekvő, a nő passzív elszenvedő. Hiszen az élettörténetek is azt mutatják, hogy a nők nagyon is aktívak, csupán más területen (a család és a közösség egybentartása terén) aktivizálják energiáikat.

Ezeket a téziseket alapul véve igyekeztem részletesen bemutatni a kopácsi emlékezetközösség emlékezési és felejtési eljárásait.

Elsőként a III. fejezetben az emlékezethelyekre és a megemlékezési szertartásokra fókuszáltam. Elemzésem során arra voltam kíváncsi, hogy a közösség elsődleges élettere (Kopács) miként hat az emlékezet és felejtés mechanizmusaira, illetve maga a tér miként használható fel (tudatosan vagy tudattalanul) arra, hogy az elbeszélhetetlen traumatikus emlékek kifejezésére. Mivel elsősorban a közösség mindennapi gyakorlatában kifejeződő emlékekre voltam kíváncsi, így nem csupán azt a délszláv háborús emlékművet és a hozzá kapcsolódó megemlékezési szertartást vizsgáltam, amelyet az emlékezetközösség tudatosan erre a célra használ – miközben elemzésemben kimutattam ennek a használatnak a belső ellentmondásait is –, hanem azokat az emlékeztető jeleket is, amelyek a közösség tagjainak akarata ellenére hívják elő a traumatikus emlékeket. Ezeknek a fájóan emlékeztető helyeknek a tétje, hogy miként képesek gátolni a felejtést, illetve maga a közösség milyen módon igyekszik szabadulni jelenlétüktől. Az idegenek számára is egyértelmű emlékeztető jeleken túl pedig vannak a térben olyan jelek is, amelyek csak egy adott egyén emlékeit aktivizálják

bizonyos szituációkban – legyen az egy szoba elrendezése, egy váza vagy egy üveges kapu. Mivel ezek a tárgyak és terek a mai mindennapoknak is részét képezik, csak bizonyos szituációkban vállnak emlékeztető jelekké, így például a háborúról szóló elbeszélés szituációjában. Elemzésemmel azt igyekeztem bemutatni, hogy a habituális emlékezetet aktivizáló emlékművek és megemlékező rítusok, különösen pedig a mindennapok részét képező emlékeztető jelek milyen fontos szerepet játszhatnak az aktív emlékezet létrehozásában, a passzív felejtés ellenében. Mivel ezek az emlékezethelyek a közösség minden tagja számára hozzáférhetők ezért az egész emlékezetközösség társadalmi emlékezetére hatással vannak.

A IV. fejezet három élettörténet részletes elemzését nyújtja. Amint a fejezet végén bemutattam, ezek az élettörténetek szükségszerűen nőktől származnak, hiszen a nők azok, akik gender alapú szerepbesorolásuknál fogva kockázatmentesebben beszélhetik el emlékeiket. Azonban az élettörténetek nemcsak azért érdekesek, mert a nők lehetőségeit és aktivitását mutatják be a háború időszakában, hanem – társadalmi nemtől függetlenül – az emlékezés és a(z elbeszélhetetlen) trauma kifejeződésének útjait figyelhetjük meg bennük. A háború mindhárom elbeszélő számára traumatikus emlékeket hordoz. Az otthonmaradt Ilonkánál ez a gyermekek testi-lelki épsége feletti aggodalomban fejeződik ki, amiben benne rejlik saját felelősségének tudata (hiszen miatta maradt a család a faluban). A kamaszkorú Ágnes esetében szintén az intergenerációs kapcsolatok sérülnek, egyrészt menekültként a szülők hiánya okoz számára traumát. Másrészt ráhárul a feladat, hogy legidősebb testvérként gondoskodjon húgairól, amelynek csak felnőttként tudna maradéktalanul megfelelni. Végül Mária számára szintén az önazonosságot biztosító közösségtől való eltávolodás jelenti a traumát, amelyet az otthonmaradt édesanyjával való viszonyában él meg legintenzívebben. Ezek az élettörténeteken keresztül felfejthető traumatikus emlékek arra világítanak rá, hogy a délszláv háború által érintettek közül nem csak azokra szükséges figyelmet fordítani, akik közvetlenül extrém traumát éltek át, hanem mindazokra, akiknek az addigi életét bármilyen módon megváltoztatta a háború, hiszen kisebb-nagyobb mértékben ők is traumatizáltak. A személyes traumák súlya nem mérhető egymáshoz, és minden érintettnek a maga traumatikus emlékeivel kell együttélnie és megküzdenie. Az emlékek feldolgozásának egy módját vizsgálhatjuk az élettörténetekben, amelyek elemzése közben az is jól megmutatkozik, hogy milyen kísérleteket tesznek a trauma nyelvi kifejezésére (elbeszélésére), és ezek a kísérletek milyen gyógyító hatással bírnak.

Az V. fejezetben a két kopácsi szerzőtől származó napló elemzésén keresztül azt igyekeztem bemutatni, hogy miként jelennek meg a délszláv háború tapasztalatai írásos formában.

Egyúttal rámutattam arra, hogy ezeknek a naplóknak milyen nyelvi és pszichológiai akadályokkal kellett megküzdeniük azért, hogy a tapasztalatokat illetve emlékeket írásos formában narrativizálhassák. Azonban nem csupán a szerzők nehézségei felől közelítettem az írások felé, hanem a befogadók egy kiemelt csoportjának, a helyi (kopácsi) emlékezetközösségnek a társadalmi praxisait is igyekeztem belevonni interpretációmba. Így egy olyan társadalmi keretet vontam a szövegek köré, mely segítségemre volt abban, hogy a naplókat ne pusztán önmagukban, csak szöveg mivoltukban értelmezzem. Vagyis ne kizárólagosan saját olvasatomat mutassam be – bár ez is letagadhatatlanul, sőt tudatosítva benne rejlik az interpretációban –, hanem egy olyan közösség olvasatán keresztül tekintsek a naplókra, amely sajátjaként, emlékezetközösségként pedig kultúrája részeként tekint az írásművekre.

Így a naplókat három fő szempont szerint értelmeztem:

1. a szerzők (emlékezetpolitikai) szándékai, az írás mint társadalmi vagy egyéni tevékenység értelmezése,
2. a szövegek tartalmi és formai megjelenése,
3. valamint a szövegek különböző, az emlékezetpolitikára hatással lévő aktőrök (néprajzkutató, média) és a kopácsi befogadók általi kezelése felől.

A két napló között e tényezők alapján alapvető különbségek mutathatók ki. Míg Kettős Jolán magánjellegű, titkos naplót írt, amelynek elsődleges célja a traumatikus élmények pszichológiai feldolgozása volt, addig Pataky András tudatosan tanúként és krónikásként kívánta rögzíteni és így megörökíteni az egyébként hamar felejtésbe merülő tapasztalatokat és emlékeket. Pataky esetében tudatos törekvésről számolhatunk be, egyrészt a napló publikálását illetően, másrészt a kopácsi emlékezetközösség fenntartása érdekében és az emlékek elbeszélhetőségének segítésére, harmadrészt a magasabb szintű, történettudományos diskurzusban való megszólalásért. Kettős Jolán írása formai jegyeit illetően klasszikus napló, amelyet azonban a néprajzkutatók és a média képviselői írták át publikálás céljából – társszerzőivé válva így a műnek. Pataky András szövege a napló és a memoár vagy önéletrajz montázsát alkotja, krónikai elemekkel kiegészítve, melynek következtében a historiografikus olvasásmód is lehetségessé válik a „szabálytalan napló” esetében. Mindkét napló a kopácsi emlékezetközösség kultúrájának részévé vált, és így bevonódtak a közösség társadalmi praxisaiba. A kopácsiak mindkét művet referenciálisan olvassák, vagyis a szerzőt, az elbeszélőt és a főszereplőt azonosítják, valós szereplőket és valós eseményeket értékelnek a szövegben. Kettős Jolán naplója körül a hitelességben való kételkedés, illetve a történtek szabad megvitatása olyan kommunikatív aktusokat hoz létre a közösségben, amelynek

következtében az addig elhallgatott emlékek újra megszólalnak, és az emlékezetmunkát, a délszláv háború társadalmi emlékezetét táplálják. Ezzel szemben Pataky András mint lokális tekintély esetében a kételkedésnek nem marad hely, így el sem igen indulhatnak hasonló kommunikatív aktusok, emlékezést generáló viták a szöveg körül. Mindazonáltal Pataky írása kínál egy olyan bevett értelmezést, narratív sémát, amely elodázhatja a személyes, traumatikus emlékek felidézését a kopácsiak számára. Így mindkét napló értelmezésénél fontossá válik, hogy ezeket kollektív szövegeknek tekinthetjük, amelynek létrejöttében a szerző, az emlékezetközösség és a közvetítők (kutatók, média) közös szerzőséget vállalnak. A szövegek tehát a társadalmi praxisok közben alakulnak, értelmeződnek és ezeken az értelmezéseken keresztül (akár valós átírásokon keresztül, ahogy Kettős Jolán naplója esetében láthattuk) válnak az emlékezetmunka, az emlékezetközösség kultúrájának részévé.

A VI. fejezet szintézisét adja az addig megismert elbeszélési és elhallgatási kísérleteknek. Hiszen ebben a fejezetben a terepmunka során készített terepnapló és 28 interjú felhasználásával igyekeztem bemutatni azt, hogy a délszláv háborús emlékek milyen visszatérő témákban jelennek meg, milyen hangsúlykülönbségek találhatók az otthonmaradtak és a menekültek elbeszéléséiben, és miként alakul ezekből az elbeszéléskísérletekből az emlékezetközösség narratív sémája. Az általam kiemelt, visszatérő témák (a háború kitörése; életstratégiák; az átmeneti állapot rendje; találkozás az idegennel; a közösség reintegrációja) mind olyan közös pontok az emlékezők számára, amelyek segítségével kifejezhetik személyes sérüléseiket is egy a közösség által szabályozott módon. Vagyis ezekben a mindenki által többé-kevésbé beszélt témákban olyan módon beszélhetik el emlékeiket, hogy azzal ne sértsék meg se a közösségi normákat, se saját identitásukat és elkerülhessék a trauma állandó ismételését is az elbeszélésen keresztül. Így ezeknek a tematikus elbeszéléseknek jó része fedőtörténetként szolgál a személyes trauma elfedésére és mégis kimondására, így a passzív felejtést segíti. Ugyanakkor egyes elbeszélők számára éppen ezek a közösségtől készen kapott narratív sémát adnak fogódzót az aktív emlékezéshez és a trauma feldolgozásához. Ez a fejezet egyben egy összegző „tudást” is nyújt arról, hogy a kopácsi magyar emlékezetközösség *mit* mond a délszláv háború időszakáról. Tehát az írásomban hangsúlyos „*Miként* beszél?” kérdése mellett itt a „*Mit* beszél el?” kérdésre is választ kaphatnak azok az olvasók, akiket elsősorban ez érdekel a téma kapcsán. A délszláv háború időszakának leírásához Victor Turnernek a liminalitásról és communitasról szóló elméletét hívtam segítségül, és azt igyekeztem bizonyítani, hogy ez az időszak a közösség életében (mind az otthon maradtakéban, mind a menekültekében) egy átmeneti állapotként értelmeződik, amely a háború kitörésekor az addigi közösség és közösségi rend felbomlásával kezdődik és a

közösség részleges reintegrációjával (a menekültek egy részének visszatérésével) és az új közösségi rend kialakulásával (melynek része az emlékezési és felejtési eljásárok szabályozása is) zárul. Az átmeneti állapotban pedig megfigyelhető a kopácsi közösségben is a communitasszerű kapcsolatok előtérbe kerülése.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy kutatásomat és az ebből született írásművet nemcsak azért tartom fontosnak és megírandónak, mert „mindönt meg kell írni", vagyis hogy írásos nyoma maradjon a kopácsi emlékezetközösség elbeszéléseinek, hiszen alapvetően nem egy (egyébként hiánypótló) történettudományi munkát kívánok közzétenni a drávaszögi magyar nemzetiségű kisebbség délszláv háborús tapasztalatairól. Sokkal inkább azt szeretném megmutatni írásomban, hogy – a kvalitatív kutatási módszertan felhasználásával, egy mikroközösség emlékezeti praxisainak több szempontú vizsgálatával – miként járulhatok hozzá eredményeimmel az emlékezetkutatáshoz mint tudományos diszciplínához. Ennél fogva kutatásom legfőbb eredményei nem ahhoz kapcsolódnak, hogy *mit* tudhatunk meg a kopácsi emlékezetközösség tagjaitól a délszláv háború időszakáról, hanem hogy ezeket az emlékeket *hogyan* beszélik el vagy *miképpen* hallgatják el. A disszertáció további fontos eredményének tekintem azt, hogy a vizsgált mikroközösség elbeszélési stratégiáinak bemutatásán keresztül rámutathatok a diskurzusok hierarchiájára, hiszen egy alsóbbrendű diskurzus működését figyelhetjük meg a közösség narrációin keresztül. A kutatási eredmények aktualitását és relevanciáját erősíti az, hogy egy olyan emlékezetközösség került a vizsgálat fókuszába, amely viszonylag friss (15-20 évvel ezelőtti) emlékek elbeszélésével vagy elhallgatásával küzd. Ez a tény és a terepmunka kontinuis jellege (2005 és 2012 között) pedig lehetővé teszi, hogy a társadalmi emlékezet alakulását is folyamatában ismerhessük meg.

Felhasznált szakirodalom

Elsődleges irodalom:

Kettős Dezsőné Ferenc Jolán (2004): Borult, homályos idő..., in Lábadi Károly: *Szétszóratásban: A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991-1998*, Budapest-Zágráb, Timp-MESZ, 217-544.
Pataky András (1997): *Rettegő türelem: Szabálytalan napló a 20. század utolsó évtizedéből*. Siklós, magánkiadás

Felhasznált szakirodalom:

A. Gergely András (1996): *Kopács, 1942: Egy etnikai sziget a társadalmi-történeti periférián*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 3-28.
A. Gergely András (2005): Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata vagy egy történet elmélete? *Világosság*, 2005/7-8, 15-35
Alheit, Peter (1990): *Alltag und Biographie: Studien zur gesellschaftlichen Konstitution biographischer Perspektiven*, Bremen, Universität Bremen
Allcock, John B. (1996): Borders, states, citizenship: unscrambling Yugoslavia, in Carter, F. W. – Norris, H. T. (szerk.): *The changing shape of the Balkans*, London, UCL, 63-79.
Anderson, Benedict (2004): Képzelt közösségek, in Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, Budapest, Rejtjel, 79-108.
Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtése. *Regio*, 2001/3, 3-31.
Arday Lajos (1994): A horvátországi magyarok története, in Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 9-34.
Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (szerk.) (1991): *Mnemosyne: Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, Fischer
Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz
Auerhahn, Nanette – Laub, Dori (1998): Intergenerational Memory of the Holocaust, in Yael, Danieli (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York – London, Plenum, 22-36.
Baráth Árpád (1998): *Progress Report – '98*, http://lgi.osi.hu/ethnic/relations/barath/index.html, utolsó letöltés dátuma: 2008. február 26.
Baráth, Árpád (2000): Treating War Trauma in Children and Youth from the Former Yugoslavia, in Dimitrijević, Nenad (szerk.): *Managing Multiethnical Local Communities int he Countries of the Former Yugoslavia*, Budapest, Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 355-368.
Baráth Árpád (2001): Magyarok a világban: A horvátországi magyarság veszteségei a délszláv háborúban 1991 – 1996, in Sándor László (szerk.): *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek: (identitás, kultúra, kisebbség): Magyar-horvát-szlovén kisebbségi tanulmányok*, Pécs, MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, 127-138.
Baráth Katalin (2008): Vita est magistra historiae: Marczali Henrik önéletrajza görbe tükörben, in Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest – Pécs, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 118-133.

Barić, Nikica (2008): The Rise and Fall of the Republic of Serb Krajina (1990 – 1995), in P. Ramet, Sabrina – Clewing, Konrad – Lukić, Reneo (szerk.): *Croatia since Independence. War, Politics, Society, Foreign Relations*, München, R. Oldenbourg, 89-106.
Barták Henriett (2008): Konfrontálódó meghatározások, in Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest – Pécs, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 87-96.
Bartlett, Frederic Charles (1985): *Az emlékezés: Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*, (ford. Pléh Csaba), Budapest, Gondolat
Bartlett, William (2003): *Croatia: Between Europe and the Balkans*, London – New York, Routledge
Bašić, Natalja (2007): Wen interessiert heute noch der Zweite Weltkrieg? Tradierung von Geschichtsbewusstsein in Familiengeschichten aus Serbien und Kroatien, in Welzer, Harald (szerk.): *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 150-185.
Bauman, Zygmunt (2002): *Globalizáció: a társadalmi következmények*, Szeged, Szukits Kiadó
Baumann Tímea – Jámbor Emília (2006): A kopácsi magyarok nyelvhasználata és anyanyelvi iskolázása, *Hungarológiai Évkönyv*, Pécs, 99-118.
Baumann Tímea (2007a): „Maradjon emléközet?" Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében, *REGIO*, 2007/2, 141-159.
Baumann Tímea (2007b): Női emlékezet a délszláv háborúra, *Kultúra és Közösség*, 2007/2-3, 102-112.
Baumann Tímea (2009a): „A könyvbe' van az írásod". Egy kopácsi napló élete, *Regio* 2009/1, 61-84.
Baumann Tímea (2009b): „Krónikása leszek elfogyó népemnek" A kopácsi magyarok délszláv háborús emlékezete két napló tükrében, in Szele Bálint (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek IX. Tudományos Konferenciája*, (konferenciakötet), Budapest, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, 73-78.
Bausinger, Hermann (1991): A haza fogalma egy nyitott társadalomban, *Regio*, 1991/4, http://epa.oszk.hu/00000/00036/00008/pdf/01.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2008. április 21.
Beck, Ulrich (2005): *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései - válaszok a globalizációra*, Szeged, Belvedere Meridionale
Belting, Hans (2003): *Kép-antropológia: Képtudományi vázlatok*, Budapest, Kijárat Kiadó
Bhabha, Homi K. (1996): A posztkolonialitás és a posztmodern, *Helikon*, 1996/4, 484-511.
Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.) (2003): *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, Debrecen, Csokonai Kiadó
Blanchot, Maurice (2001): A napló és az elbeszélés, *Kalligram*, 2001/2-3, 12-17.
Bodó Julianna – Bíró A. Zoltán (2000): Szimbolikus térfoglalási eljárások, in Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*, Csíkszereda, Pro-Print, 9-42.
Bodó Julianna (szerk.) (2000): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*, Csíkszereda, Pro-Print

Bókay Antal (2008): Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán, in Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest – Pécs, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 34-65.
Botlik József (2004): Impériumváltozás a Délvidéken (1918. október 17. – 1920. június 4.), in Székely András Bertalan (szerk.): *Kárpát-medencei keresztkötődések*, Pomáz, Kráter, 286-292.
Bögre Zsuzsanna (2004): *Vallásosság és identitás: Élettörténetek a diktatúrában, 1948-1964*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus
Bögre Zsuzsanna (2006): *Asszonysorsok: Ötvenhatos élettörténetek elemzése*, Budapest, Ráció
Bögre Zsuzsanna (vál. és szerk.) (2007): Az *élettörténet a társadalomtudományokban: Szöveggyűjtemény*, Budapest – Piliscsaba, Loisir Kft.
Bögre Zsuzsanna – Bernáth Krisztina (2009): *Közelítések az élettörténetek kutatásához: Olvasókönyv a kvalitatív módszerek tanulmányozásához*, Nagyvárad, Partium
Bögre Zsuzsanna (2010): *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*, Budapest, METEM Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány Szt. István Társaság
Braun, Peter (2003): A kultúra és az elbeszélés. A kultúratudományos narratológiáért, In Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.): *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, Debrecen, Csokonai, 27-42.
Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás, *Beszélő*, 2001/7-8, http://www.c3.hu/scripta/beszelo/01/07_08/09brubaker.htm, utolsó letöltés dátuma: 2005. október 11.
Bruner, M. Edward (1999): Az etnográfia mint narratíva, in Thomka Beáta - N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3.: A kultúra narratívái*, Budapest, Kijárat Kiadó, 181-196.
Bruss, Elizabeth W. (1976): *Autobiographical Acts: The Changing Situation of a Literary Genre*, Baltimore – London, John Hopkins UP
Burke, Peter (1993): Geschichte als soziales Gedächtnis, in Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (szerk.): *Mnemosyne: Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 289-304.
Burke, Peter (2001): A történelem mint társadalmi emlékezet, *Regio 12*, 2001/1, 3-21.
Bürk, Thomas (2004): Raumtheoretische Positionen in angloamerikanischen und deutschsprachigen sozial- und kulturwissenschaftlichen Publikationen seit 1997: Ein Literaturbericht, *kéziratban*
Caruth, Cathy (1996): *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, John Hoppkins University Press, Baltimore
Cigar, Norman (1996): The Serbo-Croatian War, 1991, in Meštrović, Stjepan G. (szerk.): *Genocide after Emotion: The Postemotional Balkan War*, London – New York, Routledge, 1996, 51-90.
Clifford, James (1999): Az etnográfiai allegóriáról, in Thomka Beáta - N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3.: A kultúra narratívái*, Budapest, Kijárat Kiadó, 151-179.
Cockburn, Cynthia – Hubić, Meliha (2002): Gender und Friedenstruppen: Die Perspektive bosnischer Frauenorganisationen, in Harders, Cilja – Roß, Bettina (szerk.):

Geschlechterverhältnisse in Krieg und Frieden: Perspektiven der feministischen Analyse internationaler Beziehungen, Opladen, Leske + Budrich, 199-218.
Cohen, Antony P. (1985): *The Symbolic Construction of Community*, London, Tavistock
Connerton, Paul (1989): *How societies remember*, Cambridge – New York, CUP
Connerton, Paul (1997): Megemlékezési szertartások, in Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*, Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 64-82.
Crang, Mike – Thrift, Nigel (szerk.) (2000): *Thinking Space*, London – New York, Routledge
Crapanzano, Vincent (1980): *Tuhami: A Portrait of a Moroccan*, Chicago – London, University Of Chicago Press
Csörgits József (2002): *Tarkónlőtt világ: a horvátországi magyarság háborús szenvedései*, Budapest, Magyar Nyelv- és Kultúra Nemzetközi Társasága
Dausien, Bettina (2004): Biografieforschung: Theoretische Perspektiven und methodologische Konzepte für eine re-konstruktive Geschlechterforschung, in Becker, Ruth – Kortendiek, Beate (szerk.): *Handbuch Frauen- und Geschlechterforschung: Theorie, Methoden, Empirie*, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004, 314-325.
Draaisma, Douwe (2002): *Metaforamasina: Az emlékezet egyik lehetséges története*, Budapest, Typotex Kiadó
Dwyer, Kevin (1999): *Moroccan Dialogues: Anthropology in Question*, Baltimore, Md, Johns Hopkins Press
Ehmann Bea (2003): Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője, *Magyar Tudomány*, 2003/1, 36-47.
Erős Ferenc – Ehmann Bea (1997): Jewish identity in Hungary: a narrative model suggested, in Hadas Miklós – Vörös Miklós (szerk.): *Ambiguous Identities in the New Europe*, Budapest, Replika Circle, 121-133.
Erős Ferenc – Ehmann Bea (2007): Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben, in Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*, Budapest – Piliscsaba, Loisir, 25- 47.
Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai: Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*, Budapest, Osiris
Faragó Ferenc (2002): Magyarnak megmaradni Horvátországban, in Maróti István, Székely András Bertalan (szerk.): *„A nyelv ma néktek végső menedéktek…”*, Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége, 78-89.
Feischmidt Margit – Brubaker, Rogers (1999): Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában, *Replika 37*, 1999/szeptember, 67-88.
Feischmidt Margit (é.n.): *Az empirikus kutatások kvalitatív módszereinek episztemológiai alapvetései*, „Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban” című előadássorozat az ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetének keretében, http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=829&tip=0 , utolsó letöltés dátuma: 2012. március 11.
Feischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei, in Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*, Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi tanszék, 223-233.

Fischer, Wolfram – Kohli, Martin (1987): Biographieforschung, in Voges, Wolfgang (szerk.): *Methoden der Biographie- und Lebenslaufforschung*, Opladen, Leske + Budrich, 25-49.
Fischer-Rosenthal, Wolfram (1996): Strukturale Analyse biographischer Texte, in Brähler, Elmar – Adler, Corinna (szerk.): *Quantitative Einzelfallanalysen und qualitative Verfahren*, Gießen, Psychosozial-Verlag, 147-209.
Fischer-Rosenthal, Wolfram (2000): Biographical work and biographical structuring in present-day societies, in Bornat, Joanna – Chamberlayne, Prue – Wengraf, Tom (szerk.): *The turn to biographical methods in social science*, London, Routledge, 109-125.
Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard
Foucault, Michel (1969): *L'Archéologie du savoir*, Paris, Gallimard
Foucault, Michel (1971): *L'Ordre du discours*, Paris, Gallimard
Foucault, Michel (1998): A diskurzus rendje, in Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*, válogatta és fordította Romhányi Török Gábor, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft, 50-74.
Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája*, Budapest, Osiris
Foucault, Michel (2001): *A tudás archeológiája*, Budapest, Atlantisz
Freud, Sigmund (1991a): Studien über Hysterie, In uő: *Gesammelte Werke I*, Imago Publishing Co. Ltd, London, 75-314.
Freud, Sigmund (1991b): Hemmung, Symptom und Angst, In uő: *Gesammelte Werke XIV*. Imago Publishing Co. Ltd, London, p, 113-208.
Freud, Sigmund (1991c): Jenseits der Lustprinzip, In uő: *Gesammelte Werke XIII*. Imago Publishing Co. Ltd, London, p, 3-72.
Freud, Sigmund (1991d): Trauer und Melancholie. In uő: *Gesammelte Werke X*. Imago Publishing Co. Ltd, London, p, 428-447.
Freud, Sigmund (1991e): Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten, In uő: *Gesammelte Werke X*. Imago Publishing Co. Ltd, London, p, 126-136.
Freud, Sigmund (1974): Emlékezés, ismétlés, átdolgozás, In Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia*, Budapest, k.n.
Freud, Sigmund (2003a): Gyász és melankólia, In uő: *Válogatás az életműből*, szerk. Erős Ferenc, Budapest, Európa, 453-469.
Freud, Sigmund (2003b): Gátlás, tünet, szorongás. Utószó, In uő: *Válogatás az életműből*, szerk. Erős Ferenc, Budapest, Európa, 577-592.
Freud, Sigmund (2003c): Túl az örömelven: A Halálösztön és az életösztönök, In Freud, Sigmund: *Válogatás az életműből*, szerk. Erős Ferenc, Budapest, Európa, 495-550.
Fülep Lajos (1929; 2003): *A magyarság pusztulása*, Budapest, Neumann Kht., http://mek.oszk.hu/05900/05944/html/, utolsó dátuma: 2012. július 26.
Gallagher, Tom (2003): *The Balkans after the cold war: From tyranny to tragedy*, London – New York, Routledge
Geertz, Clifford (1994a): Jelen lenni: az antropológia és az írás helyszíne, in Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég, 352-368.
Geertz, Clifford (1994b): Mély játék: Jegyzetek a bali kakasviadalról, in Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég, 126-169.

Gelencsér Katalin (2003): Grounded theory, *Szociológiai Szemle*, 2003/1, 143-154.
Genette, Gérard (1996): Az elbeszélő diszkurzus, in Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.*, Pécs, Jelenkor, 61-98.
Gereben Ferenc (2002): A vajdasági magyarok nemzeti és nyelvi identitása, *Kisebbségkutatás*, 2002/2, http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1125, utolsó letöltés dátuma: 2008. április 20.
Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M. (2001): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer, in László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5.: Narratív pszichológia*, Budapest, Kijárat, 77-119.
Gerő András (2004): *Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*, Budapest, ELTE-PolgArt
Glenny, Misha (1992): *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, New York, Penguin Books
Gow, James (2007): Strategien und Kriegsziele, in Melčić, Dunja (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, 2. aktualizált és bővített kiadás, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 362-376. (Opladen, Westdeutscher, 1999)
Görömbei András (1993): A naplóforma mai változatai, *Alföld*, 1993/2, 56-61.
Gyáni Gábor (2000): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás, in uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 81-94.
Gyáni Gábor (2010a): Trauma, emlékezet, kultusz, in uő: *Az elveszíthető múlt*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 268-278.
Gyáni Gábor (2010b): Emlékezés és felejtés mint (politikai) stratégia, in uő: *Az elveszíthető múlt*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 321-335.
Gyémánt Richárd – Drozdik Zsuzsa (2004): *A horvátországi magyarság területi és társadalomstatisztikai sajátosságai*, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2004/04/wgyemant.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2012. december 29.
György Péter (2000): *Néma hagyomány: Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*, Budapest, Magvető
Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns.1.-2.* Frankfurt am Main, Suhrkamp
Hacking, Ian (1996): Memory Sciences, Memory Politics, in Antze, Paul – Lambek, Michael (szerk.): *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*, New York, Routledge
Halbwachs, Maurice (1971): Az emlékezés társadalmi keretei, in Ferge Zuzsa (szerk.): *Francia szociológia*, Budapest, KJK, 124-131.
Halbwachs, Maurice (2000): A kollektív emlékezet, III. fejezet: A kollektív emlékezet és az idő, ford. Kántor Gábor, in Felkai Gábor - Némedi Dénes - Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. 1. kötet: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*, Budapest, Új Mandátum, 403-432.
Harders, Cilja (2004): Krieg und Frieden: Feministische Positionen, In Becker, Ruth – Kortendiek, Beate (szerk.): *Handbuch Frauen- und Geschlechtforschung: Theorien, Methoden, Empirie*, Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften

Hardtmann, Gertrud (1998): Children of Nazis: A psychodynamic Perspective, in Yael, Danieli (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York – London, Plenum, 85-96.
Heller Ágnes (2006): *Trauma*, Budapest, Múlt és Jövő
Héra Gábor – Ligeti György (2005): *Módszertan: A társadalmi jelenségek kutatása*, Budapest, Osiris
Herman, Judith (2003): *Trauma és gyógyulás: Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*, Budapest, Háttér – Kávé – NANE Egyesület
Hild, Cornelia (2007): *„Not Blood Relations, Ink Relations": Autobiographie und Fiktion*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität, München
Hobsbawm, Eric (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870-1914, in Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*, Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport
Hubay Miklós (1993): Életveszélyes műfaj-e a napló? *Alföld*, 1993/2, 38-45.
Juhász József (1997): *A délszláv háborúk*, Budapest, Napvilág
Juhász József – Márkusz László – Tálas Péter – Valki László (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*, Budapest, Zrínyi
Kačić, Hrvoje (2006): *Mit der Wahrheit in die Welt. Croatia rediviva*, Zagreb, k.n.
Kanyó Tamás (szerk.) (2002): *Emigráció és identitás: 56-os menekültek Svájcban*, Budapest, L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet
Kaser, Karl (2007): Das ethnische „engineering", in Melčić, Dunja (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, 2. aktualizált és bővített kiadás, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 401-414. (Opladen, Westdeutscher, 1999)
Keszeg Vilmos (2002a): Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere", in Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*, Kolozsvár, KOMP-PRESS, 147-178.
Keszeg Vilmos (2002b): A kisebbségi sors narratívumai, in Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*, Kolozsvár, KOMP-PRESS, 257-309.
Keszeg Vilmos (2005): Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban, in Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, http://keszeg.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=3&p=4850, utolsó letöltés dátuma: 2009. november 12.
K. Horváth Zsolt (1999): Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe, *Aetas*, 1999/3, http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-9.htm, utolsó letöltés dátuma: 2010. április 10.
Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor (2006): A történetírás „nyelvi fordulata", in Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 419-448.
Klain, Eduard (1998): Intergenerational Aspects of the Conflict in the Former Yugoslavia, in in Yael, Danieli (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York – London, Plenum, 279-295.

Klemenić, Mladen (1996): Croatia rediviva, in Carter, F. W. – Norris, H. T. (szerk.): *The changing shape of the Balkans*, London, UCL Press, 97-117.
Kocsis Károly (1993): *Jugoszlávia: Egy felrobbant etnikai mozaik esete*, Budapest,Teleki László Alapítvány
Kohli, Martin – Künemund, Harald (szerk.) (2000): *Die zweite Lebenshälfte: Gesellschaftliche Lage und Partizipation im Spiegel des Alters-Survey. Lebenslauf - Alter – Generation*, 1. kötet, Opladen, Leske + Budrich
Kohli, Martin (1985): Die Institutionalisierung des Lebenslaufs: Historische Befunde und theoretische Argumente, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37, 1-29.
Koselleck, Reinhart (1999): Az emlékezet diszkontinuitása, *2000*, 1999/10, 3-8.
Kótyuk Erzsébet (2004): A Délvidék mint történeti-politikai tájfogalom, in Székely András Bertalan (szerk.): *Kárpát-medencei keresztkötődések*, Pomáz, Kráter, 273-281.
Kovács Éva (2001): A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990): Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról, *Regio*, 2001/1, 68-83.
Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága": avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában, *Tabula*, 2006/9, 41-52.
Kovács Éva (2007a): A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig, in Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*, Budapest – Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7-21.
Kovács Éva (2007b): Interjús módszerek és technikák, in Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*, Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi tanszék, 269-277.
Kovács Éva (2007c): Narratív biográfiai elemzés, in Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*, Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi tanszék, 373-396.
Kovács Éva (2011): A narratív módszertanok politikája, *Forrás*, 43, 2011/7-8, 3-20.
Kovács Éva – Melegh Attila (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is": Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében, in Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*, Budapest, Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 93-154.
Kovács Éva – Vajda Júlia (1994): Leigazoltam a zsidókhoz, *Thalassa*, (5) 1994/1-2, 228-246.
Kovács Éva – Vajda Júlia (2002a): *Mutatkozás: Zsidó identitástörténetek*, Budapest, Múlt és Jövő
Kovács Éva – Vajda Júlia (2002b): Élettörténet kutatás a szociológiában, in Felkai Gábor – Pál Eszter – Molnár Attila (szerk.): *Forrásvidékek: Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*, Budapest, Új Mandátum, 352-366.
Kovács Gábor – Péter László – Kovács László (2007): A poszttraumás stressz betegség (PTSD) klinikuma, *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 2007, IX/1, 25-30.
Kunt Ernő (1995): *Fotóantropológia: Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc-Budapest, Árkádiusz
Küllős Imola (szerk.) (1982): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Tanulmánygyűjtemény*, Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport
Lábadi Károly (1994): *Kopács, a víz melletti falu*, Budapest, k.n.,
Lábadi Károly (1996): *Drávaszögi ábécé*, Eszék-Budapest, Huncro

Lábadi Károly (2004a): Naplóvivők, in Lábadi Károly: *Szétszóratásban: A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991-1998,* Budapest-Zágráb, Timp – MESZ, 41-49.
Lábadi Károly (2004b): Verselők, in Lábadi Károly: *Szétszóratásban: A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991-1998,* Budapest-Zágráb, Timp – MESZ, 611-616.
Lábadi Károly (2004c): Hazaüzenők, in Lábadi Károly: *Szétszóratásban: A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991-1998,* Budapest-Zágráb, Timp – MESZ, 631-656.
Lábadi Károly (2007): *Laskó,* Elektronikus megjelenés: NKÖEOK Szerkesztőség – 2007. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/100_falu/Lasko/index.htm, utolsó letöltés dátuma: 2008. december 29.
Lábadi Károly (2008): *A horvátországi magyarság néprajzi kutatása,* http://www.hunsor.se/dosszie/horvmagyarsagneprajzikutatasa.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2008. április 16.
Lágler Péter (1997): Kórógy - egy kelet-szlavóniai magyar falu és lakói a délszláv háborúban, *REGIO 8*, 1997/2, 121-162.
László János (2005): *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*, Budapest, Új Mandátum
Leichtmann, Michelle D. – Wang, Qi – Pillemer, David B. (2003): Cultural Variations in Interdepedence and Autobiographical Memory: Lessons from Korea, China, India and the United States, in Fivush, Robyn – Haden, Catherine A. (szerk.): *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self: Developmental and Cultural Perspectives*, Mahwah – New Yersey,Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 73-97.
Lejeune, Philippe (1975): *Le pacte autobiographique*, Paris, Seuil, coll. „Poétique”
Lejeune, Philippe (1994): *Der autobiographische Pakt*, ford, Bayer, Wolfram – Honig, Dieter, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 11-51.
Lejeune, Philippe (2002): Az önéletírás meghatározása, *Helikon XLVIII*, 2002/3, 272-285.
Lejeune, Philippe (2008): A napló mint „antifikció”, in Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai,* Budapest – Pécs, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 13-24.
Leys, Ruth (2000): *Trauma. A Genealogy*, Chicago-London, The University of Chicago Press
Löw, Martina (2001): *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp
Mackensen, Rainer (szerk.) (2000): *Handlung und Umwelt: Beiträge zu einer soziologischen Lokaltheorie,* Opladen, Lweske + Budrich
Magaš, Branka (2007): Croatia *through History: The Making of a European State*, London – San Francisco – Beirut, Saqi Books
Magaš, Branka – Žanić, Ivo (2001) (szerk.): *The War in Croatia and Bosnia-Hercegovina, 1991-1995,* London – Portland, Frank Cass
Mák Ferenc – Vékás János (2004): *A horvátországi magyarság történeti kronológiája. 1991 – 2004,* www.htmh.hu, utolsó letöltés dátuma: 2006. október 20.

Malinowski, Bronislaw (2004): A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái (részlet), ford, Vörös Miklós, in Letenyei László (szerk.): *Településkutatás: Módszertani szöveggyűjtemény*, Budapest, L'Harmattan – Ráció
Man, Paul de (1979): Autobiography as De-facement. *Modern Language Notes*, 94/5, 1997/12, 919-930.
Man, Paul de (1997): Az önéletrajz mint arcrongálás, ford.: Fogarasi György, *Pompeji*, 1997/2-3, 93-107.
Marcus, George E. (1998a): Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-sited Ethnography, in Marcus, George E.: *Ethnography through Thick & Thin*, Princeton – New Yersey, Princeton U. P., 79-104.
Marcus, George E. (1998b): On Ideologies of Reflexivity in Contemporary Efforts to Remake the Human Sciences, in Marcus, George E.: *Ethnography through Thick & Thin*, Princeton – New Yersey, Princeton U. P., 181-202.
Massey, Doreen (1997): Spatial disruptions, in Sue Golding (szerk.): *The eight technologies of otherness*, London, Routledge
McAdams, Dan P. (2002): A történet jelentése az irodalomban és az életben, in László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5.: Narratív pszichológia*, Budapest, Kijárat, 157-174.
Melčić, Dunja (2007) (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, 2. aktualizált és bővített kiadás, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, (Opladen, Westdeutscher, 1999)
Mester Tibor (2007): Mentális térképezés, in Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*, Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 296-316.
Meyrowitz, Joshua (2004): *A glokalitás hajnala: a hely és önazonosság új élménye a világfaluban*, http://www.fil.hu/mobil/2004/meyrowitz_hn_webversion.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2010. április 18.
Mező Ferenc (1999): Etnicitás, időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében, *Tér és Társadalom*, 1999/1-2, 142-160.
Miggelbrink, Judith (2001): *Der gezähmte Blick: Zum Wandeln des Diskurses über „Raum" und „Region" in humangeographischen Forschungsansätzen des ausgehenden 20. Jahrhunderts*, A Lipcsei Egyetem Fizika és Földrajztudományi Karján elfogadott disszertáció a Filozófia doktora (Dr. phil.) cím elnyeréséhez
Mitchell, Juliet (1999): Trauma, felismerés és a nyelv helye, *Thalassa*, 1999/2-3, 83-106.
Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, *Aetas 3*, 1999, 142-157.
Oevermann, Ulrich (2002): *Klinische Soziologie auf der Basis der Methodologie der objektiven Hermeneutik: Manifest der objektiv hermeneutischen Sozialforschung*, Frankfurt am Main, Homepage des Instituts für hermeneutische Sozial- und Kulturforschung, www.ihsk.de, utolsó letöltés dátuma: 2012. május 25.
Olney, James (1972): *Metaphors of Self. The Meaning of Autobiography*, Princeton, Princeton University Press
Olney, James (1980): Autobiography and the Cultural Moment: A Thematical, Historical and Bibliographical Introduction, in Olney, James (szerk.): *Autobiography. Essays Theoritical and Critical*, Princeton, Princeton UP, 236-267.

Ong, Walter J. (1998): A szöveg mint interpretáció, in Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Budapest, Áron, 143-165.
Op den Velde, Wybrand (1998): Children of Dutch War Sailors and Civilian Resistance Veterans, in Yael, Danieli (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York – London, Plenum, 147-162.
Pataki Ferenc (2003): Együttes élmény, kollektív emlékezet, *Magyar Tudomány*, 2003/1, 26-35.
Pavković, Aleksandar (1997): *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism and War in the Balkans*, London, Macmillen Press
Pótó János (2003): *Az emlékeztetés helyei: Emlékművek és politika*, Budapest, Osiris
Poulton, Hugh: Minorities and boundaries int he Balkans, In Carter, F. W. – Norris, H. T. (szerk.): *The changing shape of the Balkans*, London, UCL Press, 157-171.
P. Ramet, Sabrina (2005): *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge – New York, Cambridge University Press
Pupovac, Milorad (1992): Die Minderheiten – Schlüssel zum Frieden oder: Ursache für den Krieg? in Gaisbacher, Johann – Kaser, Karl – Promitzer, Christian – Sax, Barbara – Schögler, Johann (szerk.): *Krieg in Europa: Analysen aus den ehemaligen Jugoslawien*, Graz, k.n., 99-105.
Quindeau, Ilka (1995): *Trauma und Geschichte: Interpretationen autobiographischer Erzählungen von Überlebenden des Holocaust*, Frankfurt a. M.Brandes & Apsel
Rathfelder, Erich (2007): Der Krieg an seinen Schauplätzen, in Melčić, Dunja (2007) (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, 2. aktualizált és bővített kiadás, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 344-361. (Opladen, Westdeutscher, 1999)
Ricoeur, Paul (2004): *Gedächtnis, Geschichte, Vergessen*, München, Fink
Ricoeur, Paul (1999a): Emlékezet – felejtés – történelem, in Thomka Beáta - N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3.: A kultúra narratívái*, Budapest, Kijárat Kiadó, 51-68.
Ricoeur, Paul (1999b): Mi a szöveg? in uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Osiris, 9-33.
Ricoeur, Paul (2001): A narratív azonosság, in László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5.: Narratív pszichológia*, Budapest, Kijárat, 15-25.
Rosenthal, Gabriele (1987): *"Wenn alles in Scherben fällt...": Von Leben und Sinnwelt der Kriegsgeneration*, Opladen, Leske & Budrich
Rosenthal, Gabriele (szerk.) (1990): *"Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun":. Zur Gegenwärtigkeit des "Dritten Reiches" in erzählten Lebensgeschichten*, Opladen, Leske & Budrich
Rosenthal, Gabriele (1995): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*, Frankfurt am Main, Campus
Rosenthal, Gabriele (szerk.) (1997): *Der Holocaust im Leben von drei Generationen: Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*, Gießen, Psychosozial Verlag
Runia, Eelco (2005): Megjelenítés, ismétlés, utánzás, *Kétezer*, 2005/1, 35-41.

Rupnik, Jacques (2007): Die Welt im Balkanspiegel: das Agieren der Großmächte, in Melčić, Dunja (2007) (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, 2. aktualizált és bővített kiadás, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 461-473. (Opladen, Westdeutscher, 1999)
Sajti A. Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918-1947*, Budapest, Napvilág
Sartre, Jean-Paul (2006): *A lét és a semmi: egy fenomenológiai ontológia vázlata*, Budapest, L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék
Schlumbohm, Jürgen (2000): Mikrotörténelem – makrotörténelem, *Aetas*, 2000/4 http://epa.oszk.hu/00800/00861/00016/2000-4-19.html, utolsó letöltés dátuma: 2012. május 20.
Schütze, Fritz (1983): Biographieforschung und narratives Interview, *Neue Praxis*, 13, 283-294.
Sebők László (1994): A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében, in Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 135-159.
Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről, in Biczó Gábor (szerk.): *Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 56-60.
Sokcsevits Dénes (é.n.): *A délszláv háború*, Budapest, Calibra
Solomon, Zahava (1998): Transgenerational Effects of the Holocaust: The Israeli Research Perspective, in Yael, Danieli (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York – London, Plenum, 69-83.
Špegelj, Martin (2001): The First Phase, 1990-1992: the JNA prepares for aggression and Croatia for defence, in Magaš, Branka – Žanić, Ivo (szerk.): *The War in Croatia and Bosnia-Hercegovina, 1991-1995*, London – Portland, Frank Cass, 14-40.
Sponsel, Rudolf (2001): *Der Widerruf der Mißbrauchstheorie ("Verführungstheorie") durch Sigmund Freud: Die bahnbrechenden Forschungsergebnisse Jeffrey M. Massons*, Internet Publikation für Allgemeine und Integrative Psychotherapie, http://www.sgipt.org/th_schul/pa/misbr/wideru.htm, utolsó letöltés dátuma: 2013. január 15.
Stone, Dan (2005): Emlékek, emlékművek és múzeumok, on Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt, történelem és emlékezet*, Budapest, Jaffa, 323-341.
Szávai János (2008): Irodalom, fikció, autofikció, in Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest – Pécs, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 25-32.
Szegedy-Maszák Mihály (2001): Műfajok a kánon peremén: napló és levél, *Protestáns szemle*, 10, 2001/2-3, 143-148.
Szerbhorváth György (2005): Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991 – 2005), *Regio*, 2005/3, 89-119.
Szigetvári Krisztián (2008): *A horvátországi magyarlakta falvak története*, http://tortenelemszak.elte.hu/data/4151/szigetvari.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2008. április 16.
Szijártó M. István (2006): A mikrotörténelem, In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 521-538.
Tiemann, Michael (2011): *Grundbegriffe der objektiven Hermeneutik*,

http://www.mykowi.net/pdf/Tiemann_PublicOn_Nr.2011-18.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2012. március 14.
Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*, Budapest, Osiris
Tus, Anton (2001): The War in Slovenia and Croatia up to the Sarajevo Ceasefire, in Magaš, Branka – Žanić, Ivo (szerk.): *The War in Croatia and Bosnia-Hercegovina, 1991-1995*, London – Portland, Frank Cass, 41-66.
Urry, John (1990): Társadalmi viszonyok, tér és idő, *Tér és Társadalom*, 1990/3-4, 125-145.
Varga Zoltán, Z. (2001): A lélek napi postája, a lélek napos tájai, *Kalligram*, 2001/2-3, 23-28.
Varga Zoltán, Z. (2002): Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése, *Helikon*, 2002/3, 247-257.
Vértesi Lázár (2002): Oral history: A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei, *Aetas 17*, 2002/2-3, 158-172.
Virág Tünde – Váradi Monika Mária – Koós Bálint (2007): Felkészülés a terepmunkára, in Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*, Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 203-222.
Welzer, Harald (2002): *Das kommunikative Gedächtnis: Eine Theorie der Erinnerung*, München, C. H. Beck
Werlen, Benno (2000): *Sozialgeographie: Eine Einführung*, Bern – Stuttgart – Wien, Haupt Verlag
Yael, Danieli (1998): Introduction: History and Conceptual Foundations, in Yael, Danieli (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York – London, Plenum, 1-17.
Yates, Frances (1990): *Gedächtnis und Erinnern. Mnemonik von Aristoteles bis Shakespeare*, Weinheim, VCH, Acta Humaniora
Young, James E. (2002): Az emlékezés szövete: Megemlékezések és jelentés, *Regio 13*, 2002/3, 3-25.
Zarka, Josette (1994): Élettörténetek és tanúvallomások. Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján, *Thalassa 5*, 1994/1-2, 169-175.
Žunec, Ozren – Kulenović, Tarik (2007): Die jugoslawische Volksarmee und ihre Erben: Entstehung und Aktionen der Streitkräfte 1991-1995, in Melčić, Dunja (2007) (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, 2. aktualizált és bővített kiadás, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 377-400. (Opladen, Westdeutscher, 1999)

Forrás:

Az Új Magyar Képes Újság archívuma, http://www.hhrf.org/umku/, utolsó letöltés dátuma: 2009. november 20.
Tüskés Tibor életrajza, http://www.baranyanet.hu/kikicsoda/2001/t/tuskes.htm, utolsó letöltés dátuma: 2009. november 22.
Kontra Ferenc (1993): *Ősök jussán*, Újvidék, Forum
Kontra Ferenc (1995): *Úgy törnek el*, Újvidék, Forum
Pataky András (1964): Kopácsi népmesék, in *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs, k.n., 205-221.

Pataky András (1992): *Baranya titkokat rejtegető földrajzi nevei*, Újvidék, JMMT
Pataky András (2004): *Délkelet-Baranya a földrajzi nevek tükrében*, Eszék, HunCro
Magyar Néprajzi Lexikon, Drávaszög szócikk, http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1663.html, utolsó letöltés dátuma: 2010. április 25.
A MESZ honlapja: http://www.smu-mesz.hr/szervezetrol.html, utolsó letöltés dátuma: 2009. november 30.
A HMDK honlapja: http://www.hmdk.hr/alapadatok.php, utolsó letöltés dátuma: 2009. november 30.
A Határon Túli Magyarok Hivatala archív honlapja: http://www.hhrf.org/hmrke/, utolsó letöltés dátuma: 2006. október 8.
Az ENSZ hivatalos honlapja az UNPROFOR tevékenységéről: http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unprof_b.htm, utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 21.
Popis 2011 jer zemlju čine ljudi, (A 2011-es horvátországi népszámlálás statisztikai adatai), Zagreb, 2011, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2011/SI-1441.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2012. december 29.
Census 2001, (A 2001-es horvátországi népszámlálás statisztikai adatai), http://www.dzs.hr/Eng/Census/census2001.htm, utolsó letöltés dátuma: 2010. május 5.
Révai nagy lexikona: http://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai18_2.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2013. február 5.

Melléklet

Felhasznált interjúk:

1. **„Ilonka”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 26., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
2. **„Ágnes”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 5., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
3. **Mária** (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. április 24., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
4. **„Zsuzsi néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 9. és 2007. november 26., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
5. **„Edit”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 12., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
6. **„Anna”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 10., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
7. **„Margit néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 25., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
8. **„Géza”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 8., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
9. **„Szilvia”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 12., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
10. **„Katalin”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 6., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
11. **„Marika néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2007. november 25., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
12. **„Amál néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
13. **„Juci néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 7., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
14. **„Balázs”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
15. **„Rozi néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 13., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
16. **„Sári néni”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 11., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)

17. **„Márta”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 13., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
18. **„Viola”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 11., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
19. **„András”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 9., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
20. **„Józsi bácsi”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 26., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
21. **„Júlia”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
22. **„Piroska”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 17., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
23. **„Mátyás”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. március 25., Kozármisleny; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
24. **„Zoltán”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. április 18., Pécs; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
25. **„Klárika”** (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 14., Eszék; Az interjú típusa: strukturálatlan, spontán interjú)
26. **Kettős János** református lelkész (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 7. és 2008. január 9., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
27. **Pataky András** helytörténész (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 8., Kopács; Az interjú típusa: strukturált interjú)
28. **Kettős Jolán** naplóíró (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 9. és 2008. január 5., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)

Az interjúkat készítette, lejegyezte és elemezte: Baumann Tímea.